

ΠΡΑΞΗ:
**«ΘΑΛΗΣ-ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ-
Το ανθρώπινο δυναμικό ως βασική συνιστώσα της αναπτυξιακής δυναμικής και
διαφοροποίησης των περιοχών: Η περίπτωση της Ελλάδας»**

Κωδικός MIS 380421

ΥΠΟΕΡΓΟ:
**«Το ανθρώπινο δυναμικό ως βασική συνιστώσα της αναπτυξιακής δυναμικής
και διαφοροποίησης των περιοχών: Η περίπτωση της Ελλάδας»
και α/α «01»**

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ:
**«Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» (Ε.Π.Ε.Δ.Β.Μ.) 2007-2013
Υπουργείο Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων**

ΛΕΟΝΑΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑΣ 11:
**«Ενίσχυση του ανθρώπινου κεφαλαίου για την προαγωγή της έρευνας και της
καινοτομίας στις 3 Περιφέρειες Σταδιακής Εξόδου»**

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΡΑΞΗΣ:
«ΘΑΛΗΣ»

Η Πράξη συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (Ε.Κ.Τ.) και από εθνικούς πόρους, μέσω του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων (Π.Δ.Ε.) του Υπουργείου Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων

Παραδοτέο

Παραδοτέο Π5.1.1.: «Ο ρόλος της εκπαίδευσης του ανθρώπινου δυναμικού στην περιφερειακή ανάπτυξη».

Υποδράση 5.1: Σύγχρονες απόψεις σχετικά με τον ρόλο της εκπαίδευσης του ανθρώπινου δυναμικού στην περιφερειακή ανάπτυξη

Δράση 5: Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην περιφερειακή ανάπτυξη

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Για την εκπόνηση του παραδοτέου απασχολήθηκαν τα κάτωθι μέλη της ομάδας έργου :

ΜΕΛΗ ΚΥΡΙΑΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΟΜΑΔΑΣ (Κ.Ε.Ο.)

ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ ΣΤΕΛΛΑ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡΙΣΤΟΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ

BALLAS DIMITRIS

ΚΑΛΟΓΕΡΕΣΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

ΜΕΛΗ ΟΜΑΔΑΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ (Ο.Ε.Σ.)

ΚΟΥΡΤΕΣΗΣ ΑΡΤΕΜΙΟΣ

ΠΑΝΩΡΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ

ΘΑΝΗΣ ΗΛΙΑΣ

Θεσσαλονίκη, 30/11/2015

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Ερευνητικό Πρόγραμμα ΘΑΛΗΣ

Το ανθρώπινο δυναμικό ως βασική συνιστώσα της αναπτυξιακής δυναμικής και διαφοροποίησης των περιοχών: Η περίπτωση της Ελλάδας.

ΟΜΑΔΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 1

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Λαμπριανίδης Θεολόγος

Καλογερέσης Θανάσης

Καραγιάννη Στέλλα

Κουρτέσης Αρτέμης

Παρασκευόπουλος Χρήστος

Θάνης Ηλίας

Παναγιωτίδης Θεόδωρος

Πανώρη Αναστασία

Ballas Dimitris

Δ5. Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην περιφερειακή ανάπτυξη

Παραδοτέο: Π5.3.1: Τελικό ερωτηματολόγιο ή άλλα ερευνητικά εργαλεία

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

P5.1.1: «Ο ρόλος της εκπαίδευσης του ανθρώπινου δυναμικού στην περιφερειακή ανάπτυξη»	6
Κεφάλαιο 1	7
Βιβλιογραφική Επισκόπηση της έννοιας του Ανθρώπινου Κεφαλαίου	7
1.1 Εισαγωγή	7
1.2 Υποδείγματα Ανθρώπινου Κεφαλαίου και Μεγέθυνσης.....	8
1.3 Ενδοπεριφερειακοί Μηχανισμοί Διάχυσης του Ανθρώπινου Κεφαλαίου	14
1.4 Βιβλιογραφική Επισκόπηση της Σχέσης Ανθρώπινου Κεφαλαίου και Οικονομικής Μεγέθυνσης	16
1.5 Ανθρώπινο Κεφάλαιο και Εξωτερικότητες.....	29
1.6 Η Μεταβλητή του Ανθρώπινου Κεφαλαίου σε Υποεθνικές Αναλύσεις (NUTS III)....	39
Κεφάλαιο 2	52
Τρόποι μέτρησης Ανθρώπινου Κεφαλαίου.....	52
2.1 Η Εκπαιδευτική Προσέγγιση	55
2.1.α Ποσοστά Αναλφαβητισμού.....	56
2.1.β Αναλογία σχολικής συμμετοχής (ή ρυθμός εγγραφών)	57
2.1.γ Αναλογία εκπαιδευμένων προς το σύνολο του εργατικού δυναμικού	59
2.1.δ Μέσα έτη εκπαίδευσης.....	62
2.1.δ.1 Οι μέθοδοι που βασίζονται σε απογραφές	63
2.1.δ.2 Οι μέθοδοι που βασίζονται στην μέθοδο προβολής.....	65
2.1.δ.3 Οι μέθοδοι που βασίζονται στην διαρκή απογραφή.....	66
2.1.δ.4 Η Προσέγγιση των Barro και Lee.....	71
2.1.ε Κριτική στις Μετρήσεις του Ανθρώπινου Κεφαλαίου μέσω της Εκπαιδευτικής Προσέγγισης.....	72
2.2 Μετρήσεις που βασίζονται στην Ποιοτική Διάσταση της Εκπαίδευσης.....	73
2.3 Η Νομισματική Προσέγγιση	77
2.3.1 Η Προσέγγιση του Κόστους.....	78
2.3.2 Η Προσέγγιση του Εισοδήματος	81
2.4 Ολοκληρωμένες Προσεγγίσεις.....	90
Κεφάλαιο 3	93
Θεωρίες περιφερειακής ανάπτυξης	93
3.1 Η νεοκλασική θεωρία.....	95
3.2 Οι θεωρίες του συγκριτικού πλεονεκτήματος	96
3.3 Η κεϋνσιανή προσέγγιση.....	98

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

3.4 Οι στρουκτουριστικές θεωρίες.....	107
3.5 Η ενδογενής θεωρία.....	130
3.6 Θεωρίες καινοτομίας και δημιουργικότητας.....	136
3.6.1 Η έμφαση στη γνώση και οι προσεγγίσεις των συστημάτων καινοτομίας	137
3.6.1.α Αμφίδρομη μάθηση και Περιφερειακά Δίκτυα Γνώσης.....	142
3.6.1.β Κωδικοποιημένη και άρρητη γνώση.....	147
3.6.1.γ Σύνοψη	155
3.6.2 Οι προσεγγίσεις για τη Δημιουργικότητα	155
3.6.2.α Δημιουργικές πόλεις.....	157
3.6.2.β Δημιουργικοί κλάδοι.....	164
3.6.2.γ Δημιουργική Τάξη.....	170
3.6.3 Σύνοψη - συμπεράσματα.....	176
Κεφάλαιο 4.....	178
Περιφερειακή ανάπτυξη και μετανάστευση	178
4.1 Ορισμός	178
4.2 Θεωρίες Μετανάστευσης.....	178
4.2.1 Αρχικές θεωρίες	178
4.2.2 Νεοκλασική θεωρία	179
4.2.3 Στρουκτουραλιστικές θεωρίες	184
4.2.3.α Θεωρία της διττής αγοράς εργασίας (Dual Labor Market Theory)	185
4.2.3.β Θεωρία Παγκόσμιου Συστήματος.....	186
4.2.4 Ολοκληρωμένες προσεγγίσεις	187
4.2.4.α Τα νέα οικονομικά της μετανάστευσης.....	188
4.2.4.β Μεταναστευτικά Δίκτυα	190
4.2.4.γ Μεταναστευτικά συστήματα.....	192
4.3 Οικονομικά της μετανάστευσης.....	194
4.3.1 Μεταναστευτικές ροές.....	194
4.3.2 Ενσωμάτωση των μεταναστών	197
4.3.3 Επιδράσεις της μετανάστευσης στην οικονομία της χώρας προορισμού	198
4.3.3.α Ρυθμοί απασχόλησης και εισοδήματα	198
4.3.3.β Πρόνοια.....	199
4.3.4 Στατιστικά στοιχεία της μετανάστευσης.....	200
4.4. Ο ρόλος της εκπαίδευσης στη μετανάστευση	203
4.4.1 Διαρροή εγκεφάλων.....	204

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

4.4.2 Μηχανισμοί ανάδρασης του brain drain	206
4.4.3 Συνιστώσες της διαρροής εγκεφάλων	208
4.4.4 Η περίπτωση της Ελλάδας.....	211
4.5 Εσωτερική μετανάστευση	212
4.5.1 Σύγκριση εσωτερικής και διεθνούς μετανάστευσης	212
4.5.2 Εσωτερική διαρροή εγκεφάλων.....	215
4.6 Συμπεράσματα και ερευνητικά ερωτήματα	217
Βιβλιογραφία	Σφάλμα! Δεν έχει οριστεί σελιδοδείκτης.

Π5.1.1: «Ο ρόλος της εκπαίδευσης του ανθρώπινου δυναμικού στην περιφερειακή ανάπτυξη»

Στόχος της ΥΔ 5.1. είναι η πραγματοποίηση μίας εξαντλητικής βιβλιογραφικής επισκόπησης των σύγχρονων απόψεων σχετικά με το ρόλο της εκπαίδευσης του ανθρώπινου δυναμικού στην περιφερειακή ανάπτυξη. Η συγκεκριμένη υποδράση εντάσσεται στη Δράση 5 η οποία εστιάζει στο ρόλο και στη συμβολή της εκπαίδευσης επί των περιφερειακών ανισοτήτων, καταγράφοντας και αναλύοντας την αλληλεξάρτηση μεταξύ των δύο αυτών χαρακτηριστικών.

Στην ίδια υποδράση εξετάζονται οι έννοιες των θεωριών της περιφερειακής ανάπτυξης καθώς και ο ρόλος της μετανάστευσης. Η βιβλιογραφική επισκόπηση των εννοιών αυτών μας προσφέρουν την κατάλληλη εννοιολογική θεμελίωση προκειμένου να επιτευχθεί η σύνδεση του ανθρώπινου δυναμικού με την περιφερειακή ανάπτυξη. Πιο συγκεκριμένα, στην υποδράση αυτή μέσω της βιβλιογραφικής επισκόπησης μας δίνεται η δυνατότητα να απαντήσουμε σε καίρια ερωτήματα σχετικά με το ρόλο της εκπαίδευσης ως πηγή ενεργοποίησης καινοτόμας συμπεριφοράς και δράσης, ως παράγοντα δικαιολόγησης των διαφορετικών τοπικών αναπτυξιακών επιπέδων, το ρόλο της μετανάστευσης ως πηγή δυναμισμού και ανάπτυξης με κυριότερο παράγοντα την εξάντληση της επίδρασης και του ρόλου του πιο δυναμικού και ενεργού στοιχείου των τοπικών κοινωνιών αυτών των ανθρώπινων δυνατοτήτων από τις αγροτικές περιοχές.

Κεφάλαιο 1

Βιβλιογραφική Επισκόπηση της έννοιας του Ανθρώπινου Κεφαλαίου

1.1 Εισαγωγή

Η παραδοσιακή αντίληψη της οικονομικής σκέψης αναφορικά με την παραγωγική διαδικασία, συμπεριελάμβανε τρεις βασικούς παραγωγικούς συντελεστές. Αυτοί είναι η γη, η εργασία και το φυσικό κεφάλαιο. Η βασική αυτή προσέγγιση διασαλεύτηκε με το αυξημένο ενδιαφέρον που παρουσιάστηκε σε συνδυασμό με τη διεξοδικότερη ανάλυση επί του παραγωγικό συντελεστή της εργασίας. Το συγκεκριμένο σημείο που συγκέντρωσε το κεντρικό ενδιαφέρον και πυροδότησε την γενικότερη συζήτηση επί των βασικών συστατικών στοιχείων της παραγωγικής διαδικασίας ήταν το επίπεδο της εκπαίδευσης και της επαγγελματικής κατάρτισης του εργατικού δυναμικού. Μέσω αυτής της συζήτησης που αναπτύχθηκε, με αφορμή την ανάδειξη του ρόλου του εργατικού δυναμικού, ξεκίνησε η ανάδειξη της μελέτης της έννοιας του ανθρώπινου κεφαλαίου.

Το φαινόμενο αυτό της μετατόπισης του ενδιαφέροντος προς το ανθρώπινο κεφάλαιο και της γενικότερης μεταστροφής της οικονομίας σε μια νέα βάση έντασης γνώσης άρχισε να σημειώνεται στην εποχή του μεταφορντισμού και μπορεί να αποδοθεί σε τρία αλληλοσχετιζόμενα φαινόμενα (Lundvall και Johnson, 1994). Το πρώτο φαινόμενο αφορά την ανάπτυξη νέων σύνθετων από τεχνολογικής άποψης παραγωγικών διαδικασιών και της γενικότερης εμφάνισης της εποχής της πληροφορίας. Το δεύτερο φαινόμενο συνδέεται με την ευέλικτη εξειδίκευση. Η ευελιξία αναφέρεται κυρίως στην ευκολία προσαρμογής στις νέες απαιτήσεις και καταστάσεις. Στην εποχή της ευέλικτης εξειδίκευσης αυτό που διαδραματίζει ιδιαίτερο ρόλο είναι η ικανότητα του εργατικού δυναμικού να επικοινωνεί και να συνεργάζεται τόσο σε ενδοεπιχειρησιακό όσο και σε διαεπιχειρησιακό επίπεδο. Η γνώση στην ευέλικτη της μορφή δεν στεγανοποιείται στο μεμονωμένο ατομικό επίπεδο αλλά διευρύνεται, αποδίδοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στην επικοινωνία και τη

συνεργασία. Το τρίτο φαινόμενο συνδέεται με την αλλαγή προσέγγισης της διαδικασίας της καινοτομίας. Η καινοτομία, η οποία μπορεί να αποτελέσει προϊόν ενός αυξημένου επιπέδου του ανθρώπινου κεφαλαίου, θεωρείται στην νέα εποχή ως μία από τις πλέον χαρακτηριστικές αναγκαιότητες επιβίωσης των επιχειρήσεων.

Για την έννοια του ανθρώπινου κεφαλαίου δεν σημειώνεται ένας κοινά αποδεκτός ορισμός. Παρόλα αυτά όμως πολλοί, κυρίως διεθνείς οργανισμοί επιδιώκουν να προσδιορίσουν την έννοια αυτή. Έτσι, σύμφωνα με το Ο.Η.Ε., το ανθρώπινο κεφάλαιο ορίζεται ως «παραγωγικός πλούτος που ενσωματώνεται στην εργασία, στις ικανότητες και στη γνώση» (U.N., 1997). Ο Ο.Ο.Σ.Α., περιγράφει το ανθρώπινο κεφάλαιο σαν τη «γνώση, τις δεξιότητες, τις ικανότητες και τα προσόντα που χαρακτηρίζουν τα άτομα και που διευκολύνουν τη δημιουργία προσωπικής, κοινωνικής και οικονομικής ευημερίας» (OECD, 2000). Μέσω αυτών των ορισμών, καθίσταται εύκολα αντιληπτό το γεγονός πως το ανθρώπινο κεφάλαιο προσδιορίζεται όχι με μία διάθεση στενής ερμηνείας και οριοθέτησης της έννοιας αλλά πως το γενικό χαρακτηριστικό των ορισμών είναι ότι χαρακτηρίζονται από μια σχετική ευρύτητα στην προσέγγιση της συγκεκριμένης έννοιας.

Συνεπώς, το ανθρώπινο κεφάλαιο δεν προσδιορίζεται, σύμφωνα με αυτούς τους ορισμούς, στα στενά όρια της εκπαίδευσης αλλά προσδιορίζεται και σχηματίζεται από όλες εκείνες τις επενδύσεις που ως σκοπό έχουν να βελτιώσουν τις ατομικές ικανότητες και δυνατότητες. Η εκπαίδευση σαφώς και διαδραματίζει αυτό το ρόλο, παρόλα αυτά όμως υπάρχουν και άλλοι τρόποι και διαδικασίες που μπορούν να το καταστήσουν εφικτό. Για παράδειγμα η μη επίσημη εκπαίδευση που μπορεί να προέρχεται από το άμεσο ή μη οικογενειακό περιβάλλον, η επαγγελματική εμπειρία και εκπαίδευση (on the job training), η μάθηση μέσω της πράξης (learning by doing) ή οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα η οποία είναι σε θέση να προκαλέσει αύξηση των ατομικών δεξιοτήτων και της παραγωγικής χρήσης τους (Prados de la Escosura και Rosés, 2010).

1.2 Υποδείγματα Ανθρώπινου Κεφαλαίου και Μεγέθυνσης

8

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου ισχυρίζεται ότι σημειώνονται θετικές εξωτερικότητες που διαχέονται όχι μόνο στο ατομικό επίπεδο αλλά επηρεάζουν το συνολικό επίπεδο μιας βιομηχανίας-επιχείρησης, μιας πόλης, μιας περιφέρειας και γενικά το μακροοικονομικό επίπεδο (Benos and Karagiannis, 2009). Προκειμένου να αναλυθεί η σχέση που χαρακτηρίζει το ανθρώπινο κεφάλαιο και την οικονομική μεγέθυνση έχουν προταθεί διάφορα υποδείγματα. Από τους πρωτοπόρους μελετητές του ανθρώπινου κεφαλαίου ήταν ο Schultz (1961), ο οποίος επισήμανε την ιστορική παραδοχή της οικονομικής σκέψης που αφορά την ανάδειξη της σημασίας του ατόμου στην ανάπτυξη των κρατών. Σύμφωνα με τον Schultz (1961), το άτομο πραγματοποιεί τη συνειδητή απόφαση να επενδύσει στον εαυτό του προσδοκώντας να βελτιώσει τις προσωπικές του οικονομικές απολαβές, ουσιαστικά δηλαδή να αυξήσει τις αποδόσεις των επενδύσεών του. Οι προσωπικές αυτές επενδύσεις, που επιτυγχάνονται μέσω της αύξησης της εκπαίδευσης, σε ένα πρώτο επίπεδο βελτιώνουν το ατομικό εισόδημα και την ευημερία και σε ένα δεύτερο επίπεδο η ποιότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου (το επίπεδο εκπαίδευσης ή η κατάσταση υγείας του εργατικού δυναμικού) συνδέεται με την οικονομική μεγέθυνση της χώρας (Keeley, 2007). Σύμφωνα με την άποψη αυτή, μια σύγχρονη οικονομία δεν μπορεί να επιτύχει θετικούς ρυθμούς μεγέθυνσης χωρίς την ύπαρξη ενός μορφωμένου και καταρτισμένου εργατικού δυναμικού.

Πέρα από τον Schultz, ανάμεσα στους βασικότερους αρχικούς αναλυτές της έννοιας του ανθρώπινου κεφαλαίου συγκαταλέγεται ο Becker (1964). Το αρχικό ενδιαφέρον του Becker, δεν εκδηλώθηκε στη μελέτη της σχέσης του ανθρώπινου κεφαλαίου με την οικονομική μεγέθυνση και ανάπτυξη. Η κύρια προσοχή εστιάστηκε στο επίπεδο της επιχείρησης και της συμπεριφοράς του εργατικού δυναμικού ως προς τις επενδύσεις του ανθρώπινου κεφαλαίου καθώς και της μεθοδολογίας εκτίμησης των αποδόσεων αυτών των επενδύσεων (Becker, 2009). Στα νεοκλασικά υποδείγματα μεγέθυνσης, τα οποία είτε λαμβάνουν μέρος στους υπολογισμούς τους το ανθρώπινο κεφάλαιο είτε όχι, η μακροχρόνια μεγέθυνση εξαρτάται από την τεχνολογική πρόοδο η οποία αντιμετωπίζεται ως ένα εξωγενές φαινόμενο. Οι ενδογενείς θεωρίες ανάπτυξης οι οποίες εμφανίστηκαν ως συνέχεια της νεοκλασικής θεωρίας βασίζονται

στην αδυναμία των νεοκλασικών θεωριών αναφορικά με τη δυσκολία παραγωγής μεγέθυνσης εντός των υποδειγμάτων τους, όπως επίσης και εξαιτίας της έλλειψης εμπειρικής παρατήρησης του φαινομένου της σύγκλισης ανάμεσα σε διάφορα σύνολα χωρών (Cardoso, 2011). Με την εγκατάλειψη της βασικής υπόθεσης των νεοκλασικών υποδειγμάτων περί των φθίνουσων αποδόσεων κλίμακας τα ενδογενή υποδείγματα άρχισαν σταδιακά να κάνουν την εμφάνιση τους στην οικονομική επιστήμη. Μια σημαντική διάκριση ανάμεσα στην νεοκλασική θεωρία και των νέων θεωριών της οικονομικής μεγέθυνσης είναι ότι ενώ η πρώτη ισχυρίζεται ότι μία αύξηση του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου σχετίζεται θετικά με τους ρυθμούς αύξησης της μεγέθυνσης έως του σημείου εκείνου που η κατά κεφαλή παραγωγικότητα αγγίζει το οριστικά υψηλότερο μακροχρόνιο επίπεδο ισορροπίας η δεύτερη προσέγγιση ισχυρίζεται ότι η ίδια αύξηση του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου θα σχετίζεται με μια μόνιμη αύξηση της μεγέθυνσης. Στην τελευταία περίπτωση, τα κοινωνικά οφέλη που προκαλούνται από την αύξηση του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου θα τείνουν να είναι μεγαλύτερα από εκείνα που προκαλούνται σε μικροοικονομικές και μακροοικονομικές καταστάσεις (Krugger και Lindahl, 2000).

Στη συνέχεια αυτών των πρώτων θεωρητικών τοποθετήσεων και υιοθετώντας αυτές τις αρχικές αναλύσεις ως αφετηρίες αναπτύχθηκαν τα πρώτα υποδείγματα που συσχετίζουν το ανθρώπινο κεφάλαιο με τις σύγχρονες θεωρίες οικονομικής μεγέθυνσης. Σύμφωνα με μία κατηγορία υποδειγμάτων η συσσώρευση του ανθρώπινου κεφαλαίου έχει την ικανότητα να συντηρήσει την αναπτυξιακή διαδικασία. Με άλλα λόγια, τα υποδείγματα αυτά αντιμετωπίζουν το ανθρώπινο κεφάλαιο σαν ένα παραγωγικό συντελεστή ο οποίος συντηρεί και ενισχύει την οικονομική μεγέθυνση. Στις αναλύσεις αυτής της κατηγορίας υποδειγμάτων η νέα γνώση, που θεωρείται απαραίτητο συστατικό της παραγωγικής διαδικασίας, ενισχύει την παραγωγικότητα τόσο του εργατικού δυναμικού όσο του φυσικού κεφαλαίου (Lucas, 1988). Ο Lucas (1988), δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη συσσώρευση του ανθρώπινου κεφαλαίου ως μία εναλλακτική πηγή βιώσιμης ανάπτυξης. Αναφορικά με τη συσσώρευση του ανθρώπινου κεφαλαίου (απόκτηση γνώσεων) διακρίνει δύο

κύριες πηγές, την εκπαίδευση και την μάθηση από την πράξη (learning by doing). Σύμφωνα με τον Lucas (1988), το ανθρώπινο κεφάλαιο ενέχει δύο είδη επιδράσεων, την εσωτερική επίδραση παραγωγικότητας (internal productivity effect) και την εξωτερική επίδραση παραγωγικότητας (external productivity effect). Αυτό σημαίνει πως, το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου που κατέχει ένα άτομο έχει την ικανότητα να συνδεθεί με την παραγωγικότητα με δύο τρόπους. Από τη μια μπορεί να αυξήσει την ατομική παραγωγικότητα (εσωτερική επίδραση) και από την άλλη μέσω της διάχυσης του μπορεί να αυξήσει την παραγωγικότητα άλλων εργαζομένων οι οποίοι κατέχουν διαφορετικά επίπεδα ανθρώπινου κεφαλαίου.

Στη δεύτερη κατηγορία υποδειγμάτων η οικονομική μεγέθυνση εξαρτάται από το ήδη υπάρχον απόθεμα ανθρώπινου κεφαλαίου το οποίο έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει νέα γνώση ή να αποτελέσει την κατάλληλη προϋπόθεση προκειμένου να καταστεί ευκολότερη η μίμηση ή η υιοθέτηση ξένων τεχνολογιών. Η βασική διαφορά αυτών των υποδειγμάτων με τα πρώτη κατηγορία είναι ότι αξιολογούν ως πηγή δημιουργίας των θετικών εξωτερικοτήτων που δημιουργούνται από το ανθρώπινο κεφάλαιο το υπάρχον απόθεμα της γνώσης. Οι δύο κύριοι παράγοντες που μπορούν να προκαλέσουν αύξηση της γνώσης είναι το ανθρώπινο κεφάλαιο και το ήδη υπάρχον απόθεμα της γνώσης.

Ο βασικός εκπρόσωπος αυτών των υποδειγμάτων είναι ο Romer (1991), ο οποίος υποστήριξε πως αφενός η γνώση δεν μπορεί να κρατηθεί μυστική και αφετέρου πως η παραγωγικότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου στην παραγωγή νέας γνώσης θα είναι μεγαλύτερη εκεί όπου υπάρχει μεγάλο απόθεμα γνώσης. Σε μια μακροχρόνια κατάσταση ισορροπίας κατά την οποία ο ρυθμός ανάπτυξης της γνώσης είναι ο ίδιος με τον ρυθμό ανάπτυξης της παραγωγής, μια αύξηση του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου θα προκαλέσει αύξηση του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου που ασχολείται με την παραγωγή της γνώσης δίνοντας ως τελικό αποτέλεσμα τα απαιτούμενα κίνητρα για την αύξηση της παραγωγής (Romer, 1990).

Σε μια υποθετική περίπτωση κατά την οποία όλες οι περιφέρειες έχουν τον ίδιο απόθεμα γνώσης (είτε υπό την έννοια πως όλες οι περιφέρειες έχουν την ίδια πρόσβαση σ' αυτήν είτε ότι δεν υπάρχουν μυστικά γύρω από αυτήν), οι περιφέρειες

που διαθέτουν ένα μεγαλύτερο απόθεμα ανθρώπινου κεφαλαίου σε σχέση με άλλες θα έχουν τη δυνατότητα να παράγουν ένα αυξημένο απόθεμα γνώσης και ως τελικό αποτέλεσμα θα προκύπτει πως οι ρυθμοί μεγέθυνσης αυτών των περιφερειών θα είναι μεγαλύτεροι (Mathur, 1999a). Επιπλέον, η γνώση αυτή ενσωματώνεται στο κεφάλαιο και η αποτελεσματική χρήση του συσσωρευμένου κεφαλαίου θα απαιτεί αυξημένα επίπεδα αποθέματος ανθρώπινου κεφαλαίου. Η ενδογενής συσσώρευση της γνώσης θα αυξήσει την παραγωγή του κεφαλαίου η οποία με τη σειρά του θα είναι σε θέση να συντηρήσει θετικούς ρυθμούς μεγέθυνσης.

Στην ίδια κατηγορία υποδειγμάτων εντάσσεται και η μελέτη των Nelson και Phelps, (1966) οι οποίοι αποδέχονται ότι η οικονομική μεγέθυνση προκαλείται από το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου επηρεάζοντας την ικανότητα των οικονομιών να προωθούν την καινοτομία ή να επιδιώκουν να καλύψουν τη διαφορά με άλλες, περισσότερο ανεπτυγμένες, οικονομίες. Σύμφωνα με τη δική τους προσέγγιση οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας και οι ρυθμοί αύξησης της καινοτομίας συνδέονται θετικά με το επίπεδο εκπαίδευσης (κυρίως με τη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση). Στην προσέγγιση αυτή το ανθρώπινο κεφάλαιο δεν θεωρείται αποκλειστικά ως μια απλή εισροή της παραγωγικής διαδικασίας αλλά αντιμετωπίζεται ως η βασική πηγή της καινοτομίας. Οι ρυθμοί μεγέθυνσης μιας οικονομίας εξαρτώνται από το ρυθμό αύξησης της καινοτομίας και ως εκ τούτου αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι το επίπεδο του ανθρώπινου κεφαλαίου και όχι ο ρυθμός ανάπτυξής του. Με άλλα λόγια ο ρυθμός μεγέθυνσης σχετίζεται θετικά με τους ρυθμούς αύξησης των τεχνολογικών καινοτομιών όπως επίσης από τους ρυθμούς διάχυσης ή υιοθέτησης της ήδη υπάρχουσας γνώσης της καινοτομίας και πως και οι δύο αυτές καταστάσεις επηρεάζονται από το επίπεδο του ανθρώπινου κεφαλαίου που υπάρχει σε μια οικονομία (Aghion και Howitt, 1998).

Οι μελέτες που χρησιμοποιούν ανάλογους τύπους υποδειγμάτων χρησιμοποιούν το ανθρώπινο κεφάλαιο ως μία μεταβλητή η οποία μπορεί να επηρεάσει αφενός την ταχύτητα με την οποία οι χώρες μειώνουν τη διαφορά με άλλες τεχνολογικά ανεπτυγμένες χώρες και αφετέρου την ευκολία με την οποία επιτρέπεται η διάχυση της τεχνολογίας και των νέων καινοτομιών στο εσωτερικό των χωρών. Η βασική

προϋπόθεση που καθιστά την παραπάνω πρόταση εφικτή συναρτάται από το εγχώριο απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου. Ο συνδυασμός αυτός των δύο δυνάμεων, εγχώριας καινοτομίας και ικανότητας μείωσης της διαφοράς τεχνολογικών επιπέδων, παράγει κάποια συγκεκριμένα συμπεράσματα. Πρώτον, όπου συντρέχουν κάποιες ιδιαίτερες προϋποθέσεις, όπως όταν κυριαρχεί ο συντελεστής της καινοτομίας, οι ρυθμοί μεγέθυνσης των οικονομιών θα διαφέρουν εξαιτίας των διαφορών στα επίπεδα του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου. Δεύτερον, όταν μία οικονομία υστερεί τεχνολογικά από μία άλλη (ή όταν μία οικονομία τοποθετείται χαμηλότερα από τη ηγέτιδα χώρα σε μία κλίμακα στην οποία κατατάσσονται χώρες ανάλογα με το τεχνολογικό τους επίπεδο) αλλά κατέχει ένα υψηλότερο απόθεμα ανθρώπινου κεφαλαίου τότε η χώρα αυτή όχι μόνο θα μειώσει τη διαφορά αλλά σε κάποιο δεδομένο χρονικό σημείο θα τη ξεπεράσει. Τρίτον, όσο μια οικονομία διατηρεί το πλεονέκτημα του υψηλότερου αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου σταθερά τότε σε κάποια δεδομένη χρονική στιγμή θα κατακτήσει και το πλεονέκτημα της τεχνολογικής ανωτερότητας (Benhabib και Spiegel, 1994)

Η τρίτη κατηγορία υποδειγμάτων, χρησιμοποιεί το ανθρώπινο κεφάλαιο ως μια οριακή μεταβλητή (threshold variable), πράγμα που σημαίνει πως η επίδραση του ανθρώπινου κεφαλαίου εξαρτάται από το συσσωρευμένο απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου για κάθε δεδομένη χρονική περίοδο. Χαρακτηριστική περίπτωση που ανήκει σε αυτήν την κατηγορία υποδειγμάτων είναι το άρθρο των Azariadis και Drazen (1990). Η βασική λογική των συγγραφέων είναι πως το ανθρώπινο κεφάλαιο έχει αξία τόσο ως απόθεμα όσο και ως ροή. Αυτό σημαίνει πως η συσσώρευση είναι απαραίτητη προκειμένου να επιτευχθεί ένα απόθεμα ανθρώπινου κεφαλαίου, πάνω από το οποίο η επίδραση του θα ενισχύεται (Benos και Karagiannis, 2009). Σε σχέση με το υπόδειγμα του Lucas (1988) η ιστορία που προτείνουν είναι πιο φυσική αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο οι οικονομίες που χαρακτηρίζονται από άνισα επίπεδα ανθρώπινου κεφαλαίου διατηρούν διαφορετικούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης (Aghion και Howitt, 1998). Τονίζουν όμως παράλληλα, το βασικό ρόλο που καλείται να διαδραματίσει ο δημόσιος τομέας σε σχέση με τον τομέα της

εκπαίδευσης με σκοπό να αποφευχθούν παγίδες υπανάπτυξης, ώστε να μην αποκοπή η πορεία της συνεχούς βιώσιμης μεγέθυνσης.

1.3 Ενδοπεριφερειακοί Μηχανισμοί Διάχυσης του Ανθρώπινου Κεφαλαίου

Οι βασικοί τρόποι διάχυσης των επιδράσεων του ανθρώπινου κεφαλαίου σε μια περιφέρεια μπορούν να ομαδοποιηθούν σε δύο βασικές κατηγορίες, τους άμεσους και τους έμμεσους μηχανισμούς. Οι άμεσοι μηχανισμοί περιλαμβάνουν την τεχνολογική μεταβολή και την καινοτομία και την επιχειρηματικότητα. Οι έμμεσοι προκύπτουν ως αποτέλεσμα ως αποτέλεσμα της δυναμικής που αναπτύσσεται σε τοπικό επίπεδο μέσω της αστικοποίησης, της συσσώρευσης του κεφαλαίου κ.α.

Από τις πιο χαρακτηριστικές ικανότητες του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι, όπως έχουμε ήδη παραθέσει, η δυναμική που προσφέρει στη δημιουργία νέας τεχνολογικής γνώσης και γενικότερης καινοτόμας δράσης. Η τεχνολογική μεταβολή και η καινοτομία θεωρούνται αποτέλεσμα της διάδρασης μεταξύ του ανθρώπινου κεφαλαίου και της διάχυσης (σωρευτική επίδραση) της γνώσης. Οι καινοτόμες δράσεις των ατόμων, των επιχειρήσεων και των βιομηχανιών δεν αποτελούν απλά το επίκεντρο της τεχνολογικής δράσης αλλά θεωρούνται οι κύριοι δρώντες της προώθησης αυτών των εννοιών. Η καινοτομία μιας επιχείρησης τείνει να διαχέεται σε ένα περιβάλλον μέσω της υιοθέτησής από άλλες επιχειρήσεις επιφέροντας συνολικές θετικές επιδράσεις στο σύνολο της οικονομίας και όχι μόνο σε επιχειρηματικό επίπεδο (Faggian και McCann, 2009).

Στις περισσότερες περιοχές όπου σημειώνονται καινοτόμες δράσεις, όπως επιχειρήσεις που ασχολούνται με την έρευνα και την καινοτομία (R&D), το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι υψηλό και οι απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αποτελούν μεγάλο τμήμα του συνολικού πληθυσμού (Heckman et al., 1996). Η καινοτομία είναι επίσης υπεύθυνη για τον χωρικό προσδιορισμό της παραγωγικής δραστηριότητας, βιομηχανικές-επιχειρηματικές δραστηριότητες, οι οποίες αποδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα στη διάχυση της γνώσης, όπως οι βιομηχανίες έρευνας και τεχνολογίας, τα πανεπιστημιακά ερευνητικά ινστιτούτα ή και ακόμα το

ίδιο το εξειδικευμένο προσωπικό χαρακτηρίζονται από μια μεγαλύτερη ροπή προς καινοτόμες δράσεις (Audretsch και Feldman, 1996). Η καινοτομία μιας περιφέρειας θεωρείται επίσης από τους κυριότερους παράγοντες κινητοποίησης των πανεπιστημιακών αποφοίτων, οι οποίοι αναζητούν εργασία σε αυτές τις περιοχές. Οι απόφοιτοι αυτοί ενδέχεται να συμβάλουν στην περεταίρω ανοδική πορεία της καινοτομίας γνώσης (ή νέας γνώσης) προωθώντας την τεχνολογική μεταβολή και διαχέοντας τις εφευρέσεις και τις καινοτομίες (Faggian και McCann, 2009).

Τόσο η καινοτομία όσο και το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το κοινωνικό σύστημα. Περιοχές και περιφέρειες που χαρακτηρίζονται από φτωχές κοινωνικές υποδομές θα χαρακτηρίζονται από χαμηλές εκπαιδευτικές αποδόσεις και κατά επέκταση θα παρουσιάζουν σημαντική υστέρηση στις καινοτόμες δράσεις (Bradley και Taylor, 1996). Οι μεγάλες λοιπόν ανισότητες που παρουσιάζονται στο ίδιο το ανθρώπινο κεφάλαιο και στους υπό εξέταση μηχανισμούς διάχυσής του μπορούν να ερμηνευτούν και να αξιολογηθούν μέσω της ποιότητας των θεσμικών και οικονομικών πολιτικών που ασκούνται σε κάθε περιφέρεια (Olson, 1996).

Το ανθρώπινο κεφάλαιο διοχετεύεται άμεσα μέσω του μηχανισμού της σχέσης της επιχειρηματικότητας και της καινοτομίας καθώς και της γενικότερης οργάνωσης της επιχείρησης. Η επιχειρηματικότητα σε συνδυασμό με τις καινοτόμες δράσεις μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία νέων τύπων επιχειρήσεων ή σε επανακαθορισμό παλαιότερων. Μπορεί επίσης να οδηγήσει στη διατύπωση προτάσεων διατήρησης της κερδοφορίας των επιχειρήσεων, πέρα από τις συμβατικές λογικές που εστιάζουν σε μέτρα όπως μείωση του κόστους παραγωγής (Klepper, 1996). Πολλές επίσης μελέτες, έχουν αποδείξει πως επιχειρήσεις (ακόμα και μικρού ή μεσαίου μεγέθους) που διοικούνται από μορφωμένες επιχειρηματίες παρουσιάζουν μεγαλύτερες πιθανότητες διατήρησης μιας επιτυχημένης πορείας. Η επιτυχία αυτή εκφράζεται τόσο σε νομισματικούς όσο και σε χρονικούς όρους (Bates, 1990).

Το ανθρώπινο κεφάλαιο μπορεί να διοχετευτεί σε μια περιφέρεια μέσω έμμεσων μηχανισμών, επηρεάζοντας την παραγωγικότητα και την απασχόληση. Η συσσώρευση του ανθρώπινου κεφαλαίου μπορεί να επηρεάσει έμμεσα την επέκταση

της γνώσης, τις γενικότερες ικανότητες και τα ταλέντα των υπόλοιπων εργαζομένων (Mathur, 1999). Οι έμμεσοι αυτοί μηχανισμοί μπορούν να επηρεάσουν την οικονομία στη βάση της βιομηχανικής δραστηριότητας. Πολλές βιομηχανίες προτιμούν να εγκαθίστανται στο ευρύτερο περιβάλλον που δραστηριοποιούνται παρόμοιες επιχειρήσεις, δημιουργώντας κατά αυτόν τον τρόπο δυναμικές τοπικές οικονομίες (dynamic localization economies). Ομοίως το ανθρώπινο κεφάλαιο διοχετεύεται μέσω της δημιουργίας αστικοποιημένων οικονομιών (urbanization economies), δηλαδή μεγάλες περιοχές που προσφέρουν μια ποικιλομορφία ικανοτήτων, μεγάλη προσφορά εργασίας και πλήθος συστημάτων και υποδομών (Henderson et al., 1992). Επίσης στους έμμεσους μηχανισμούς διοχέτευσης του ανθρώπινου κεφαλαίου περιλαμβάνεται η επίδραση που ασκεί στη συσσώρευση του φυσικού κεφαλαίου (Barro, 1991).

1.4 Βιβλιογραφική Επισκόπηση της Σχέσης Ανθρώπινου Κεφαλαίου και Οικονομικής Μεγέθυνσης

Οι μελέτες που διερευνούν την επίδραση της εκπαίδευσης στην οικονομική μεγέθυνση συχνά καταλήγουν σε αντικρουόμενα αποτελέσματα (Englander και Gurney, 1994). Ο λόγος που ενδεχομένως δικαιολογεί την έλλειψη ξεκάθαρης σχέσης μεταξύ ανθρώπινου κεφαλαίου και οικονομικής μεγέθυνσης, μπορεί να αποδοθεί στη χαμηλή ποιότητα των δεδομένων που χρησιμοποιούνται στις αναλύσεις όπως επίσης στη δυσκολία που ανακύπτει αναφορικά με την αναγνώριση και αξιολόγηση των εξαιρετικά σύνθετων και πολύπλοκων σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στις δύο έννοιες (OECD, 2000). Οι δυσκολίες αυτές δεν συναντώνται αποκλειστικά και μόνο στις έρευνες που επιδιώκουν να διερευνήσουν τη συγκεκριμένη σχέση αλλά σε πλήθος άλλων μελετών που έχουν ως κεντρικό τουw θέμα το ανθρώπινο κεφάλαιο.

Έτσι, τα διαφορετικά και αλληλοσυγκρουόμενα αποτελέσματα μπορεί να αποδίδονται από τη μια στην ποιότητα των δεδομένων από την άλλη όμως θα πρέπει να σημειωθούν και άλλοι παράγοντες που ενδέχεται να ερμηνεύουν τα διαφορετικά εμπειρικά αποτελέσματα. Ένας τέτοιος παράγοντας μπορεί να αποτελέσει η

διαφορετική δράση των εκπαιδευτικών συστημάτων και ο γενικότερος διαφορετικός τρόπος λειτουργίας του θεσμικού μηχανισμού που υποστηρίζει την εκπαιδευτική δραστηριότητα (Benos και Karagiannis, 2009). Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας είναι και το ανομοιογενές κατά πολλές απόψεις εργατικό δυναμικό των χωρών. Με άλλα λόγια αυτό σημαίνει πως όπου το εργατικό δυναμικό είναι καλύτερα μορφωμένα εκεί η εκπαίδευση μπορεί να αποδώσει περισσότερο (Azariadis και Drazen, 1990). Σε πολλές περιπτώσεις επίσης η εκπαίδευση θεωρείται μία επένδυση η οποία αναμένεται να επιφέρει θετικές συνέπειες. Σε πολλές όμως περιπτώσεις, η εκπαίδευση θα πρέπει να αντιμετωπίζεται και ως ένα καταναλωτικό αγαθό που δεν σχετίζεται πάντα άμεσα με οικονομικές καταστάσεις. Επιπλέον, στις χώρες επικρατούν διαφορετικές οικονομικές και κοινωνικές δομές. Για παράδειγμα, οι λιγότερο ίσως αναπτυγμένες χώρες, ενδέχεται να δεσμεύουν το ανθρώπινο κεφάλαιό τους σε δημόσιους τομείς, δημιουργώντας δυσκαμψίες στην αγορά με αρνητικές συνέπειες στη συνολική οικονομία. Εξαιτίας της διαφορετικής δομής, κάποιες οικονομίες μπορούν να χρησιμοποιήσουν με παραγωγικό τρόπο την εκπαίδευση ενώ κάποιες άλλες όχι (Pritchett, 2001). Παρακάτω παρατίθεται μια σύντομη βιβλιογραφική επισκόπηση της πρόσφατης βιβλιογραφίας, αποτελούμενη από άρθρα που εξετάζουν τη σχέση της εκπαίδευσης και της ανάπτυξης. Η ίδια βιβλιογραφική επισκόπηση επίσης, με συνοπτικό τρόπο παρατίθεται στο Πίνακα 1 του Παραρτήματος.

Χρησιμοποιώντας ένα υπόδειγμα ενδογενούς οικονομικής μεγέθυνσης ο Romer (1989) προσπάθησε να περιγράψει το ρόλο του ανθρώπινου κεφαλαίου. Η μεταβλητή που χρησιμοποίησε για να εκφράσει το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου ήταν τα αρχικά επίπεδα του αλφαριθμητισμού. Τα συμπεράσματα στα οποία κατάληξε ήταν πως το ανθρώπινο κεφάλαιο ενισχύει την ικανότητα πρόβλεψης των μελλοντικών ρυθμών επενδύσεων καθώς επίσης ότι σε ένα έμμεσο επίπεδο το ανθρώπινο κεφάλαιο προσδιορίζει τους ρυθμούς μεγέθυνσης.

Ο Barro (1991), μελετώντας 98 χώρες για τη χρονική περίοδο 1965-1985, κατέληξε στο συμπέρασμα πως οι ρυθμοί μεταβολής των κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. σχετίζονται θετικά με το αρχικό απόθεμα κεφαλαίου και αρνητικά σε σχέση με το αρχικό (1960)

πραγματικό κατά κεφαλή Α.Ε.Π.. Το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου υπολογίστηκε μέσω των μεταβλητών των σχολικών εγγραφών. Ανάμεσα στα βασικά συμπεράσματα συγκαταλέγεται το γεγονός ότι χώρες που χαρακτηρίζονται από υψηλότερο ανθρώπινο κεφάλαιο έχουν χαμηλότερους ρυθμούς γονιμότητας και υψηλότερες αναλογίες υλικών επενδύσεων ως προς το Α.Ε.Π. ενώ η μεγέθυνση είναι αντιστρόφως ανάλογη ως προς τη δημόσια κατανάλωση. Αναφορικά με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης, το οποίο αποτυπώθηκε ως ο λόγος μαθητών προς εκπαιδευτικό δυναμικό, ισχυρίστηκαν ότι η βασική εκπαίδευση (1960) σχετίζεται αρνητικά με την οικονομική μεγέθυνση ενώ στην περίπτωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σημειώθηκε θετική αλλά στατιστικά μη σημαντική σχέση ανάμεσα στα δύο φαινόμενα.

Οι Murphy et al. (1991), ασχολήθηκαν με την κατανομή του ταλέντου και της επίδρασης του στη μεγέθυνση. Το δείγμα της μελέτης αποτελείται από δύο κατηγορίες όπου στην πρώτη συμμετέχουν 91 χώρες ενώ στη δεύτερη 55 χώρες στους πληθυσμούς των οποίων εντοπίζονται περισσότεροι από 10.000 κολεγιακοί απόφοιτοι. Τα δεδομένα αντλούνται από τη βάση δεδομένων του Barro (1991) και για τις κολεγιακές εγγραφές των νομικών και πολυτεχνικών σχολών από τη βάση δεδομένων της UNESCO. Σύμφωνα με την έρευνα, οι σχολικές εγγραφές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης επιδρούν σημαντικά στη μεγέθυνση μόνο στην περίπτωση της πρώτης κατηγορίας του δείγματος. Οι κολεγιακές εγγραφές των συγκεκριμένων σχολών στο σύνολο των κολεγιακών εγγραφών αποδείχτηκε ότι επηρεάζουν την εκπαίδευση μόνο όμως την περίπτωση χωρών με μεγάλο πληθυσμό κολεγιακών σπουδαστών. Πιο συγκεκριμένα η άμεση επίδραση των αποφοίτων των πολυτεχνικών σχολών είναι θετική ενώ η αντίστοιχη επίδραση των νομικών σχολών είναι αρνητική.

Οι Levine και Renelt (1992) διερεύνησαν τις σχέσεις του μακροχρόνιου ρυθμού μεγέθυνσης και ενός πλήθους οικονομικών, πολιτικών και θεσμικών παραγόντων, ανάμεσα στα οποία συμπεριλαμβάνεται και το ανθρώπινο κεφάλαιο. Χρησιμοποίησαν ένα δείγμα 119 χωρών και τις βάσεις δεδομένων της Παγκόσμιας Τράπεζας, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και του Barro (1991), για τη χρονική

περίοδο 1961-1989. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, οι αρχικές σχολικές εγγραφές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης επιδρούν θετικά και δυναμικά στη μεγέθυνση.

Οι Mankiw et al. (1992) χρησιμοποίησαν ως δείγμα ανάλυσης τρία διαφορετικά σύνολα χωρών, από 22 έως 98 χώρες στις οποίες συμπεριλαμβάνονται 22 χώρες μέλη του Ο.Ο.Σ.Α.. Ο σκοπός της εργασίας τους ήταν να ελέγξουν αν το υπόδειγμα οικονομικής μεγέθυνσης του Solow είναι συνεπές με τις διεθνείς διακυμάνσεις του βιοτικού επιπέδου όπως επίσης τις επιπλοκές του ίδιου του υποδείγματος ως προς τη σύγκλιση του βιοτικού επιπέδου. Απέδειξαν ότι το επαυξημένο υπόδειγμα του Solow, το οποίο περιλαμβάνει συσσωρευμένο απόθεμα ανθρώπινου και φυσικού κεφαλαίου, είναι σε θέση να παρέχει μια αναλυτική περιγραφή και αξιολόγηση των υπό διερεύνηση θεμάτων. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας τους ρυθμούς σχολικών εγγραφών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης απέδειξαν ότι ο συντελεστής των φυσικών επενδύσεων μειώνεται όταν το ανθρώπινο κεφάλαιο συμπεριλαμβάνεται στην ανάλυση ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται αύξηση της επεξηγηματική ισχύς του υποδείγματος. Επιπλέον, αναφορικά με το ρόλο της εκπαίδευσης, συμπέραναν ότι η αύξηση του ανθρώπινου κεφαλαίου προκαλεί αύξηση του ρυθμού μεγέθυνσης σε μακροχρόνιο επίπεδο.

Οι Wolff και Gittleman (1993), μελέτησαν την παγκόσμια οικονομία σύμφωνα με τη διάκριση της Παγκόσμιας Τράπεζας, σε μια κατηγορία χωρών που χαρακτηρίζονται ως βιομηχανικές και υψηλών εισοδημάτων και σε μια δεύτερη κατηγορία χωρών που τοποθετούνται κάτω από μέσο όρο του παγκόσμιου εισοδήματος. Κατά κύριο λόγο εστίασαν σε 19 βιομηχανικά ανεπτυγμένες οικονομίες χρησιμοποιώντας τους ρυθμούς εγγραφής και το εκπαιδευτικό επίπεδο. Σύμφωνα με την έρευνά τους, οι χώρες που κατατάσσονται στην πρώτη κατηγορία (όπως είναι οι χώρες του Ο.Ο.Σ.Α.) μόνο οι ρυθμοί εγγραφών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης θεωρούνται σημαντικοί ενώ στην περίπτωση της μεταβλητής του εκπαιδευτικού επιπέδου θεωρείται αξιολογήθηκε ως σημαντική μόνο για την βασική εκπαίδευση. Στις χώρες αυτές σημειώνεται μεγαλύτερη διακύμανση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση σε σχέση με την πρωτοβάθμια ή την δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Από την άλλη πλευρά για τις φτωχότερες

οικονομίες η πρωτοβάθμια εκπαίδευση θεωρήθηκε στατιστικά σημαντική ενώ η τριτοβάθμια εκπαίδευση, η οποία δεν παρουσιάζει τις ίδιες διακυμάνσεις σε σχέση με την προηγούμενη κατηγορία χωρών, δεν θεωρήθηκε στατιστικά σημαντική. Θα πρέπει να σημειωθεί πως η συγκεκριμένη έρευνα θεώρησε ο καλύτερο προσδιοριστικά δείκτη της οικονομικής μεγέθυνσης τους ρυθμούς σχολικής εγγραφής στην αρχή της περιόδου και όχι το επίπεδο εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού (Johnes και Johnes, 2007).

Οι Nehru και Dhareshwar (1994), παρουσίασαν νέες εκτιμήσεις για την μεταβολή της μακροχρόνιας συνολικής παραγωγικότητας (TFP) για 83 ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες, για την χρονική περίοδο 1960-1987. Στην ανάλυση των συναρτήσεων παραγωγής ενσωμάτωσαν το ανθρώπινο κεφάλαιο χρησιμοποιώντας το εκπαιδευτικό επίπεδο πραγματοποιώντας την υπόθεση πως το οριακό προϊόν της εργασίας του συνόλου των ατόμων που χαρακτηρίζονται από διαφορετικό εκπαιδευτικό επίπεδο είναι ανάλογο των μισθών τους. Χρησιμοποίησαν δεδομένα από απογραφές του εργατικού δυναμικού σταθμίζοντας τα διαφορετικά εκπαιδευτικά επίπεδα με τους ρυθμούς των μισθολογικών επιπέδων των μη μορφωμένων ατόμων. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι, η συσσώρευση του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι 3 με 4 φορές σημαντικότερη σε σχέση με την απλή εργασία (raw labor), αναφορικά με την ερμηνευτική δύναμη που διαθέτει το ανθρώπινο κεφάλαιο επί της αύξησης της παραγωγικότητας. Απέδειξαν επίσης ότι, οι ρυθμοί ανάπτυξης της παραγωγικότητας για την χρονική περίοδο 1960-1987 σχετίζονται άμεσα με το αρχικό επίπεδο του ανθρώπινου κεφαλαίου.

Οι Benhabib και Spiegel (1994) χρησιμοποίησαν ως δείγμα 78 ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες. Η βάση δεδομένων του Kyriacou (1991) αποτέλεσε την πηγή κατασκευής της μεταβλητής του ανθρώπινου κεφαλαίου. Η συγκεκριμένη βάση δεδομένων βασίζεται σε 42 χώρες για τις οποίες διαθέτει τα μέσα έτη εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού για την χρονική περίοδο 1947-1977. Χρησιμοποιώντας τους εκτιμημένους συντελεστές οι οποίοι προκύπτουν από την παλινδρόμηση των μέσων ετών εκπαίδευσης με παλαιότερες σχολικές εγγραφές (πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης), υπολόγισε τους δείκτες του

ανθρώπινου κεφαλαίου για άλλες χρονικές περιόδους. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι η ροή του ανθρώπινου κεφαλαίου δεν ασκεί στατιστικά σημαντική επίδραση στην οικονομική μεγέθυνση ενώ το μέσο απόθεμα ασκεί θετική επίδραση η οποία όμως δεν είναι πάντα σημαντική. Ενώ λοιπόν, παραδέχονται και οι ίδιοι οι συγγραφείς ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο θεωρείται ένας σημαντικός παράγοντας της οικονομικής ανάπτυξης κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τα εμπειρικά αποτελέσματα. Η εμπειρική διερεύνηση έδειξε ότι όταν χρησιμοποιείται μία συνάρτηση παραγωγής τύπο Cobb-Douglas, στην οποία το ανθρώπινο κεφάλαιο αντιμετωπίζεται ως παραγωγικός συντελεστής, η συσσώρευση του ανθρώπινου κεφαλαίου αποτυγχάνει να ερμηνεύσει και να προσδιορίσει, κατά τρόπο στατιστικά σημαντικό, την οικονομική μεγέθυνση. Στο υπόδειγμα κατά το οποίο το ανθρώπινο κεφάλαιο επηρεάζει την συνολική παραγωγικότητα προκύπτουν θετικότερα αποτελέσματα σε σχέση με την προηγούμενη σχέση. Πιο συγκεκριμένα, τα επίπεδα του ανθρώπινου κεφαλαίου επηρεάζουν άμεσα την παραγωγή εγχώριων τεχνολογιών και καινοτομίας και το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου επιδρά στη ταχύτητα υιοθέτησης ξένων τεχνολογιών. Ουσιαστικά, βασικό συμπέρασμα της έρευνας είναι ότι το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου ως επίπεδο και όχι ως μεταβολή διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο ως ένας από τους παράγοντες εκείνους που προσδιορίζουν την μεταβολή του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Επιπλέον, ανάμεσα στα βασικά συμπεράσματα της έρευνας συγκαταλέγεται και το γεγονός ότι, οι επιδράσεις των παρελθοντικών εκπαιδευτικών επιπέδων διαθέτουν μεγαλύτερη ισχύ στους τρέχοντες ρυθμούς μεγέθυνσης στις χώρες εκείνες όπου η τρέχουσα συνολική παραγωγικότητά τους είναι χαμηλότερη της μέσης ενώ η μεγέθυνση εξαρτάται περισσότερο από την μείωση της διαφοράς του χάσματος του τεχνολογικού επιπέδου μεταξύ των χωρών και λιγότερο από την τεχνολογική καινοτομία.

Οι Englander και Gurney (1994) μελέτησαν 19 χώρες του OECD για τέσσερις χρονικές περιόδους από το 1960 έως το 1990 (1960-1973, 1973-1979, 1979-1985 και 1985-1990) αντλώντας δεδομένα από την Παγκόσμια Τράπεζα (World Bank Investment data). Η μεταβλητή του ανθρώπινου κεφαλαίου αποτυπώθηκε μέσω των σχολικών εγγραφών της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα οι σχολικές εγγραφές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σχετίζονται με την παραγωγικότητα. Πιο συγκεκριμένα, διαπίστωσαν πως κατά την χρονική περίοδο 1960-1985 οι ρυθμοί εγγραφών των χωρών ΟΟΣΑ συνεισέφεραν στην ετήσια θετική μεταβολή της παραγωγικότητας κατά 0,6%. Την ίδια χρονική περίοδο η μέση αύξηση των σχολικών εγγραφών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στις χώρες του ΟΟΣΑ αυξήθηκε από 70 σε 95%. Εκτός από τους ρυθμούς εγγραφών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης οι άλλες μεταβλητές που σχετίζονται θετικά με την παραγωγικότητα είναι ο λόγος της μεταβολής του κεφαλαίου προς την εργασία και το εργατικό δυναμικό. Ενώ λοιπόν οι συγγραφείς επεδίωξαν να μελετήσουν συστηματικότερα την εκπαιδευτική μεταβλητή όσο και γενικότερους προσδιοριστικούς παράγοντες της μεγέθυνσης σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, αυτό του υποσυνόλου χωρών μελών του ΟΟΣΑ (δηλαδή βιομηχανικά και τεχνολογικά ανεπτυγμένες χώρες), δεν μπόρεσαν να αναδείξουν το σημαντικό ρόλο του ανθρώπινου κεφαλαίου (όπως όλες έρευνες). Ο περιοριστικός ρόλος του ανθρώπινου κεφαλαίου στην μεγέθυνση θεώρησαν ότι μπορεί να οφείλεται στη ενδογένεια που χαρακτηρίζει τους τρόπους μέτρησης καθώς επίσης εξαιτίας του γεγονότος ότι σημειώνονται πολλές και σημαντικές διαφοροποιήσεις στην εκπαίδευση πράγμα που καθιστά τις διεθνείς συγκρίσεις εξαιρετικά δύσκολες.

Η Jenkins (1995a) σε μια από τις ελάχιστες απόπειρες στην διεθνή βιβλιογραφία επιχειρεί να εκτιμήσει τη σχέση μεταξύ του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου και της παραγωγής για το Ηνωμένο Βασίλειο. Για να εκτιμήσει αυτή τη σχέση, χρησιμοποιεί χρονολογικές σειρές από το 1971 έως το 1992. Οι δεδομένα που χρησιμοποιεί τα αντλεί για την περίπτωση της εκροής της παραγωγικής διαδικασίας, της απασχόλησης και της χρησιμότητας της παραγωγικής ικανότητας από την βάση δεδομένων του CEP OECD data set, στην περίπτωση του αποθέματος κεφαλαίου την CSO Blue Book και στην περίπτωση της εκπαίδευσης την Γενική Έρευνα Νοικοκυριού (General Household Survey). Αναφορικά με την εκπαίδευση το κύριο ενδιαφέρον συγκεντρώνει η ανώτερη εκπαίδευση, ειδικότερα από την πλευρά των προσόντων που αποκτούν τα άτομα που έχουν συμμετάσχει σε αυτά τα επίπεδα εκπαίδευσης, θεωρώντας ότι τα προσόντα υπερτερούν σε σχέση με τις μετρήσεις που

αντιμετωπίζουν την εκπαίδευση ως εισροή (π.χ. σχολικές εγγραφές ή μέσα έτη εκπαίδευσης) μιας και τα προσόντα είναι σε θέση να συλλάβουν ικανοποιητικότερα την εκπαιδευτική εισροή καθώς και τις ποιοτικές διαστάσεις της εκπαίδευσης. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, εάν διατηρηθεί σε υψηλά επίπεδα η τριτοβάθμια εκπαίδευση τότε διπλασιάζεται κατά κεφαλή παραγωγικότητα σε σχέση με μία κατάσταση κατά την οποία δεν σημειώνονται οι εξειδικεύσεις και τα προσόντα που προσφέρει το συγκεκριμένο επίπεδο εκπαίδευσης. Επίσης, κατέληξε στα συμπεράσματα πως οι κοινωνικές αποδόσεις που προκαλούνται από την ανώτερη εκπαίδευση είναι σε γενικές γραμμές μεγαλύτερες από τις αποδόσεις που προκαλούνται από ιδιωτικές-μικροοικονομικές καταστάσεις.

Πέρα όμως από την εξέταση της σχέσης του ανθρώπινου κεφαλαίου και μεγέθυνσης στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου η Jenkins (1995b) μελέτησε σε μία άλλη έρευνά της τις ίδιες έννοιες επεκτείνοντας και στην περίπτωση των Η.Π.Α. και Σουηδίας. Το ανθρώπινο κεφάλαιο σχηματίζεται μέσω της ένωσης 14 κατηγοριών προσόντων-εξειδικεύσεων σε τρία υποσύνολα: υψηλά εκπαιδευτικά προσόντα (προπτυχιακοί και μεταπτυχιακοί τίτλοι σπουδών), μέσου επιπέδου προσόντων (προσόντα συναφή της σχολική εκπαίδευσης) και επίπεδα που δεν χαρακτηρίζονται από κάποια προσόντα. Τα αποτελέσματα δεν διαφοροποιούνται σημαντικά σε σχέση με την προηγούμενη έρευνα. Και στη συγκεκριμένη έρευνα τόσο στην περίπτωση των Η.Π.Α. όσο και στην περίπτωση της Σουηδίας (όπως και στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου), οι κοινωνικές αποδόσεις της ανώτερης εκπαίδευσης υπερτερούν των ιδιωτικών αποδόσεων. Οι εκτιμώμενες κοινωνικές αποδόσεις ήταν λοιπόν μεγαλύτερες σε σχέση με την εμφανή πριμοδότηση που εμφανίζεται στο μισθολογικό επίπεδο.

Αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες μελετούν επίσης οι Barro και Sala-i-Martin (1995) βασιζόμενοι στις βάσεις δεδομένων των Heston-Summers (1991) και Barro-Lee (1994). Χρησιμοποιώντας τα εκπαιδευτικά επίπεδα διερεύνησαν τη σχέση μεταξύ των αρχικών επιπέδων του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου και της οικονομικής μεγέθυνσης. Στην περίπτωση του ανδρικού πληθυσμού κατέληξαν στο συμπέρασμα πως η αύξηση της μέσης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κατά 0,68 έτη

εκπαίδευσης προκαλεί αύξηση της ετήσιας μεγέθυνσης κατά 1,1% ενώ μία αύξηση της τάξης του 0,09% των ετών εκπαίδευσης στη τριτοβάθμια εκπαίδευση προκαλεί αύξηση της ετήσιας μεγέθυνση κατά 0,3%. Στην περίπτωση του γυναικείου πληθυσμού η εκπαίδευση σχετίζεται αρνητικά με την μεγέθυνση τόσο στην περίπτωση της δευτεροβάθμιας όσο και στην περίπτωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Ο Jones (1996) κατασκευάζει ένα υπόδειγμα το οποίο δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία της μεταφοράς ιδεών και τεχνολογικών επιτευγμάτων σε συνδυασμό με την συσσώρευση του κεφαλαίου, με απώτερο σκοπό να αποτυπώσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη σχέση μεταξύ του ανθρώπινου κεφαλαίου, των ιδεών και της μεγέθυνσης. Στο εμπειρικό πεδίο ανάλυσης εστιάζει σε αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες. Τα δεδομένα αντλούνται από τους Heston-Summers (1991) και Barro-Lee (1994), μιας και επιθυμεί να αποτυπώσει την εκπαιδευτική μεταβλητή μέσω του εκπαιδευτικού επιπέδου. Έχοντας το ανθρώπινο κεφάλαιο ως βασικό αντικείμενο διερεύνησης, θεωρεί πως ο τρόπος μέτρησης του εκπαιδευτικού επιπέδου, όπως αυτό εκφράστηκε από τους Barro-Lee (1994) καθώς και από άλλες παρόμοιες έρευνες, αποτελεί ακριβή μέτρηση και μπορεί να αντιμετωπιστεί ως ανάλογο του ρυθμού επένδυσης και όχι απλώς ως κεφαλαιακό απόθεμα. Η ερμηνεία αυτή συνάδει με την παρατήρηση ότι το εκπαιδευτικό επίπεδο έχει ασυμπτωτικά όρια, ότι δηλαδή δεν αυξάνει χωρίς την πάροδο του χρόνου όπως το απόθεμα του φυσικού κεφαλαίου ανά εργαζόμενο. Κατέληξε επίσης στο συμπέρασμα πως, το τρέχον εκπαιδευτικό επίπεδο των εργαζομένων, μέσω της παραγωγής νέων ιδεών, θα δημιουργήσει οφέλη για τους μελλοντικούς εργαζομένους σε όρους βελτίωσης της παραγωγικότητά τους.

Ο Gemmell (1996) μελέτησε 98 χώρες που ανήκουν στην κατηγορία των αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών. Η βασική του συνεισφορά, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εμπειρικό επίπεδο, είναι πως επιδίωξε να συγκεκριμενοποιήσει τα θεωρητικά πλαίσια που επιτρέπουν την είσοδο του ανθρώπινου κεφαλαίου στην ανάλυση της μεγέθυνσης, να προτείνει ένα τρόπο μέτρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου που θα διαχωρίζει τις επιδράσεις που ασκούνται από το απόθεμα και τη

συσσώρευση καθώς και να ελέγξει τις διαφορετικές επιδράσεις που προκαλούνται από τα διάφορα εκπαιδευτικά επίπεδα (πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια, τριτοβάθμια εκπαίδευση). Προκειμένου να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι χρησιμοποίησε δεδομένα από τη βάση δεδομένων του Mankiw, Romer και Weils (1992) και χρησιμοποιώντας τους ρυθμούς σχολικών εγγραφών εκτίμησε το αρχικό απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου (πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια, τριτοβάθμια εκπαίδευση). Σύμφωνα με τη έρευνα, εντοπίστηκε θετική σχέση μεταξύ του ανθρώπινου κεφαλαίου και της μεγέθυνσης τόσο στην περίπτωση των αρχικών αποθεμάτων του ανθρώπινου κεφαλαίου όσο και στην περίπτωση της συσσώρευσής του. Πιο συγκεκριμένα, η πρωτοβάθμια εκπαίδευση φαίνεται να επηρεάζει περισσότερο τις φτωχότερες ανεπτυγμένες χώρες (Least Developed Countries - LDC), η δευτεροβάθμια εκπαίδευση τις ενδιάμεσα λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες (LDC) ενώ η τριτοβάθμια εκπαίδευση τις χώρες μέλη του Ο.Ο.Σ.Α. Σημαντικό ρόλο, στα αναλύσεις αυτές, φαίνεται να διαδραματίζει το σχετικό μέγεθος του ανθρώπινου κεφαλαίου. Επιπλέον, σημαντικές επιδράσεις ασκούνται από το ανθρώπινο κεφάλαιο στις φυσικές επενδύσεις. Το ανθρώπινο κεφάλαιο φαίνεται να έχει μια άμεση θετική επίδραση στη μεγέθυνση σε σχέση με τις έμμεσες επιδράσεις που ασκούνται διά μέσω των επενδύσεων. Για τις χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. το απόθεμα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης συμβάλει στο επίπεδο τω επενδύσεων ενώ οι άμεσες επιδράσεις στη μεγέθυνση προέρχονται από το απόθεμα και τη συσσώρευση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Οι Hall και Jones (1999) προσπάθησαν να απαντήσουν στο βασικό ερώτημα της μεγάλης διαφοράς που σημειώνεται στις κατά κεφαλήν παραγωγές των χωρών. Χρησιμοποιώντας ως δείγμα ανάλυσης 127 χώρες το 1998 και τις βάσεις δεδομένων των Heston-Summers (1991) και Barro-Lee (1994) για το ανθρώπινο κεφάλαιο αλλά και δείκτες κοινωνικών υποδομών από το International Country Risk Guide and Sachs-Warner επιχείρησαν να αξιολογήσουν στο κατά πόσο το φυσικό κεφάλαιο και το εκπαιδευτικό επίπεδο μπορούν να εξηγήσουν τις διαφορές της κατά κεφαλή παραγωγής. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι η επίτευξη υψηλών επιπέδων κατά κεφαλήν παραγωγής καθίσταται εφικτή μέσω υψηλών ρυθμών επένδυσης στο

φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο καθώς με την παραγωγική χρήση αυτών των εισροών. Σύμφωνα με τα εμπειρικά αποτελέσματα η επιτυχία αυτή βασίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις κοινωνικές υποδομές. Αυτό σημαίνει πως για να πετύχει μια χώρα υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης χρειάζεται τη χρήση θεσμικών και κυβερνητικών πολιτικών τα οποία δραστηριοποιούνται στο οικονομικό περιβάλλον με τέτοιο τρόπο ώστε τα άτομα και οι επιχειρήσεις να διευκολυνθούν στις διαδικασίες εκκίνησης επενδυτικών πρωτοβουλιών, στη δημιουργία και μεταφορά ιδεών καθώς και στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών. Πιο συγκεκριμένα οι μεγάλες διακυμάνσεις της παραγωγής μπορούν να ερμηνευτούν, όχι όμως στην πλήρη έκταση αλλά σε μικρό τμήμα της, από τις διαφορές του φυσικού και του ανθρώπινου κεφαλαίου. Επίσης, οι διαφορές στην παραγωγικότητα φαίνονται ότι μπορούν να ερμηνευτούν καλύτερα από τις διαφορές του φυσικού και του ανθρώπινου κεφαλαίου. Επίσης κατέληξαν στο συμπέρασμα πως οι διαφορές στις κοινωνικές υποδομές ερμηνεύονται από τις διαφορές των επιπέδων του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου, της παραγωγικότητας και του εισοδήματος.

Ο Temple (1999) μελέτησε αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες κατασκευάζοντας τη μεταβλητή του εκπαιδευτικού επιπέδου. Η βάση δεδομένων που χρησιμοποίησε ήταν αυτή των Benhabib και Spiegel (1994). Τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας αναφορικά με τις δύο έννοιες, της εκπαίδευσης και της μεγέθυνσης, είναι ότι σημειώνονται θετικές σχέσεις μεταξύ τους όταν απαλείφονται από την ανάλυση οι ακραίες τιμές των μεταβλητών.

Οι Krueger και Lindahl (2000) προσπάθησαν σε μία έρευνά τους να συμβιβάσουν τα αποτελέσματα διάφορων ερευνών, που μελετούν σε εμπειρικό επίπεδο μικροοικονομικές και μακροοικονομικές καταστάσεις σχετικά με τις επιδράσεις που ασκεί η εκπαίδευση στο εισόδημα και στους ρυθμούς μεταβολής του Α.Ε.Π. το δείγμα που χρησιμοποίησαν ήταν πάνω από 108 χώρες και άντλησαν τα δεδομένα τους από την βάση δεδομένων των Summer-Heston, των Barro-Lee, του Kyriacou και του World Value Surveys (WVS), προκειμένου να κατασκευάσουν το δείκτη του εκπαιδευτικού επιπέδου. Σύμφωνα με την έρευνα αποδείχτηκε ότι οι ρυθμοί αύξησης της εκπαίδευσης δεν επηρεάζουν τους ρυθμούς αύξησης του Α.Ε.Π. Τα αρχικά

επίπεδα της εκπαίδευσης δεν σχετίζονται θετικά με την μελλοντική μεγέθυνση μιας μέσης οικονομίας ειδικά όταν πραγματοποιείται η υπόθεση της ύπαρξης της γραμμικότητας της υπό εξέταση σχέσης των δύο εννοιών καθώς και της υπόθεσης του σταθερού συντελεστή της κατανάλωσης της εκπαίδευσης. Τα αποτελέσματα επίσης ανέδειξαν υψηλούς ρυθμούς κοινωνικής απόδοσης της εκπαίδευσης.

Οι Hanushek και Kim (2000) προσεγγίζουν τις ποιοτικές διαστάσεις της εκπαίδευση μέσω των αποδόσεων του εργατικού δυναμικού σε διεθνή test (μαθηματικά και φυσικές επιστήμες). Το δείγμα της έρευνας περιλαμβάνει 39 αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες. Ως πηγή άντλησης των δεδομένων χρησιμοποιείται η βάση δεδομένων των Barro-Lee (1993), η οποία συμπληρώνεται για την χρονική περίοδο 1960-1990 με δεδομένα από τα διεθνή test στα μαθηματικά και στις φυσικές επιστήμες από την International Association of the Evaluation of Educational Achievement (IEA) και από την International Assessment of Educational Progress (IAEP) για τα έτη 1963, 1970, 1981, 1985, 1988 και 1991. Μέσω αυτών των δεδομένων επιχειρούν να μελετήσουν τις διαφορές της ποιότητας του εργατικού δυναμικού υπό την επίδραση της ποσότητας της εκπαίδευσης (έτη σπουδών) στη μεγέθυνση και να ταχτοποιήσουν τους παράγοντες εκείνους που προσδιορίζουν καλύτερα την ποιότητα του εργατικού δυναμικού. Ο τρόπος αποτύπωσης της εκπαιδευτικής μεταβλητής πραγματοποιείται μέσω της ποιότητας του εργατικού δυναμικού η οποία βασίζεται σε διεθνή test που αξιολογούν τις ατομικές αποδόσεις στα μαθηματικά και στις φυσικές επιστήμες. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, τα διεθνή test ασκούν μεγαλύτερη επίδραση στη μεγέθυνση απ'ότι ο χρόνος της εκπαίδευσης. Συνεπώς διαφορές στην ποιότητα του εργατικού δυναμικού θεωρείται ένας πολύ σημαντικός ερμηνευτικός παράγοντας της μεγέθυνσης.

Ο Barro (2000) μελέτησε 81 χώρες (23 εκ των οποίων μέλη του Ο.Ο.Σ.Α.) για τη χρονική περίοδο 1960-1995 βασιζόμενος στη βάση δεδομένων των Heston-Summers (1991) καθώς και των Barro-Lee (2000) με σκοπό να διερευνήσει τη σχέση του ανθρώπινου κεφαλαίου με την οικονομική μεγέθυνση. Η εκπαιδευτική μεταβλητή εκφράζεται με το εκπαιδευτικό επίπεδο σε συνδυασμό με τις αποδόσεις που έχουν καταγραφεί σε διεθνή test στα μαθηματικά, στη φυσική και στην ανάγνωση.

Ουσιαστικά η ανάλυση περιλαμβάνει τη διάκριση μεταξύ ποσότητας (έτη εκπαίδευσης ανά εκπαιδευτική βαθμίδα) και ποιότητας (διεθνή test) της εκπαίδευσης. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα η μεγέθυνση σχετίζεται θετικά με τα αρχικά μέσα έτη εκπαίδευσης του ανδρικού πληθυσμού στην περίπτωση της δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Επειδή το εργατικό δυναμικό που χαρακτηρίζεται από ένα ανάλογο εκπαιδευτικό υπόβαθρο είναι σε θέση να κατανοεί (διαχειρίζεται) καθώς και να διαχέει την τεχνολογία στην αναπτυξιακή διαδικασία. Επίσης, η μεγέθυνση δεν επηρεάζει τον γυναικείο πληθυσμό τόσο στην περίπτωση της δευτεροβάθμιας όσο και στην περίπτωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η αιτία του συγκεκριμένου εμπειρικού συμπεράσματος αυτού βασίζεται στο γεγονός ότι ο γυναικείος πληθυσμός δεν χρησιμοποιείται στην παραγωγική διαδικασία πολλών χωρών ή στην περίπτωση που εμπλέκεται στις παραγωγικές διαδικασίες αυτό μπορεί να γίνεται με ένα μη παραγωγικό και αποδοτικό τρόπο. τέλος, τα αποτελέσματα των διεθνών test σχετίζονται θετικά με τη μεγέθυνση, τονίζοντας ουσιαστικά το σημαντικό ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η ποιοτική διάσταση της εκπαίδευσης στην αναπτυξιακή διαδικασία.

Οι Hanushek και Kimko (2000) επισημαίνουν το κεντρικό ρόλο που διαδραματίζει το ανθρώπινο κεφάλαιο στους ρυθμούς μεγέθυνσης των χωρών. Η ποιοτική διάσταση της εκπαίδευσης είναι αυτή, σύμφωνα με τους συγγραφείς, που ασκεί το σημαντικότερο ρόλο στη μεγέθυνση. Μελετώντας 31 χώρες (αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες) και τη βάση δεδομένων των Barro-Lee (1997) συμπληρωμένη με τις αποδόσεις διεθνών test, καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η ποιότητα του εργατικού δυναμικού χαρακτηρίζεται από μια συνεπή και ισχυρή σχέση με τη μεγέθυνση.

Σύμφωνα με τον Pritchett (2001), στις περισσότερο αναπτυγμένες οικονομίες το εκπαιδευτικό επίπεδο αυξάνει σταθερά. Τα βασικό ερώτημα που έθεσε ήταν αυτό περί της κατεύθυνσης των επιδράσεων της εκπαίδευσης. Προκειμένου να δώσει απαντήσεις στο παραπάνω ερώτημα μελέτησε αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες και βασίστηκε στη βάση δεδομένων των Barro-Lee (1993) και των Nehru, Swanson και Dubey (1995). Η εκπαιδευτική μεταβλητή αποτυπώθηκε μέσω των

σχολικών εγγραφών και του εκπαιδευτικού επιπέδου. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας η αύξηση των σχολικών εγγραφών ή του εκπαιδευτικού επιπέδου δεν ασκεί θετικές σημαντικές επιδράσεις στο ρυθμό μεταβολής της παραγωγής. Σύμφωνα με τον Pritchett (2001) αυτό ερμηνεύεται εξαιτίας του γεγονότος της μη παραγωγικής χρήσης του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου από το θεσμικό περιβάλλον. Επίσης, η νέα γνώση που δημιουργήθηκε μπορεί να χρησιμοποιήθηκε σε ιδιωτικές επικερδείς διαδικασίες και να μην διοχετεύτηκε σε διαδικασίες που θα αποσκοπούσαν στην αύξηση της παραγωγής ή σε άλλες κοινωνικά χρήσιμες διαδικασίες. Τέλος, σημείωσε πως η σχέση αυτή δεν αποτελεί κανόνα και δεν μπορεί να γενικευτεί σε όλες τις χώρες ανεξαιρέτως μιας και σε ορισμένες χώρες η εκπαίδευση συνέβαλλε στη μετάδοση γνώσεων και ικανοτήτων ενώ σε κάποιες άλλες δεν παρατηρήθηκε κάτι ανάλογο.

Οι Bassanini και Scarpetta (2001) μελέτησαν 21 χώρες μέλη του Ο.Ο.Σ.Α. με δεδομένα τα οποία αντλήθηκαν από τη βάση δεδομένων του Ο.Ο.Σ.Α., των Barro-Lee (1996) και των de la Fuente και Domenech (2000). Από τις βάσεις δεδομένων κατασκεύασαν τη μεταβλητή του εκπαιδευτικού επιπέδου. Κατέληξαν στο συμπέρασμα πως ένα επιπλέον έτος εκπαίδευσης οδηγεί στην μακροχρόνια αύξηση της παραγωγής της τάξης του 4-7%.

Τέλος, οι De la Fuente και Doménech (2006) μελέτησαν 21 χώρες μέλη του Ο.Ο.Σ.Α. Χρησιμοποίησαν δεδομένα από τη βάση δεδομένων του Ο.Ο.Σ.Α. και των Barro-Lee (1996) προκειμένου να κατασκευάσουν το εκπαιδευτικό επίπεδο. Σύμφωνα με την έρευνά τους το ανθρώπινο κεφάλαιο ασκεί σημαντική επίδραση στη μεγέθυνση.

1.5 Ανθρώπινο Κεφάλαιο και Εξωτερικότητες

Στη διεθνή βιβλιογραφία σημειώνεται ένα πλήθος μελετών που επιδιώκουν να αναπτύξουν, να αξιολογήσουν και να μετρήσουν το φαινόμενο που ονομάζεται εξωτερικότητες του ανθρώπινου κεφαλαίου. Την περισσότερη προσοχή έχουν κερδίσει, ιδιαίτερα στις πιο πρόσφατες έρευνες, ζητήματα όπως η καινοτομία ή η

τεχνολογία, εντούτοις ένα πολύ μεγάλο τμήμα της βιβλιογραφίας ασχολείται με τις εμπορικές και μη εμπορικές εξωτερικότητες του ανθρώπινου κεφαλαίου (Davies, 2003). Οι μη εμπορικές εξωτερικότητες συνήθως περιγράφονται με τον όρο «κοινωνικά οφέλη», που προκαλούνται από την εκπαίδευση και τη μάθηση. Ως τέτοια περιγράφονται η υγεία, η πολιτική συμμετοχή, η εθελοντική εργασία, η εγκληματικότητα κ.α.. Οι επιρροές που ασκεί το ανθρώπινο κεφάλαιο στην κοινωνική συμπεριφορά ενισχύονται μέσω των συνηθειών, της διαδικασίας σχηματισμού του χαρακτήρα και της γενικότερης στάσης ζωής. Βέβαια, πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά σχηματίζονται έξω από τη επίσημη εκπαίδευση αλλά γεγονός παραμένει ότι συσχετίζονται άμεσα με αυτήν (OECD, 2000). Οι μη εμπορικές εξωτερικότητες μπορούν να ανατροφοδοτήσουν με τη σειρά τους εμπορικά μεγέθη, όπως το προσωπικό εισόδημα ή και ακόμα την μεγέθυνση μιας οικονομίας (McMahon, 2000). Ενώ λοιπόν, στην προηγούμενη ενότητα αναπτύχθηκε η σχέση μεταξύ ανθρώπινου κεφαλαίου και οικονομικής μεγέθυνσης, σε αυτήν την ενότητα θα παρατεθεί ένα σημαντικό αντιπροσωπευτικό δείγμα της βιβλιογραφίας εκείνης που ασχολείται με τις εμπορικές εξωτερικότητες (παίρνοντας ως βάση τόσο μακροοικονομικά όσο και μικροοικονομικά δεδομένα) και με τα «κοινωνικά οφέλη».

Οι στατικές εμπορικές εξωτερικότητες που βασίζονται σε μακροοικονομικά δεδομένα χρησιμοποιούν την εξίσωση του Mincer (Davies, 2003). Η εξίσωση αυτή προέρχεται από τη βασική θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, όπου σύμφωνα με αυτήν οι χρηματικές αποδοχές (E) ενός ατόμου εξαρτώνται από τα χρόνια εκπαίδευσής του (s) και από τα χρόνια εμπειρίας του ($\log E = b + cs + d(x)$). Οι Bils και Klenow (2000) σχημάτισαν ένα υπόδειγμα για να ποσοτικοποιήσουν την ισχύ της σχολικής επίδρασης στην οικονομική μεγέθυνση. Στην προσπάθειά τους αυτή, εισήγαγαν μια μέτρηση της σχολικής επίδρασης που επιφέρει το ανθρώπινο κεφάλαιο βασιζόμενοι στην επίδοση της εκπαιδευτικής επένδυσης και της εμπειρίας, σύμφωνα με την εξίσωση του Mincer. Η σχηματοποίηση αυτή του υποδείγματος προϋποθέτει ότι η σχολική επίδραση του ανθρώπινου κεφαλαίου να είναι συνεπής με τη μέση σχολική απόδοση όπως αυτή παρατηρείται στην εξίσωση του Mincer. Επιπλέον, μια βασική προϋπόθεση είναι ότι η απόδοση του ανθρώπινου κεφαλαίου να

χαρακτηρίζεται από φθίνουσες αποδόσεις έτσι ώστε να σημειώνεται μια συνέπεια με τις παρατηρούμενες αύξουσες σχολικές αποδόσεις χωρών που χαρακτηρίζονται από χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξαν είναι ότι ο ρυθμός της απόδοσης αγγίζει το 23%. Αυτό σημαίνει πως, ένα επιπλέον σχολικό έτος σχετίζεται με το 23% γρηγορότερη αύξηση της μεγέθυνσης (για τη χρονική περίοδο 1960-1990). Ο ρυθμός όμως της απόδοσης μειώνεται στο 10,6% με την εισαγωγή της μεταβλητής του προσδόκιμου ζωής. Ο Topel (1999) επιχειρώντας μια ανάλογη ανάλυση καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι εκτιμώμενες σχολικές αποδόσεις μειώνονται από 22,6% σε 6,2%.

Οι εμπορικές θετικές εξωτερικότητες μπορούν να προέρχονται και από μικροοικονομικά δεδομένα. Οι δύο κύριες ενότητες αυτής της κατηγορίας είναι οι επιδράσεις του περιβάλλοντος στην εκπαίδευση και στις αποδοχές. Με το όρο επιδράσεις του περιβάλλοντος εννοούνται τόσο εκείνες οι επιδράσεις που προέρχονται από ένα στενό περιβάλλον όπως το οικογενειακό (γονείς) είτε από ένα ευρύτερο περιβάλλον όπως το γειτονικό. Οι επιδράσεις αυτές σε πολλές περιπτώσεις έχουν την ίδια αξία με τις επιδράσεις που ασκεί το ανθρώπινο κεφάλαιο στη μεγέθυνση (Wolfe και Haveman, 2002). Η επίδραση του περιβάλλοντος στην εκπαίδευση διαδραματίζει κεντρικό ρόλο. Η εκπαίδευση των παιδιών εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το επίπεδο εκπαίδευσης των γονέων (Lam και Duryea, 1999). Επίσης, ως σημαντικές αξιολογούνται οι επιδράσεις που ασκούνται στο επίπεδο υγείας των παιδιών από γονείς που χαρακτηρίζονται από αυξημένο μορφωτικό επίπεδο (Strauss και Thomas, 1998). Το ίδιο βέβαια σημειώνεται και σε ατομικό επίπεδο, μιας και αυτό σχετίζεται θετικά με την κατάσταση υγείας (Berger και Leigh, 1989).

Σημαντικές είναι επίσης οι επιδράσεις του περιβάλλοντος στις χρηματικές αποδοχές αναφορικά με το ανθρώπινο κεφάλαιο. Ο Rauch (1991), βασίστηκε στην άποψη πως το μέσο επίπεδο του ανθρώπινου κεφαλαίου αποτελεί δημόσιο τοπικό αγαθό και κατ'επέκταση περιοχές με υψηλό επίπεδο αποθέματος ανθρώπινου κεφαλαίου είναι σε θέση να επιτύχουν μεγαλύτερους μισθούς. Ουσιαστικά, αναγνώρισε τις θετικές εξωτερικότητες που δημιουργούνται από το ανθρώπινο κεφάλαιο και κατέληξε στο

συμπέρασμα πως η υψηλή συγκέντρωσή του σε μια περιοχή οδηγεί στην αύξηση του μισθολογικού επιπέδου. Πιο συγκεκριμένα, κατέληξε στο συμπέρασμα πως, ένα επιπλέον μέσο έτος εκπαίδευσης σε μια μητροπολιτική περιοχή θα αυξήσει τους ατομικούς μισθούς κατά 3,1%.

Ανάλογα ήταν τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε ο Moretti (2004). Στο υπόδειγμα που χρησιμοποίησε εκτίμησε τις εξωτερικότητες που δημιουργούνται από τους αποφοίτους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης συγκρίνοντας τα επίπεδα των μισθών των ατόμων που εργάζονται σε πόλεις όπου το εργατικό δυναμικό χαρακτηρίζεται από διαφορετική σύνθεση αναφορικά με την αναλογία των πτυχιούχων. Το συμπέρασμά του ήταν πως, μια αύξηση της προσφοράς αποφοίτων θα οδηγήσει σε αύξηση του μισθολογικού επιπέδου αυτών που εγκατέλειψαν πρόωρα τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση κατά 1,9%, των αποφοίτων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κατά 1,6% και των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης κατά 0,4%. Η επίδραση ήταν εντονότερη σε πληθυσμούς που χαρακτηρίζονται από ένα χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο, όπως προβλέπεται και από το συμβατικό υπόδειγμα της προσφορά και της ζήτησης.

Οι Acemoglu και Angrist (2001) θεώρησαν πως η οικονομική αξία της εκπαίδευσης υπονομεύεται από τις ιδιωτικές αποδόσεις που προκύπτουν ως αποτέλεσμα των θετικών εξωτερικοτήτων του ανθρώπινου κεφαλαίου. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, αν στην εκπαίδευση αποδοθεί το χαρακτηριστικό μιας απλής θετικής ένδειξης, ότι δηλαδή η κατοχή ενός εκπαιδευτικού προσόντος αποτελεί κάποιου είδους ιδιαίτερου ατομικού χαρακτηριστικού που ενέχει την μορφή ενός ατομικού συγκριτικού πλεονεκτήματος, τότε η συνολική οικονομική αξία της εκπαίδευσης μπορεί να είναι μικρότερη σε σύγκριση με αυτό που προτείνουν οι εκπαιδευτικές ατομικές αποδόσεις. Ελέγχοντας τις αποδόσεις που δημιουργούνται στις αμερικανικές πολιτείες για τη χρονική περίοδο 1960-1980, κατέληξαν στο συμπέρασμα των στατιστικά μη σημαντικών εκπαιδευτικών αποδόσεων. Χρησιμοποιώντας όμως, την ίδια μεθοδολογία για τη χρονική περίοδο μετά το 1990 κατέληξαν σε στατιστικά σημαντικές εκτιμήσεις των εκπαιδευτικών αποδόσεων της τάξης του 4% ή και σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη περισσότερο. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να

οφείλεται στο γεγονός της αυξημένης σημασίας που αποδόθηκε στην έννοια του ανθρώπινου κεφαλαίου μετά το 1980. Σημείωσαν επίσης πως, ενώ οι εξωτερικότητες δεν είναι πολύ ισχυρές σε επίπεδο πολιτείας αυτό δεν σημαίνει πως κατ'ανάγκη κάτι ανάλογο θα πρέπει να ισχύει και σε επίπεδο πόλης.

Πέρα όμως από τις εξωτερικότητες του ανθρώπινου κεφαλαίου στη μεγέθυνση και σε άλλες οικονομικές μεταβλητές ένα μεγάλο πλήθος μελετών ασχολείται με τις εξωτερικότητες των κοινωνικών οφελών. Οι μελέτες αυτές έχουν συμπεριλάβει στις αναλύσεις τους ένα πλήθος παραγόντων τους οποίους θεωρούν πως μπορεί να επηρεαστούν άμεσα ή έμμεσα από το ανθρώπινο κεφάλαιο και καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα ζητημάτων, όπως την υγεία και την γονιμότητα μέχρι την ορθολογική συμπεριφορά του καταναλωτή, την κοινωνική συνοχή, τις αγαθοεργίες και την μείωση της εγκληματικότητας (Wolfe and Zuvekas, 1995). Πολλοί βέβαια ερευνητές (Wolfe και Haveman, 2002, McMahon, 2000, Wolfe και Zuvekas, 1995) παρέχουν μεθοδολογίες και τεχνικές νομισματικής εκτίμησης των κοινωνικών οφελών που δημιουργούνται από το ανθρώπινο κεφάλαιο.

Το κύριο ενδιαφέρον ανάμεσα στα κοινωνικά οφέλη που δημιουργεί το ανθρώπινο κεφάλαιο συγκεντρώνεται στις αναλύσεις που ασχολούνται με την υγεία. Οι δύο αυτές έννοιες συσχετίζονται θετικά και ως εξήγηση δίνεται το γεγονός πως η εκπαίδευση βοηθάει τα άτομα να επιλέγουν ένα πιο υγιή τρόπο ζωής βελτιώνοντας τις γνώσεις τους επί ζητημάτων που αφορούν την προσωπική υγεία. Η έρευνα του Kenkel (1991) έδειξε ότι, τα μορφωμένα άτομα γνωρίζουν τις αρνητικές επιπτώσεις του καπνίσματος, της κατανάλωσης αλκοόλ και των προβλημάτων που σχετίζονται με την παχυσαρκία, όπως επίσης πως τα άτομα αυτά χαρακτηρίζονται από αυξημένες ικανότητες στο να αναγνωρίζουν με ευκολία σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την υγεία και χρησιμοποιούν αυτές τις πληροφορίες για να επιτύχουν μια καλύτερη συμπεριφορά που θα είναι ευνοϊκά διακείμενη προς υγιείς καταστάσεις. Οι Wolfe και Haveman (2002) έδειξαν ότι ένα επιπλέον έτος εκπαίδευσης είναι σε θέση να μειώσει την κατανάλωση καπνίσματος τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες.

Οι Feldman et al., (1989) μελέτησαν τους ρυθμούς θανάτων και τον σχετικό κίνδυνο από ασθένειας που σχετίζονται με καρδιακά νοσήματα για τις Η.Π.Α.. Το δείγμα που

χρησιμοποίησαν διαχωρίστηκε σε δύο κατηγορίες, η πρώτη αφορούσε άτομα που είχαν λάβει 8-11 έτη εκπαίδευσης και η δεύτερη άτομα με πάνω από 12 έτη εκπαίδευσης. Σύμφωνα με την έρευνά τους, μετά το 1960 οι ρυθμοί θανάτου μειώθηκαν για τους περισσότερο μορφωμένους άνδρες σε σχέση με τους λιγότερο. Κάτι ανάλογο δεν παρατηρήθηκε για τον γυναικείο πληθυσμό, όπου σε αυτήν την περίπτωση οι ρυθμοί δεν μεταβλήθηκαν σημαντικά σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο. Αναφορικά με τα καρδιακά νοσήματα κατέληξαν στο συμπέρασμα πως, ο σχετικός κίνδυνος είναι μεγαλύτερος για τα λιγότερο μορφωμένα άτομα και μάλιστα ότι ανέρχεται στο ποσοστό του 85% για τους άντρες ηλικίας 45-64 ετών, 25% για τους άντρες ηλικίας 65-74 ετών και 37% για τις γυναίκες 65-74 ετών.

Ο Kemna (1987), απέδειξε πως η ατομική εκπαίδευση που λαμβάνει κανείς είναι σε θέση να βελτιώσει το ατομικό επίπεδο υγείας κάτι που μπορεί να οδηγήσει σε ένα υψηλότερο επίπεδο προσδόκιμου ζωής. Θετικές επιπτώσεις επίσης μπορούν να εντοπιστούν σε μια σημαντική κατηγορία ασθενειών όπως είναι οι ψυχικές διαταραχές. Ο τρόπος με το οποίο η εκπαίδευση επιδρά σε αυτήν την κατηγορία ασθενειών είναι μέσω της καθυστέρησης εμφάνισης των αρχικών φαινομένων των ασθενειών (Robins και Helzer, 1984). Οι θετικές εξωτερικότητες που δημιουργεί η εκπαίδευση στην υγεία μπορούν να αξιολογηθούν και υπό το πρίσμα των δημοσίων δαπανών. Ο McMahon (2000) απέδειξε ότι, μια αύξηση κατά 20% του Α.Ε.Π. των δημοσίων δαπανών που θα προορίζονται για την εκπαίδευση και μια αύξηση της τάξης του 20% των σχολικών εγγραφών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, μέσα σε μια περίοδο των 40 ετών, μπορεί να οδηγήσει σε μια μείωση της παιδικής θνησιμότητας κατά 0,3% και σε μια αύξηση του προσδόκιμου ζωής κατά ένα έτος,

Ένα άλλο μεγάλο και ταυτόχρονα αμφιλεγόμενο θέμα που συνδέεται με τις εξωτερικότητες και που επηρεάζεται από το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι αυτό της γονιμότητας. Το ποσοστό γονιμότητας μειώνεται καθώς ο γυναικείος πληθυσμός αποκτά περισσότερη εκπαίδευση. Η πρόταση αυτή, δεν δικαιολογείται εξαιτίας του γεγονότος ότι ο γυναικείος πληθυσμός δεν επιθυμεί απλά στις μέρες μας μικρότερη οικογένεια αλλά επειδή συνεχώς αυξάνονται οι εργασιακές επιλογές του και καθώς η εκπαίδευση επεκτείνεται χρονικά αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μια μικρότερη περίοδο

γονιμότητας (McMahon, 2000). Επίσης με την ταυτόχρονη αύξηση των μισθών και ανθρώπινου κεφαλαίου αυξάνεται το κόστος ευκαιρίας του χρόνου που είναι διατεθειμένα τα άτομα να αφιερώσουν σε δραστηριότητες που δεν σχετίζονται με την επαγγελματική τους καριέρα. Το γεγονός αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μικρότερα ποσοστά γονιμότητας (Barro, 2000). Πέρα όμως από αυτές τις συνέπειες, η εκπαίδευση είναι σε θέση να μειώσει την πιθανότητα ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης ιδίως κατά τα νεανική ηλικία μιας γυναίκας (Davies, 2003). Επίσης, σημειώνονται συγκλίνουσες αποδείξεις ότι η εκπαίδευση της μητέρας ενδέχεται να επιφέρει μείωση της πιθανότητας εμφάνισης εγκυμοσύνης των θυγατέρων τους είτε σε περιπτώσεις εκτός γάμου είτε ούσες έφηβες (Wolfe et al., 2001).

Ένα άλλο μεγάλο τμήμα της βιβλιογραφίας ασχολείται με τη σχέση του ανθρώπινου κεφαλαίου και της εγκληματικότητας. Η σχέση των δύο αυτών φαινομένων μπορεί να αναλυθεί μέσω δύο τρόπων. Η λογική του πρώτου τρόπου εστιάζει στην μείωση της ροπής προς την εγκληματικότητα εξαιτίας της αύξησης της εκπαίδευσης (Witte και Witt, 2000). Ενώ η λογική του δεύτερου τρόπου εστιάζει στο γεγονός ότι όταν τα νεαρής ηλικίας άτομα παραμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε ένα καθεστώς επιτήρησης, είτε επειδή συνεχίζουν να σπουδάζουν είτε επειδή εργάζονται τότε πάλι σημειώνεται μείωση της ενδεχόμενης εγκληματικής ροπής (McMahon, 2000). Σημειώνονται λοιπόν ενδείξεις πως το ανθρώπινο κεφάλαιο έχει τη δυνατότητα να μειώσει την διάθεση προς εγκληματικότητα με τη μείωση της παραβατικής συμπεριφοράς, υπό την έννοια πως τα άτομα που χαρακτηρίζονται από αυξημένο εκπαιδευτικό επίπεδο απαλλάσσονται από ανάλογες προδιαθέσεις (Sherman et al., 1998) ή με τη βοήθεια που προσφέρει η διαδικασία της κοινωνικοποίησης των ατόμων όπου και η οποία μπορεί να επιτύχει παρόμοια αποτελέσματα (Wolfe και Haveman, 2002). Πολλοί λοιπόν ερευνητές θα συμφωνήσουν πως όσο πιο αυξημένο είναι το επίπεδο της εκπαίδευσης τόσο πιο αποδυναμωμένα θα είναι τα εγκληματικά φαινόμενα (Lochner και Moretti, 2001), όμως πολλοί άλλοι δεν αποδέχονται το ανθρώπινο κεφάλαιο ως ένα από τα βασικά προσδιοριστικά στοιχεία της μεταβολής του επιπέδου της εγκληματικότητας, θεωρώντας άλλους παράγοντες ως πιο σημαντικούς όπως π.χ. την ανεργία (Yamada et al., 1991).

Πολλές μελέτες έχουν εντοπίσει πως σημειώνεται μια αρνητική σχέση μεταξύ των κοινωνικών επιδομάτων και του ανθρώπινου κεφαλαίου (Wolfe και Haveman, 2002, An et al., 1993), ακόμα και στην περίπτωση που πληρούνται οι νομικές και τυπικές προϋποθέσεις εισπραξής τους. Πιο συγκεκριμένα, πολλές έρευνες υποστηρίζουν πως όταν οι μητέρες χαρακτηρίζονται από αυξημένο μορφωτικό επίπεδο τότε ενδέχεται οι κόρες τους να επιλέξουν να μην εισπράξουν τα κοινωνικά επιδόματα που δικαιούνται. Το ίδιο έχει παρατηρηθεί και για άτομα που αντιμετωπίζουν κινητικές δυσκολίες (OECD, 2000). Στην ίδια κατηγορία των θετικών εξωτερικοτήτων θα μπορούσε να προστεθεί η τάση των πιο μορφωμένων ατόμων να χαρακτηρίζονται από μικρότερα ποσοστά ανεργίας και μεγαλύτερους μισθούς. Το γεγονός αυτό επιφέρει θετικές προεκτάσεις στη λειτουργία του κράτους μέσω της αύξησης των δημοσίων εσόδων (Davies και Collins, 2003).

Η επόμενη ενότητα των εξωτερικοτήτων αφορά το ζήτημα του περιβάλλοντος, όπου τα ανεπτυγμένα κράτη το αντιμετωπίζουν με την ίδια σοβαρότητα που αντιμετωπίζουν και την κοινωνική ευημερία. Η εκπαίδευση θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την ενίσχυση της ποιότητας του περιβάλλοντος με την αύξηση της αποτελεσματικής προστασίας του εκ μέρους των πολιτών μέσω κατάλληλων δράσεων και πολιτικών που μπορεί να εφαρμόσει η κεντρική διοίκηση. Ο Smith (1997) κατέληξε στο συμπέρασμα πως τα πιο μορφωμένα άτομα (στις Η.Π.Α.) είναι καλύτερα ενημερωμένα για τους περιβαλλοντολογικούς κινδύνους και πως σημειώνεται εξαιρετική πιθανότητα για τα άτομα αυτά να αναλάβουν πρωτοβουλίες που θα οδηγήσουν στην αποφυγή ανάλογων κινδύνων. Έμμεσο επίσης αποτέλεσμα της εκπαίδευσης στο περιβάλλον μπορεί να θεωρηθεί η μείωση του ρυθμού αύξησης του πληθυσμού που προκαλείται από την αύξηση της εκπαίδευσης, όπου με τη σειρά του θεωρείται ότι μπορεί να οδηγήσει στην μείωση της αποψίλωσης των δασών (McMahon, 2000).

Η επίδραση εκείνη του ανθρώπινου κεφαλαίου που πολλοί έχουν χαρακτηρίσει ως την πλέον σημαντική είναι εκείνη που προκαλεί την παραγωγική πολιτική συμμετοχή και ιδιαίτερα την συνολική θετική επίδραση που ασκείται στο δημοκρατικό τρόπο διακυβέρνησης (Davies, 2003). Στη βιβλιογραφία καταγράφεται θετική σχέση μεταξύ

του ανθρώπινου κεφαλαίου και της πολιτικής συμμετοχής. Έτσι, άτομα που χαρακτηρίζονται από αυξημένο μορφωτικό επίπεδο είναι πιο πιθανό να συμμετέχουν με ενεργότερο και ουσιαστικότερο τρόπο στις πολιτικές διαδικασίες. Ανάλογη πολιτική διαδικασία, όπου μάλιστα διαθέτει ενισχυμένη θεσμική και λειτουργική αξία, αποτελεί η εκλογική αναμέτρηση (Brady et al., 1995, McMahon, 2000). Η συμμετοχή των πολιτών στα κοινά θεωρείται ως ένα από τα ισχυρότερα θεμέλια του δημοκρατικού πολιτεύματος και η εκπαίδευση θεωρείται ως μία από τους βασικούς πυλώνες της πολιτικής συμμετοχής (Hauser, 2000). Θα πρέπει στο σημείο αυτό να τονίσουμε πως η δημοκρατία σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να απειλείται μέσω των εκπαιδευτικών διαδικασιών. Ο τρόπος που μπορεί να καταστεί εφικτό αυτό είναι μέσω του φαινομένου της προπαγάνδας (βλ. ναζιστικά σχολεία ή εκπαίδευση των παιδιών από τα καθεστώτα τύπου Ταλμπάν). Σε τέτοιες περιπτώσεις, εξαιτίας της χειραγώγησης των παιδιών και μετάδοσης παραπλανητικών πληροφοριών η ισχύς του δημοκρατικού πνεύματος αλλοιώνεται και απειλείται ακόμα και η μελλοντική πιθανότητα αποκατάστασης ή επανίδρυσης μια δημοκρατικής διοίκησης (Davies, 2003).

Ως έμμεση επίδραση της εκπαίδευσης στα φαινόμενα της αυξημένης πολιτικής συμμετοχή και της γενικότερης ενίσχυσης και εμπέδωσης του δημοκρατικού πνεύματος θεωρούνται οι διάφορες απαιτήσεις που εκπορεύονται από το εκλογικό σώμα περί μεταρρυθμίσεων που θα επιφέρουν πάταξη των φαινομένων διαφθοράς, καλύτερου ελέγχου του στρατιωτικού κλάδου ή ακόμα και φαινομένων που συνδέονται με την οικονομική ευημερία, όπως μείωσης του πληθωρισμού και επίτευξης μακροοικονομικής σταθερότητας (McMahon, 2000).

Ισχυρές είναι οι επιρροές που ασκεί το ανθρώπινο κεφάλαιο στα ζητήματα που αφορούν την κοινωνική συνοχή. Η αύξηση του εκπαιδευτικού επιπέδου μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση των αγαθοεργιών και των εθελοντικών δράσεων (Freeman, 1996). Σύμφωνα με μία έρευνα οι απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης διέθεσαν για εθελοντική εργασία σχεδόν το διπλάσιο χρόνο και δώρισαν 50% περισσότερο εισόδημα σε σχέση με απόφοιτους της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Hodgkinson και Weitzman, 1986).

Ιδιαίτερη σημασία, κυρίως για την οικονομική επιστήμη, έχουν οι εξωτερικότητες που προκαλούνται μέσω του ανθρώπινου κεφαλαίου στις ανισότητες. Οι έμμεσες επιδράσεις της εκπαίδευσης στο εισόδημα γενικά θεωρούνται ότι αντιπροσωπεύουν εξωτερικότητες (Davies, 2003). Σε μια έρευνά του ο McMahon (2000) βρήκε ότι το επίπεδο της βασικής εκπαίδευσης σε μια χώρα δεν επηρεάζει την ανισότητα. Μία όμως αύξηση της τάξης του 1% της συμμετοχής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση εκτιμάται ότι θα συνεισφέρει 0,306% μείωση των εισοδηματικών ανισοτήτων. Ενώ μία μείωση της τάξης του 1% της ανισότητας των εισοδημάτων εκτιμάται ότι θα επιφέρει μείωση της τάξης του 1,13% του ρυθμού δολοφονικών και 5% μείωσης των εγκλημάτων κατά των περιουσιών.

Ο Acemoglu (1998) σε μία έρευνα του βρήκε ότι ένα υψηλό ποσοστό ειδικευμένων εργαζομένων στο εργατικό δυναμικό θα ενθαρρύνει την ταχύτερη αναβάθμιση της παραγωγικότητας των ειδικευμένων εργαζομένων. Ως αποτέλεσμα, η αύξηση της προσφοράς δεξιοτήτων μειώνει την πριμοδότηση δεξιοτήτων στη βραχυχρόνια περίοδο, αλλά στη συνέχεια μέσω της αύξησης των τεχνικών αλλαγών αυξάνεται η πριμοδότηση των δεξιοτήτων, ενδεχομένως ακόμη και πάνω από την αρχική τιμή. Αυτή η θεωρία προτείνει ότι, η ταχεία αύξηση του ποσοστού των αποφοίτων κολεγίου στο εργατικό δυναμικό στις Ηνωμένες Πολιτείες στη δεκαετία του 1970 μπορεί να αποτέλεσε έναν αιτιώδη παράγοντα τόσο για την μείωση της πριμοδότησης των κολεγιακών αποφοίτων κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 όσο και για την μεγάλη αύξηση της ανισότητας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980.

Τέλος, η πρόσφατη βιβλιογραφία ασχολείται με τις εξωτερικότητες που προκαλεί το ανθρώπινο κεφάλαιο στην ευτυχία. Σε μία έρευνα οι Blanchflower και Oswald (2004), μελετώντας την ευτυχία στις Η.Π.Α. και στη Μεγάλη Βρετανία βρήκαν ότι τα επίπεδα ευημερίας κατά το τελευταίο τέταρτο του προηγούμενου αιώνα μειώθηκαν αισθητά. Στα θετικά της έρευνας συγκαταλέγεται το γεγονός ότι για τους αφροαμερικανούς το επίπεδο ευτυχίας αυξήθηκε ενώ αντίθετα το επίπεδο ευτυχίας για το γυναικείο λευκό πληθυσμό μειώθηκε. Αναφορικά με το ανθρώπινο κεφάλαιο ανακάλυψαν θετική σχέση του εκπαιδευτικού επιπέδου και του επιπέδου ευτυχίας. Το εντυπωσιακό στοιχείο της έρευνας είναι ότι η σχέση αυτή δεν επηρεάζεται από το

επίπεδο του εισοδήματος. Σύμφωνα με τους συγγραφείς το αυξημένο επίπεδο ευτυχίας που αποκτούν τα άτομα αυξημένων μορφωτικών προσόντων ενδέχεται να διαχέεται μέσα από τις κοινωνικές αλληλοεπιδράσεις και στα υπόλοιπα άτομα του κοινωνικού συνόλου. Ο Putnam (2001) μελετώντας το κοινωνικό κεφάλαιο των Η.Π.Α., διερεύνησε ρωτώντας τα ίδια τα άτομα για το πώς ορίζουν οι ίδιοι το προσωπικό τους επίπεδο ευτυχίας. Κατέληξε στο συμπέρασμα πως, το επίπεδο ευτυχίας εξαρτάται τόσο από το ατομικό εκπαιδευτικό επίπεδο όσο και από το μέσο κρατικό εκπαιδευτικό επίπεδο αλλά και από κοινωνικό κεφάλαιο.

1.6 Η Μεταβλητή του Ανθρώπινου Κεφαλαίου σε Υποεθνικές Αναλύσεις (NUTS III)

Οι περιφερειακές ανισότητες τέθηκαν στο επίκεντρο της έρευνας των Bak et al. (2009). Η προσέγγιση του ζητήματος των περιφερειακών ανισοτήτων πραγματοποιήθηκε υπό το πρίσμα έξι θεματικών αξόνων. Οι μεταβλητές που χρησιμοποιήσαν στην μελέτη βασίζονται στην δομή της οικονομίας, της καινοτομίας, του φυσικού περιβάλλοντος, των κοινωνικών προβλημάτων, του ανθρώπινου κεφαλαίου και της προσβασιμότητας (συγκοινωνιακές υποδομές). Το ανθρώπινο κεφάλαιο, όπως θα ήταν αναμενόμενο δε θα μπορούσε να απουσιάζει από μια μελέτη που ασχολείται με το φαινόμενο των περιφερειακών ανισοτήτων. Οι μετρήσεις του ανθρώπινου κεφαλαίου που εισάγονται στην ανάλυση της έρευνας πηγάζουν από δύο βασικές κατηγορίες. Η πρώτη έχει ως σκοπό να αξιολογήσει το ανθρώπινο κεφάλαιο ως προς το τρέχων και μελλοντικό επίπεδο. Σε αυτήν την κατηγορία περιλαμβάνονται: ο αριθμός των μεταπτυχιακών προγραμμάτων διοίκησης επιχειρήσεων, το ποσοστό των ατόμων ηλικίας 25-64 ετών που έλαβαν μέρος σε προγράμματα δια βίου μάθησης, το ποσοστό των οικονομικά ενεργών αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στο σύνολο του ενεργά οικονομικού πληθυσμού. Η δεύτερη κατηγορία προσεγγίζει το ανθρώπινο κεφάλαιο ως προς την αξιολόγηση του τοπικού εκπαιδευτικού συστήματος. Εδώ η μέτρηση του ανθρώπινου κεφαλαίου βασίζεται στα αποτελέσματα (μέσους όρους) της αξιολόγησης των μαθημάτων των

μαθηματικών και θετικών επιστημών του πρώτου σταδίου μέσης εκπαίδευσης. Από την άλλη, περιλαμβάνονται δημογραφικά στοιχεία, δείκτες υγείας των περιοχών κ.α..

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι η μεγάλη συγκέντρωση του ανθρώπινου κεφαλαίου σημειώνεται στην πρωτεύουσα και σε άλλα μεγάλα αστικά κέντρα. Στις υπόλοιπες υποεθνικές περιφέρειες σημειώνεται μια μεγάλη εκπαιδευτική ανισότητα η οποία αποδίδεται στις εισοδηματικές ανισότητες ή και στις οικονομικές και κοινωνικές διαφορετικές δομές των περιοχών, οι οποίες δεν δημιουργούν μια δυναμική ροπή προς την μείωση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων. Επιπλέον, τα ήδη αυξημένα αποθέματα ανθρώπινου κεφαλαίου και οι ισχυρές δομές του εκπαιδευτικού συστήματος των αστικών κέντρων φαίνεται πως διατηρούν κεντρομόλες δυνάμεις προσελκύοντας μαθητές από αγροτικές ή λιγότερο αστικοποιημένες περιοχές, ενισχύοντας κατά αυτόν τον τρόπο τις εκπαιδευτικές ανισότητες.

Οι Bratti και Leombruni (2009), επιχειρούν να διερευνήσουν τις εξωτερικότερες που προκαλούνται από το τοπικό απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου στην ιταλική βιομηχανία. Η μελέτη αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον δεδομένου ότι η ιταλική βιομηχανία χαρακτηρίζεται από ένα αυξημένο πλήθος μικρομεσαίων επιχειρήσεων και μιας τεχνολογικής υστέρησης σε σχέση με άλλες αντίστοιχες ανεπτυγμένες βιομηχανικά οικονομίες (βλ. Η.Π.Α.). Το ανθρώπινο κεφάλαιο, όπως αυτό χρησιμοποιείται στο εμπειρικό τμήμα της έρευνας, βασίζεται στην ανώτερη εκπαίδευση. Ο λόγος επιλογής της συγκεκριμένης αποτύπωσης του ανθρώπινου κεφαλαίου και όχι ενδεχομένως της μέσης ή της στοιχειώδους εκπαίδευσης, οφείλεται στην άποψη των συγγραφέων σύμφωνα με την οποία τα επίπεδα της ανώτερης εκπαίδευσης συνδέονται με την πιθανή δημιουργία θετικών εξωτερικοτήτων. Πιο συγκεκριμένα, έχοντας ως βασικό σκοπό να συλλάβουν στην ανάλυσή τους αποκλειστικά τον τομέα της γνώσης και όχι ενδεχόμενες εξωτερικότητες που αναλύονται και μεταφράζονται σε χρηματικούς όρους, χρησιμοποιούν ως δείκτες μέτρησης του τοπικού ανθρώπινου κεφαλαίου το ποσοστό των βιομηχανικών εργατών με ανώτερη μόρφωση που εργάζονται στην περιοχή, το ποσοστό των βιομηχανικών εργατών με ανώτερη μόρφωση που κατοικούν στην περιοχή, ύπαρξη ή μη πανεπιστημίων. Ο όρος ανώτερη εκπαίδευση ορίζεται ως: κάτοχοι

πανεπιστημιακών τίτλων, κάτοχοι πανεπιστημιακών μεταπτυχιακών τίτλων ειδίκευσης και απόφοιτοι μη πανεπιστημιακής ανώτερης εκπαίδευσης. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι, οι θετικές εξωτερικότητες είναι πιο πιθανόν να συμβούν σε επιχειρήσεις και βιομηχανίες που ασχολούνται με υψηλές τεχνολογικές παραγωγές. Επίσης, σημειώνονται θετικές σχέσεις μεταξύ των μισθολογικών απολαβών και του επιπέδου εκπαίδευσης.

Στην έρευνά του ο Henley (2005), προσπαθεί να αναλύσει την περιφερειακή οικονομική σύγκλιση της Μεγάλης Βρετανίας. Το ανθρώπινο κεφάλαιο έχοντας τη δυνατότητα να επηρεάσει την σταθερή κατάσταση της οικονομίας λαμβάνει μέρος στην μελέτη. Γι' αυτό το λόγο χρησιμοποιεί το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου στις αναλύσεις προκειμένου να αποκτήσει πιο επιστημονικά τεκμηριωμένα αποτελέσματα. Το ανθρώπινο κεφάλαιο αποτυπώνεται μέσω δύο μεταβλητών. Η πρώτη μεταβλητή είναι ο λόγος του αριθμού των μαθητών ως προς τον αριθμό του εκπαιδευτικού προσωπικού και η δεύτερη μεταβλητή είναι το ποσοστό των υποψηφίων εισαγωγής της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που πέτυχαν βαθμό Α (εισαγωγικές εξετάσεις που δίνονται από μαθητές ηλικίας 18 ετών με σκοπό την εισαγωγή τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση).

Οι μεταβλητές αυτές εστιάζουν στην ποιότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου είτε αυτή αναφέρεται στο επίπεδο εκπαιδευτικής στελέχωσης είτε στο επίπεδο γνώσης των αποφοίτων. Το συμπέρασμα της έρευνας είναι ότι, η ποιότητα του τοπικού ανθρώπινου κεφαλαίου μπορεί να έχει μια θετική επίδραση στην οικονομική σύγκλιση της χώρας. Επίσης, το ανθρώπινο κεφάλαιο ενισχύει την οικονομική δραστηριότητα της περιοχής στην οποία βρίσκεται καθώς και των γειτονικών περιοχών.

Το θέμα της περιφερειακής σύγκλισης πραγματεύονται επίσης οι Michelis et al. (2004). Στο επίκεντρο της μελέτης τίθεται η σύγκλιση των ελληνικών νομών κατά τη χρονική περίοδο 1981-1991. Η συγκεκριμένη χρονική περίοδος παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Μέσα σε αυτήν την δεκαετία στην ελληνική επικράτεια σημειώθηκε ένα πλήθος δομικών αλλαγών που οφείλονταν στην είσοδο της χώρας στην ευρωπαϊκή οικογένεια.

Το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου εισέρχεται στην ανάλυση με τρεις μορφές. Η πρώτη αφορά τον αριθμό των ατόμων με τριτοβάθμια εκπαίδευση κατά το έτος του 1981. Η δεύτερη είναι ο αριθμός των αναλφάβητων ατόμων την ίδια χρονιά. Η τρίτη μορφή της συγκεκριμένης μεταβλητής είναι ο αριθμός των ατόμων με δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ο λόγος για τον οποίο η συγκεκριμένη μελέτη χρησιμοποιεί και προσπαθεί να αποτυπώσει το τοπικό ανθρώπινο κεφάλαιο μέσω πολλών μορφών οφείλεται στο γεγονός ότι επιδιώκει να καλύψει με τον πληρέστερο δυνατό τρόπο το διαφορετικό επίπεδο του κεφαλαίου στους 51 νομούς της χώρας. Τα συμπεράσματα κατέληξαν στο ότι, ο δείκτης που αφορά τον αναλφαβητισμό επιδρά κατά τρόπο αρνητικό στην οικονομική παραγωγή. Αντίθετα, ο δείκτης που αφορά την τριτοβάθμια εκπαίδευση σχετίζεται θετικά με την οικονομική δραστηριότητα. Το μόνο ίσως παράδοξο που σημειώνεται σχετίζεται με το δείκτη της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ο οποίος εμφανίζεται στα αποτελέσματα με αρνητικό πρόσημο. Αυτό βέβαια μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι η υπερσυγκέντρωση ενός μεγάλου αριθμού ατόμων που ανήκουν στο συγκεκριμένο στάδιο της εκπαίδευσης, όπου ενδεχομένως μπορεί να αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της κοινής εκπαιδευτικής δομής ή μπορεί να συγκεντρώνεται στο συγκεκριμένο στάδιο μεγάλος αριθμός νέων μελών που επιθυμούν να συνεχίσουν την εκπαιδευτική τους πορεία στα επόμενα σχολικά στάδια, να μην προσδιορίζει με καταλυτικό τρόπο την εμπειρική αξιολόγηση της οικονομικής σύγκλισης των νομών της Ελλάδας.

Η ανάλυση της σχέσης μεταξύ ανθρώπινου κεφαλαίου και οικονομικής μεγέθυνσης, αυτή τη φορά υπό τη διάσταση της εκπαιδευτικής αναντιστοιχίας διερευνάται από τους Ramos et al. (2009). Η βασική υπόθεση που πραγματοποιούν είναι πως στην περίπτωση που η προσφορά υψηλής εξειδίκευσης δεν ταυτίζεται με τη ζήτηση τότε η επίδραση της εκπαίδευσης στην οικονομική μεγέθυνση να μην χαρακτηρίζεται από μια θετική σχέση, ειδικά όταν σημειώνεται περιορισμένη γεωγραφική κινητικότητα εργασίας. Εκπαιδευτική αναντιστοιχία σημειώνεται όταν ο αριθμός ετών εκπαίδευσης ενός ατόμου-εργαζομένου είναι μεγαλύτερος ή μικρότερος από τον απαιτούμενο αριθμό που προσδιορίζει τη θέση εργασίας που επιθυμεί να καλύψει. Η συγκεκριμένη έρευνα εστιάζει στις ευρωπαϊκές περιφέρειες. Εξαιτίας της έλλειψης δεδομένων η

έρευνα μελετά τη σχέση σε επίπεδο NUTS III για κάποιες χώρες (Αυστρία, Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Σλοβενία), για άλλες σε επίπεδο NUTS II (Γαλλία, Ιταλία, Ρουμανία) και τέλος το Ηνωμένο Βασίλειο μελετάται σε επίπεδο NUTS I.

Η μεθοδολογία τους βασίζεται σε μια ολοκληρωμένη σειρά δειγμάτων απογραφής όπου τα στοιχεία αντλούνται από τη βάση δεδομένων IPUMSI (Minnesota Population Center – Integrated Public Use Microdata Series International). Οι μεταβλητές που σχετίζονται με το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι ο αριθμός ετών εκπαίδευσης, το ποσοστό του εργατικού δυναμικού με δευτεροβάθμια ή τριτοβάθμια εκπαίδευση, το ποσοστό του εργατικού δυναμικού με επαρκή μόρφωση ως προς την καλυπτόμενη θέση, το ποσοστό του εργατικού δυναμικού που χαρακτηρίζεται από υπερεκπαίδευση ως προς την καλυπτόμενη θέση.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας οι μεταβλητές του ανθρώπινου κεφαλαίου ασκούν θετική επίδραση στην οικονομική μεγέθυνση. Επίσης, κατέληξαν στο συμπέρασμα πως σε περιφερειακό επίπεδο η υπερεκπαίδευση μπορεί να θεωρηθεί περισσότερο σαν επένδυση και όχι σαν κόστος. Ακόμα και στην περίπτωση που τα μορφωμένα-εξειδικευμένα άτομα δεν μπορούν να καταλάβουν μια θέση της αρεσκείας τους θεωρούνται περισσότερο παραγωγικά σε συνολικό επίπεδο σε σύγκριση με άτομα χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου. Το γεγονός αυτό θεωρείται ως ένα βασικό επιχείρημα ενίσχυσης της άποψης περί συνέχισης και ενδυνάμωσης των κρατικών εκπαιδευτικών δαπανών.

Την υπόθεση ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα που εξηγεί τη διαδικασία της σύγκλισης καθώς και την ταχύτητά της υιοθετούν οι Cardoso και Pentecost (2011). Σύμφωνα με τους συγγραφείς, ο λόγος που το ανθρώπινο κεφάλαιο δεν συναντάται συχνά σε αναλύσεις περιφερειακής σύγκλισης οφείλεται στο γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις τα δεδομένα δεν είναι εύκολα διαθέσιμα. Στην συγκεκριμένη έρευνα μελετώνται οι υποπεριφέρειες της Ιβηρικής χερσονήσου και πιο συγκεκριμένα οι υποπεριφέρειες της Πορτογαλίας καθώς και ένα δείγμα των ισπανικών υποπεριφερειών, για τη χρονική περίοδο 1991-2006.

Τα δεδομένα για την περίπτωση της Πορτογαλίας αντλήθηκαν από το Γραφείο Στρατηγικού Σχεδιασμού (Strategic and Planning Office - GEP) του Υπουργείου

Εργασίας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (Portuguese Ministry of Labour and Social Solidarity - MTSS) και πιο συγκεκριμένα από ερωτηματολόγια τα οποία υποχρεωτικά συμπληρώνουν σε ετήσια βάση οι εταιρείες (Quadros de Pessoal - Personnel Records). Στην περίπτωση της Ισπανίας τα δεδομένα αντλούνται από το Γραφείο Οικονομικών Ερευνών του Ινστιτούτο IVIE (Instituto Valenciano de Investigaciones Económicas) της Βαλένθιας, το οποίο παρέχει πληροφορίες για τα μέσα έτη εκπαίδευσης των εργαζομένων και το εκπαιδευτικό επίπεδο των εργαζομένων του αγροτικού, κατασκευαστικού, ενεργειακού, βιομηχανικού, εμπορικού τομέα καθώς και του τομέα υπηρεσιών.

Η μελέτη χρησιμοποιεί τρεις εναλλακτικούς τρόπους μέτρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου. Ο πρώτος τρόπος αποτύπωσης του τοπικού ανθρώπινου κεφαλαίου αποτελείται από το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης, ο δεύτερος από τα μέσα έτη δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και ο τρίτος από τα μέσα έτη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως σημειώνεται σύγκλιση, απόλυτη και κατά συνθήκη, κυρίως σε περιφερειακά σύνολα υποπεριφερειών. Το ανθρώπινο κεφάλαιο φαίνεται πως ασκεί θετικές επιπτώσεις μόνο στην ομάδα των πλουσιότερων υποπεριφερειών ενώ σε περιφερειακό επίπεδο φαίνεται πως διαδραματίζει ένα ασθενέστερο ρόλο. Αυτό σημαίνει πως, για να παρουσιάσει το ανθρώπινο κεφάλαιο θετικές επιδράσεις αρχικά θα πρέπει να σημειωθεί ένα ορισμένο επίπεδο οικονομικής μεγέθυνσης.

Επίσης, στα βασικά συμπεράσματα της έρευνας συγκαταλέγεται το γεγονός ότι η επίδραση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στις κεντρικές περιφέρειες είναι μεγαλύτερη σε σχέση με τις αντίστοιχες επιδράσεις της ανώτερης εκπαίδευσης. Το γεγονός αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί βασιζόμενοι στην υπόθεση πως οι χώρες της Ιβηρικής Χερσονήσου παρουσιάζουν μια τεχνολογική υστέρηση σε σχέση με άλλες χώρες περισσότερο τεχνολογικά αναπτυγμένες. Τέλος η έρευνα έδειξε πως το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι ικανό να προκαλέσει αποτελέσματα διάχυσης ανάμεσα στις υποπεριφέρειες. Αυτό σημαίνει πως, η ανάπτυξη των περιφερειών εξαρτάται όχι αποκλειστικά από τη δυναμική που αναπτύσσουν οι ίδιες αλλά και από τη δυναμική άλλων γειτονικών περιφερειών.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Η αγορά εργασίας, στις περισσότερες ανεπτυγμένες οικονομίες, χαρακτηρίζεται από αυξημένα επίπεδα διάκρισης ικανοτήτων και αυξημένες ανισότητες στις εξειδικευμένες θέσεις απασχόλησης. Η έννοια του τοπικού ανθρώπινου κεφαλαίου, υπό το πρίσμα αυτών των εννοιών και καταστάσεων, δηλαδή η σύνδεσή του με τις ικανότητες και τις εξειδικευμένες θέσεις απασχόλησης, τίθεται υπό διερεύνηση από τον Schlitte (2010). Το τοπικό ανθρώπινο κεφάλαιο σχετίζεται αφενός με την παραγωγή εξειδικευμένων ικανοτήτων και αφετέρου με την αύξηση της απασχόλησης. Επίσης, η διάκριση των ικανοτήτων, που σχετίζεται άμεσα με το ανθρώπινο κεφάλαιο, είναι σε θέση να επηρεάσει σε σημαντικό βαθμό το επίπεδο των μισθών. Η συγκεκριμένη έρευνα μελετά τις επιδράσεις της τοπικής σύνθεσης αλλά και της διάκρισης των ικανοτήτων κατά τη διαδικασία παραγωγής εξειδικευμένων θέσεων απασχόλησης σε περιοχές της Δυτικής Γερμανίας,

Η ανάλυση πραγματοποιείται κατά τη χρονική περίοδο 1993-2006, μια περίοδο ιδιαίτερη κρίσιμη για την οικονομία της Γερμανίας. Κατά την περίοδο εκείνη τα δύο τμήματα της Γερμανίας ενώθηκαν και πλήθος δομικών αλλαγών έλαβαν χώρα και στα δύο τμήματα της χώρας. Εξαιτίας όμως του γεγονότος ότι η Ανατολική Γερμανία παρουσίαζε πολλές διαφορές, ως προς τα επίπεδα ικανοτήτων καθώς και του εκπαιδευτικού συστήματος, οι υποπεριφέρειες της δεν περιλήφθησαν στην έρευνα. Έτσι λοιπόν, στους υπολογισμούς της έρευνας λαμβάνουν μέρος 74 υποπεριφέρειες της Δυτικής Γερμανίας, όπως αυτές ορίζονται από το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Ερευνητικό Ινστιτούτο Κατασκευών, Αστικών Υποθέσεων και Χωρικής Ανάπτυξης (German Federal Institute for Research on Building, Urban Affairs and Spatial Development - BBSR). Οι περιοχές αυτές ουσιαστικά αποτελούν λειτουργικές περιοχές που περιλαμβάνουν κάποιο αριθμό υποπεριφερειών (NUTS III) και σχηματίζονται με βάση πρότυπα μετακίνησης.

Οι μεταβλητές που χρησιμοποιεί για να εκφράσει την περιφερειακή απασχόληση σε σχέση με το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι το ποσοστό των εργαζομένων που κατατάσσονται στο επίπεδο της μη επίσημης εκπαίδευσης, το ποσοστό των εργαζομένων μέσης εκπαίδευσης και το ποσοστό των εργαζομένων με πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Τα δεδομένα αυτά αντλούνται από την Στατιστική

Υπηρεσία του Ομοσπονδιακού Γραφείου Απασχόλησης (Federal Employment Agency). Η αξιολόγηση του περιφερειακού επιπέδου της διάκρισης ικανοτήτων πραγματοποιείται μέσω μιας μέτρησης που βασίζεται στην επίσημη εξειδίκευση των εργαζομένων και της διάχυσης αυτής της εξειδίκευσης στους χώρους εργασίας. Για το σκοπό αυτό η έρευνα αντλεί δεδομένα από το Ερευνητικό Ινστιτούτο Απασχόλησης (Institute for Employment Research - IAB) που ασχολείται με το εκπαιδευτικό επίπεδο των εργαζομένων.

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι η διάκριση των ικανοτήτων σχετίζεται αρνητικά με την ανάπτυξη χαμηλής εξειδίκευσης θέσεων απασχόλησης. Επίσης, αποδείχτηκε ότι η υψηλή τοπική εξειδίκευση στην απασχόληση δεν προκαλεί περεταίρω περιφερειακή συγκέντρωση του ανθρώπινου κεφαλαίου αλλά ότι επιδρά θετικά στην προοπτική απασχόλησης λιγότερο εξειδικευμένων εργαζομένων, ενώ από τα συμπεράσματα δεν προκύπτει ότι συμβαίνει και το αντίθετο.

Η σχέση του τοπικού ανθρώπινου κεφαλαίου με την παραγωγικότητα αποτελεί αντικείμενο μελέτης των Ramos και Sanromà (2006). Πιο συγκεκριμένα, στην έρευνα αυτή πέρα από τη διερεύνηση της σχέσης των δύο αυτών εννοιών επιχειρείται να αξιολογηθεί το κατά πόσο τα κανάλια διανομής περιλαμβάνουν εξωτερικές οικονομίες. Για την αποτύπωση της μεταβλητής του ανθρώπινου κεφαλαίου χρησιμοποιούνται δύο είδη μετρήσεων. Η πρώτη είναι τα μέσα έτη εκπαίδευσης των εργαζομένων και η δεύτερη είναι το μέσο επίπεδο εμπειρίας των εργαζομένων. Η δεύτερη μέτρηση ορίζεται ως το μέσο επίπεδο πιθανής εμπειρίας των εργαζομένων και προκύπτει ως η διαφορά της ηλικίας των εργαζομένων, των σχολικών ετών και της ηλικίας ένταξης στη σχολική διαδικασία. Τα στοιχεία αντλούνται Ισπανικό Ινστιτούτο Στατιστικών Ερευνών (Spanish Institute of Statistics).

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι σημειώνεται θετική σχέση ανάμεσα στη μέση παραγωγικότητα των υποπεριφερειών και του μέσου επιπέδου εκπαίδευσης. Ο έλεγχος όμως περί ενδογένειας, έδειξε ότι η σχέση αυτή δεν επηρεάζεται από τις εξωτερικές οικονομίες που δημιουργεί το τοπικό ανθρώπινο κεφάλαιο αλλά από άλλους παράγοντες που σχετίζονται με τη ζήτηση. Οι εξωτερικές οικονομίες που προέρχονται από το ανθρώπινο κεφάλαιο μπορεί να είναι περισσότερο έντονες σε

μικρότερες γεωγραφικές περιοχές ή σε επίπεδο εργοστασίου-επιχείρησης. Επειδή όμως είναι εξαιρετικά πιθανό οι περιοχές που χαρακτηρίζονται από υψηλή παραγωγικότητα να προσελκύουν εργαζόμενους από άλλες περιοχές, ουσιαστικά δηλαδή μια διαδικασία μέσω της οποίας αντιστρέφεται η ενδογένεια του ανθρώπινου κεφαλαίου, εισήγαγαν στην ανάλυσή τους και άλλες μεταβλητές που σχετίζονται με το ανθρώπινο κεφάλαιο. Ο σκοπός της διαδικασίας αυτής είναι να συσχετίσουν το ανθρώπινο κεφάλαιο με το επίπεδο απασχόλησης και όχι με την παραγωγικότητα. Οι μεταβλητές που χρησιμοποίησαν για να αντιστρέψουν το πρόβλημα της ενδογένειας είναι δημογραφικά στοιχεία, δεδομένα απασχόλησης αλλά και ένα δείκτη πολιτισμού ανά άτομο (indicator of cultural per capita). Ο δείκτης αυτός περιλαμβάνει πανεπιστήμια, μουσεία, θέατρα, χώροι συναυλιών, βιβλιοθήκες και εικαστικοί χώροι, κινηματογράφοι, όπου το κάθε ένα παραπάνω στοιχεία πολιτισμού εισάγεται στις αναλύσεις μέσω στάθμισης.

Η έρευνα του Suedekum (2006) ξεκινά πραγματοποιώντας τη θεωρητική παραδοχή ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι άνισα κατανομημένο ανάμεσα σε πόλεις και περιοχές μιας χώρας. Ο τρόπος με τον οποίο η χωρική διανομή του ανθρώπινου κεφαλαίου εξελίσσεται στο χρόνο σκιαγραφεί τις δυνάμεις που ωθούν τις συγκεντρώσεις του ανθρώπινου κεφαλαίου, όπως οι τοπικά αύξουσες αποδόσεις κλίμακας που χαρακτηρίζουν το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου. Η μελέτη εστιάζει το ενδιαφέρον της στις περιφερειακές και υποπεριφερειακές ενότητες της Δυτικής Γερμανίας για τη χρονική περίοδο 1977-2002. Ο σκοπός της μελέτης είναι η εξέταση της επίδρασης του ανθρώπινου κεφαλαίου στην τοπική απασχόληση του πληθυσμού. Οι μεταβλητές που χρησιμοποιεί για να εκφράσει το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι ο αριθμός των εργαζομένων χωρίς επαγγελματική κατάρτιση (χαμηλής ικανότητας εργαζόμενοι), ο αριθμός των εργαζομένων με ολοκληρωμένη μαθητεία (μέσης ικανότητας εργαζόμενοι) και εργαζόμενοι με ολοκληρωμένη τριτοβάθμια εκπαίδευση (υψηλής ικανότητας εργαζόμενοι). Τα στοιχεία αντλήθηκαν από το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Γραφείο Στατιστικής (StatBA). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι ο λόγος των υψηλών ικανοτήτων εργαζομένων στο σύνολο του πληθυσμού σε τοπικό επίπεδο σχετίζεται θετικά με την αύξηση της τοπικής

απασχόληση. Επίσης, ο ίδιος λόγος σχετίζεται θετικά με την αύξηση των θέσεων εργασίας που απαιτούν εργαζομένους χαμηλής ικανότητας, μία αύξηση η οποία ξεπερνά την αντίστοιχη επίδραση στην τοπική απασχόληση. Αντίθετα, ο λόγος των υψηλών ικανοτήτων εργαζομένων σχετίζεται, σε έντονα μάλιστα βαθμό, αρνητικά με την αύξηση των θέσεων απασχόλησης που απαιτούν εργαζομένους υψηλών ικανοτήτων. Επίσης ο ίδιος λόγος σχετίζεται θετικά με τους μέσους μισθούς, τη μέση παραγωγικότητα εργασίας και το κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. ενώ δε συνδέεται με τις τιμές των ακινήτων. Αν και το ανθρώπινο κεφάλαιο αυξήθηκε σε όλες τις υποπεριφέρειες της Δυτικής Γερμανίας, η μεγαλύτερη αύξηση της ανάπτυξης σημειώθηκε εκεί όπου το αρχικό επίπεδο του αποθέματος του ανθρώπινου είναι σχετικά μικρότερο. Εξαιτίας αυτών των συμπερασμάτων σημειώνεται περιφερειακή σύγκλιση του τοπικού ανθρώπινου κεφαλαίου. Η σύγκλιση αυτή σημειώνεται ακόμα και σε σύγχρονες βιομηχανικές περιοχές όπου το η χωρική συγκέντρωση του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι υψηλότερη.

Οι Lombardo και Falcone (2011) χρησιμοποιούν το τοπικό ανθρώπινο κεφάλαιο προκειμένου να εξετάσουν την εγκληματικότητα και την οικονομική δραστηριότητα σε επίπεδο των ιταλικών NUTS III. Ο βασικός τους σκοπός είναι να αποδείξουν πως η εγκληματικότητα δεν συνδέεται άμεσα και άρρηκτα με τη γεωγραφική τοποθεσία, κάτι που ίσως αποτελεί κοινή πεποίθηση. Στη διεθνή βιβλιογραφία θα συναντήσουμε πολλές μελέτες που ασχολούνται με τη σχέση του ανθρώπινου κεφαλαίου και της τοπικής εγκληματικότητας. Αυτό που συνήθως διερευνάται είναι κατά πόσο οι οικονομικές δραστηριότητες (ρυθμός απασχόλησης, κατά κεφαλήν Α.Ε.Π.) είναι σε θέση να επηρεάσουν το φαινόμενο της εγκληματικότητας. Οι μεταβλητές που χρησιμοποιεί η συγκεκριμένη έρευνα για να εκφράσει το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι ο αριθμός των φοιτητών που συμμετέχουν σε πανεπιστημιακά προγράμματα και ο αριθμός των ατόμων που εγκατέλειψαν πρόωρα την φοίτησή τους. Τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξαν έδειξαν πως όταν σημειώνεται μεγάλος αριθμός συμμετεχόντων σε πανεπιστημιακά προγράμματα τότε τα επίπεδα εγκληματικότητας μειώνονται ενώ όταν σημειώνεται αύξηση της πρόωρης διακοπής φοίτησης τα επίπεδα εγκληματικότητας αυξάνονται. Το ανθρώπινο κεφάλαιο βέβαια δεν παρουσιάζεται,

στη μελέτη του φαινομένου της εγκληματικότητας, αυθύπαρκτα αλλά συνδέεται με άλλε μεταβλητές όπως η οικονομική δραστηριότητα, δημογραφικά στοιχεία κ.α.

Οι Ottaviano και Pinelli (2006) σε μια μελέτη τους ασχολήθηκαν με την νέα οικονομική γεωγραφία (new economic geography – NEG) και με ιδιαίτερα με τους διάφορους τύπους συνδέσεων των δυνάμεων συγκέντρωσης που προτείνει η συγκεκριμένη θεωρία. Στην έρευνά τους δείχνουν πως ένα τυπικό υπόδειγμα NEG μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη σχεδίαση μιας εμπειρικής μεθοδολογίας η οποία θα αξιολογεί το κατά πόσο οι διασυνδέσεις είναι σημαντικές για τις επιχειρήσεις ή τους εργαζομένους, σε όρους παραγωγικότητας και παροχών. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούν ως δείγμα ανάλυσης τα φιλανδικά NUTS IV για τη χρονική περίοδο 1977-2002. Ανάμεσα στις διάφορες επεξηγηματικές μεταβλητές συμπεριλαμβάνεται και το ανθρώπινο κεφάλαιο το οποίο ορίζεται με δύο τρόπους. Ο πρώτος είναι η αναλογία των αποφοίτων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στο σύνολο του πληθυσμού και ο δεύτερος τρόπος είναι η αναλογία των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στο σύνολο του πληθυσμού. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, τα αρχικά επίπεδα της εκπαίδευσης καθώς και η μεταβολή των επιπέδων αυτών ασκούν θετική επίδραση στην πληθυσμιακή αύξηση, στη βιομηχανική δομή και στις τιμές των ακινήτων.

Οι Benos και Karagiannis (2009) μελέτησαν τις κοινωνικές αποδόσεις του ανθρώπινου κεφαλαίου σε υποεθνικό επίπεδο στην Ελλάδα χρησιμοποιώντας δείκτες εκπαίδευσης και υγείας. Μέσω των δεικτών αυτών επιχειρείται να αξιολογηθούν οι επιδράσεις της εκπαίδευσης και της υγείας στην οικονομική μεγέθυνση. Η εκπαιδευτική μεταβλητή συμβολίζεται ως ο αριθμός των μαθητών του πρώτου σταδίου της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (ανά 1.000 μαθητές, ηλικίας 10-14 ετών), ο αριθμός των μαθητών του δεύτερου σταδίου της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (ανά 1.000 μαθητές, ηλικίας 15-19 ετών) και ο λόγος των μαθητών (πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης) προς το εκπαιδευτικό προσωπικό (το εκπαιδευτικό προσωπικό συμβολίζεται ανά 1.000 κατοίκους). Ο λόγος των μαθητών προς το εκπαιδευτικό προσωπικό αποτελεί μία μεταβλητή της ποιοτικής διάστασης της εκπαίδευσης. Όσο υψηλότερος ο αριθμός των μαθητών σε σχέση με τον αριθμό των εκπαιδευτικών τόσο χαμηλότερη θα είναι η συσσώρευση του ανθρώπινου

κεφαλαίου και της μεγέθυνσης. Η έρευνα καλύπτει τη χρονική περίοδο από το 1981 έως 2003 και τα δεδομένα που χρησιμοποιεί αντλούνται από την ΕΣΥΕ (Τμήμα Κοινωνικών Λογαριασμών). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα σημειώνεται θετική επίδραση της εκπαίδευσης στη μεγέθυνση σε περιοχές υψηλών εισοδημάτων ενώ η αντίστοιχη επίδραση σε περιοχές χαμηλών εισοδημάτων είναι πιο ασθενής. Οι επιδράσεις της υγείας στις αντίστοιχες περιοχές παρουσιάζουν αντίστροφα αποτελέσματα. Επίσης, σημειώνονται σημαντικές εξωτερικότητες του ανθρώπινου κεφαλαίου σε περιοχές που γειτνιάζουν μεταξύ τους. Τα αποτελέσματα λοιπόν, προτείνουν την ανάγκη γενικότερης αύξησης και ενίσχυσης των κρατικών δαπανών στους τομείς της εκπαίδευσης και της υγείας, ειδικά σε περιοχές που παρουσιάζουν αναπτυξιακές υστερήσεις.

Οι Liaskos και Papadas (2009) μελέτησαν τη σύγκλιση του ανθρώπινου κεφαλαίου σε υποεθνικό ελληνικό επίπεδο για τη χρονική περίοδο 1971-2001. Το ανθρώπινο κεφάλαιο υπολογίζεται μέσω των εκπαιδευτικών επιτευγμάτων με δύο τρόπους. Ο πρώτος είναι το ποσοστό του πληθυσμού ηλικίας άνω των 25 ετών με ολοκληρωμένη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και ο δεύτερος είναι το ποσοστό του πληθυσμού ηλικίας άνω των 25 ετών με ολοκληρωμένη τριτοβάθμια εκπαίδευση. Τα δεδομένα για τους 51 νομούς αντλούνται από τα διαθέσιμα έτη απογραφών της ΕΣΥΕ (1971, 1981, 1991, 2001). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα σημειώνεται περιφερειακή σύγκλιση του ανθρώπινου κεφαλαίου ακόμα και όταν το υπόδειγμα παρουσίασε κάποιες αδυναμίες στην περίπτωση του πανεπιστημιακού εκπαιδευτικού δείκτη.

Οι Goletsis και Chletsos (2011) προσπαθούν να ταχτοποιήσουν τις περιφερειακές ανισότητες και την περιφερειακή ανάπτυξη θεωρώντας τα μεγέθη αυτά βασικούς προσδιοριστικούς παράγοντες της διαδικασίας λήψης αποφάσεων. Αναγνωρίζοντας τις αδυναμίες και τους περιορισμούς του Α.Ε.Π. κατασκεύασαν ένα σύνθετο δείκτη για τους νομούς της Ελλάδας για αποτυπώσουν και να αξιολογήσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την αναπτυξιακή διαδικασία καθώς και να προσεγγιστεί με ένα πιο ολιστικό τρόπο η έννοια της ποιότητας της ζωής. Στην κατασκευή αυτού του σύνθετου δείκτη δε θα μπορούσε να απουσιάζει το ανθρώπινο κεφάλαιο. Το ανθρώπινο κεφάλαιο λαμβάνει μέρος στους υπολογισμούς υπό την μορφή του

αριθμού των μαθητών (πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) ανά 1.000 κατοίκους με σκοπό να συμπεριληφθεί στη μεθοδολογία το εκπαιδευτικό επίπεδο και με τη μορφή του αριθμού των σχολείων ανά 1.000 κατοίκους με σκοπό να συμπεριληφθεί στη μεθοδολογία η έννοια της πρόσβασης στην εκπαίδευση. Η χρονική περίοδος ανάλυσης καλύπτει το διάστημα από 1995 έως το 2007 και τα στοιχεία αντλούνται από την ΕΣΥΕ (Περιφερειακοί Λογαριασμοί, έκδοσης του 2005).

Οι Πετράκος και Ψυχάρης (2004) κατασκεύασαν ένα Σύνθετο Δείκτη Ευημερίας και Ανάπτυξης (ΣΔΕΑ) για τους νομούς και τις περιφέρειες της χώρας και ο οποίος περιλαμβάνει όλες τις πτυχές της αναπτυξιακής ταυτότητας κάθε περιοχής. Ο δείκτης αυτός συμπεριλαμβάνει στην ανάλυσή του 20 μεταβλητές και αφορά το έτος του 2000. Το ανθρώπινο κεφάλαιο συμμετέχει στην κατασκευή του δείκτη μέσω δύο μεταβλητών. Η πρώτη αφορά τους αποφοίτους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ανά 1.000 κατοίκους το 1991 και η δεύτερη αφορά τον αριθμό εκπαιδευτηρίων ανά 10.000 μαθητές το 2000. Ο ΣΔΕΑ αναγνωρίζει την έντονη κυριαρχία του μητροπολιτικού κέντρου της χώρας όχι μόνο σε όρους πληθυσμού αλλά σε όρους επιπέδου ανάπτυξης καθώς επίσης αναγνωρίζει και το μη αμελητέο εύρος των περιφερειακών ανισοτήτων.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Κεφάλαιο 2

Τρόποι μέτρησης Ανθρώπινου Κεφαλαίου

Το ανθρώπινο κεφάλαιο έχει τεθεί στο επίκεντρο της ανάλυσης των πολιτικών αναλυτών, των οικονομολόγων αλλά και των μελετητών αναπτυξιακών στρατηγικών μιας και όλοι πλέον θεωρούν πως οι γνώσεις και οι ικανότητες των ανθρώπων συμβάλλουν αποφασιστικά στην οικονομική ευημερία. Χαρακτηριστικό της σημασίας που δίνουν οι σύγχρονες κοινωνίες στο ανθρώπινο κεφάλαιο είναι οι δαπάνες για την εκπαίδευση. Στις περισσότερες χώρες του OECD οι δαπάνες αυτές ξεπερνούν το 10% του εθνικού εισοδήματος ((Le et al., 2005a). Στην πρόσφατη βιβλιογραφία πληθαίνουν οι μελέτες που ασχολούνται με το ανθρώπινο κεφάλαιο υπό το πρίσμα της οικονομικής ανάπτυξης. Οι παλιότερες μελέτες θεωρούσαν πως η οικονομική ανάπτυξη επιτυγχάνεται μέσω πρόσβασης του εργατικού δυναμικού σε φυσικούς πόρους, όπως έδαφος, εργοστάσια ή μηχανήματα. Σύμφωνα με τις πρόσφατες μελέτες, υπάρχουν πολλοί τρόποι με τους οποίους το ανθρώπινο κεφάλαιο επηρεάζει την ανάπτυξη. Σε αυτούς συγκαταλέγονται η τεχνολογική δημιουργία, η ενίσχυση του τομέα των εφευρέσεων και της καινοτομίας όπως επίσης η ευκολότερη υιοθέτηση ξένων τεχνολογιών. Παρόλα αυτά, οι μελετητές δεν μπόρεσαν να φθάσουν σε μια ομοφωνία και να καταλήξουν σε μια αξιωματική σχέση μεταξύ του ανθρώπινου κεφαλαίου και της οικονομικής ανάπτυξης. Τα αποτελέσματα των εμπειρικών ερευνών καταλήγουν σε αντικρουόμενα συμπεράσματα και συνεπώς η σχέση αυτή δεν είναι εμπειρικά διαπιστωμένη.

Πολλοί λόγοι έχουν προταθεί για να ερμηνεύσουν την αμφιθυμία αυτή. Κατά πολλούς, τα διάφορα και συχνά αντικρουόμενα συμπεράσματα οφείλονται στο λάθος τρόπο μέτρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου. Αυτό μπορεί να οφείλεται σε διάφορους λόγους οι οποίοι τελικά αλλοιώνουν το αποτέλεσμα και οδηγούν σε λανθασμένα συμπεράσματα. Ένας από αυτούς τους λόγους είναι πως οι τρόποι μέτρησης χαρακτηρίζονται από αδυναμία εντοπισμού βασικών συστατικών στοιχείων του ανθρώπινου κεφαλαίου. Ένας άλλος είναι ότι, τα δεδομένα πάνω στα οποία βασίζονται όλες οι αναλύσεις χαρακτηρίζονται από ανεπάρκεια ή ακόμα και από

λανθασμένα στοιχεία. Επίσης, πολλές δυσκολίες ανακύπτουν από το γεγονός της ίδιας της πολυπλοκότητας του φαινομένου του ανθρώπινου κεφαλαίου, μιας και δεν υπάρχει ένας ακριβής και γενικά ομόφωνος ορισμός της έννοιας. Η έννοια ανθρώπινο κεφάλαιο συνεχώς διευρύνεται και περιλαμβάνει ικανότητες, δυνατότητες, δεξιότητες, μόρφωση, γενικότερες γνώσεις ακόμα και έμφυτες ικανότητες που όλα αυτά μπορούν να συνδεθούν με τον εργασιακό τομέα ή με την προσωπική, κοινωνική και οικονομική ευημερία (Laroche et al., 1999).

Αυτός είναι ο βασικός λόγος που έχει οδηγήσει του μελετητές τα τελευταία χρόνια να ασχολούνται ιδιαίτερα με όλα αυτά τα εγγενή προβλήματα της ανάλυσης του ανθρώπινου κεφαλαίου και να προσπαθούν να απαντήσουν στο ερώτημα αναφορικά με τον καταλληλότερο τρόπο μέτρησής του. Αν λοιπόν, καταλήξουν οι μελετητές σε έναν ακριβή και συνεκτικό τρόπο μέτρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου τότε τα συμπεράσματα των ερευνών θα είναι αξιόπιστα και θα επιτρέπεται η σύγκριση μεταξύ τους. Επιπλέον, όταν το ανθρώπινο κεφάλαιο μελετάται κατά τρόπο ακριβή και χαρακτηρίζεται από μια συνέπεια τότε θα είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε ευκολότερο τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζει την αναπτυξιακή διαδικασία, όπως επίσης θα δίνεται η δυνατότητα μέσω άσκησης διάφορων μορφών πολιτικής να επηρεάσουμε τόσο την ποιότητα όσο και την ποσότητά του.

Στη βιβλιογραφία, όπως εύκολα μπορούμε να αντιληφθούμε, σημειώνεται ένα μεγάλο πλήθος από διάφορους τρόπους μέτρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου. Το ίδιο συμβαίνει, όχι μόνο στις διάφορες μελέτες αλλά και σε επίσημους κρατικούς θεσμούς που ασχολούνται με έρευνες και μετρήσεις του ανθρώπινου κεφαλαίου.

Πρωτοποριακές μελέτες που επιχείρησαν να μελετήσουν τη σύνδεση του ανθρώπινου κεφαλαίου και της οικονομικής δραστηριότητας, χρησιμοποίησαν βασικούς δείκτες μορφωτικού αποθέματος. Ο σημαντικότερος λόγος που το έκαναν αυτό, ήταν η σχετική ανεπάρκεια με την οποία χαρακτηρίζονταν τα εκπαιδευτικά δεδομένα. Ένας τέτοιος βασικός δείκτης μέτρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι η μέτρηση συμμετοχής ανά εκπαιδευτική βαθμίδα (ή ο ρυθμός εγγραφών). Μεταγενέστερες έρευνες προσπαθώντας να βελτιώσουν τον τρόπο μέτρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου άρχισαν να χρησιμοποιούν ποσοτικές μετρήσεις

εκπαιδευτικών επιπέδων. Πρόσφατες μελέτες έχουν θέσει σαν κεντρικό τους ζήτημα ένα γενικότερο προβληματισμό γύρω από την ανεύρεση εναλλακτικών μεθόδων μέτρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου προκειμένου να κατασκευάσουν δεδομένα και να τα χρησιμοποιήσουν στις έρευνες οικονομικής ανάλυσης ((Rodríguez-Pose και Vilalta-Bufí, 2005).

Η μέτρηση του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου, σαν ένας τρόπος μέτρησης των ανθρώπινων πόρων μιας περιφέρειας, σε ποιοτικό ή σε ποσοτικό επίπεδο, είναι ένας τρόπος προσέγγισης και ανάλυσης της σχέσης μεταξύ του ανθρώπινου κεφαλαίου και της οικονομικής ανάπτυξης. Πολλοί από αυτούς τους τρόπους μέτρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου, είτε αναφερόμαστε στο ποσοστό συμμετοχής στη βασική εκπαίδευση, στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση ή στους πανεπιστημιακούς αποφοίτους είτε στις διαφορετικές μετρήσεις που χρησιμοποιούνται για την περίπτωση των εκπαιδευτικών επιπέδων είτε ακόμα για τους δείκτες που προσπαθούν να αξιολογήσουν την ποιότητα της παρεχόμενης μόρφωσης, δεν μας δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τη χρήση αυτού του αποθέματος εκ μέρους της κοινωνίας. Αν υποθέσουμε λοιπόν, πως μια περιφέρεια διαθέτει ένα αξιόλογο πληθυσμό σε μορφωτικό επίπεδο αλλά δεν το χρησιμοποιεί κατά τρόπο παραγωγικό στον εργασιακό τομέα ή γενικότερα τον διατηρεί σε μια αδρανή κατάσταση τότε οι επιπτώσεις του αποθέματος στην οικονομική δραστηριότητα θα είναι ελάχιστες. Σε περίπτωση όπου το μορφωτικό επίπεδο μιας περιφέρειας χαρακτηρίζεται από μια σχετική ανεπάρκεια αυτό μπορεί να αντιμετωπιστεί από την εισροή, είτε από μια άλλη περιφέρεια της χώρας είτε από το εξωτερικό, ενός ανθρώπινου κεφαλαίου που θα διαθέτει ένα υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο ή περισσότερες εξειδικεύσεις και ικανότητες (Van Leeuwen και Foldvari, 2008).

Το ανθρώπινο κεφάλαιο λοιπόν δεν μπορεί να προσεγγιστεί με την ίδια ευκολία που χαρακτηρίζει την ανάλυση του φυσικού κεφάλαιο. Οι ίδιοι ερευνητές πρέπει να κατασκευάσουν τους δείκτες που θεωρούν ότι αντιπροσωπεύουν καλύτερα και με πιο αξιόπιστο τρόπο τα δεδομένα τους. Στη βιβλιογραφία θα συναντήσουμε κυρίως τρεις βασικές κατηγορίες ((Le et al., 2005; Kwon, 2009), στις οποίες μπορούμε να εντάξουμε τους διάφορους τρόπους μέτρησης. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν

μπορούμε να προσθέσουμε και άλλες κατηγορίες όπως ενδεχομένως εκείνες τις οποίες χρησιμοποιούν και προτείνουν οι διεθνείς οργανισμοί. Σύμφωνα τώρα, με τις βασικές κατηγορίες προσέγγισης του τρόπου μέτρησης των ανθρώπινων ικανοτήτων και δεξιοτήτων θα πρέπει να πούμε πως αυτές προκύπτουν από την οπτική γωνία όπου ο κάθε μελετητής επιλέγει να προσεγγίσει το φαινόμενο. Έτσι έχουμε, τις κατηγορίες που προσεγγίζουν το φαινόμενο από την πλευρά της εκπαίδευσης, την πλευρά του εκφράζει το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου σε αξία ή και την πλευρά εκείνη που προσεγγίζει την έννοια με ένα πιο ολοκληρωμένο τρόπο.

2.1 Η Εκπαιδευτική Προσέγγιση

Η μορφωτική προσέγγιση ουσιαστικά αναφέρεται στην εκροή της μορφωτικής διαδικασίας. Η επιχειρηματολογία εκείνων που επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν αυτή την μέθοδο μέτρησης είναι ότι ο σχηματισμός του ανθρώπινου κεφαλαίου επιτυγχάνεται μέσω των επενδύσεων προς την εκπαίδευση. Ως εκ τούτου, αν εστιάσουμε στην εκπαίδευση στην ουσία αναφερόμαστε στο ανθρώπινο κεφάλαιο όπως αυτό έχει οριστεί και συσσωρεύει σε μια κοινωνία (Le et al., 2005a). Ανήκει στις συμβατικές μετρήσεις του ανθρώπινου κεφαλαίου και αποτελεί ένα από τους παραδοσιακότερους τρόπους μέτρησης. Καλύπτει ένα ευρύ φάσμα μορφωτικών καταστάσεων και ως εκ τούτου δύναται να υποκατηγοροποιηθεί σε διάφορες ενότητες ανάλογα με την εστίαση που επιλέγει να πραγματοποιήσει στις διάφορες διαστάσεις της μορφωτικής εκροής. Το ανθρώπινο κεφάλαιο λοιπόν, προσεγγίζεται ως ποσοστό αναλφαριθμητισμού, ποσοστά συμμετοχής ανά εκπαιδευτική βαθμίδα, μέσος όρος ετών εκπαίδευσης ή και ακόμα αξιολογήσεις που προκύπτουν από διάφορα test. Η κύρια διάκριση που πραγματοποιείται ανάμεσα στην κατηγορία είναι η ποσοτική και η ποιοτική πλευρά της εκπαίδευσης. Στην πρώτη πλευρά, αυτό που ενδιαφέρει τους ερευνητές είναι τα συσσωρευμένα ή τα κατά μέσο όρο έτη εκπαίδευσης που διαθέτει το άτομο (ή ακόμα και η διάκριση του συνολικού πληθυσμού ως προς κάποια ιδιαίτερα εκπαιδευτικά γνωρίσματα που διαθέτει).

2.1.α Ποσοστά Αναλφαβητισμού

Το ποσοστό αναλφαβητισμού είναι ένας κοινός δείκτης που έχει τη δυνατότητα να συλλάβει σημαντικές πτυχές του ανθρώπινου κεφαλαίου. Αυτό επίσης, δίνει τη δυνατότητα να πραγματοποιούνται τόσο διεθνείς όσο και περιφερειακές συγκρίσεις, μιας και μπορεί να κατασκευαστεί σχετικά εύκολα στις περισσότερες περιπτώσεις. Στα μειονεκτήματά του, συγκαταλέγονται η περιορισμένη δυνατότητα που διαθέτει, υπό την έννοια ότι αποτυγχάνει να δώσει πληροφορίες για ευρύτερες μορφωτικές και μη καταστάσεις και ότι θεωρείται καταλληλότερος σε χώρες και περιοχές που χαρακτηρίζονται από υπανάπτυξη ή χώρες και περιφέρειες που κατατάσσονται στην κατηγορία των αναπτυσσόμενων και όχι των ανεπτυγμένων χωρών (Miyamoto, 2003).

Δεν είναι σε θέση δηλαδή, να μας δώσει πληροφορίες για θέματα που άπτονται των ικανοτήτων και της παραγωγικότητας των εργαζομένων. Η υιοθέτηση αυτού του τρόπου μέτρησης, εκ μέρους των ερευνητών, ουσιαστικά προωθεί την άποψη πως σημαντικό ρόλο παίζει μόνο η εξέταση της διάκρισης της εκπαίδευσης σε δύο μόνο κατηγορίες. Αυτή των μορφωμένων (ασχέτως επιπέδου) και αυτή των μη μορφωμένων. Γίνεται κατά αυτόν τον τρόπο μια σιωπηρή παραδοχή, ότι η μόρφωση πέρα από τα πρώτα στάδια της βασικής εκπαίδευσης, δεν διαδραματίζει κάποιο ιδιαίτερο ρόλο στη συσσώρευση του ανθρώπινου δυναμικού. Επίσης, υπαινίσσεται πως η περεταίρω εκπαίδευση δεν προσθέτει τίποτα περισσότερο στην παραγωγικότητα των εργατικού δυναμικού (Barro και Lee, 1993).

Καταλήγουν λοιπόν πολλοί ερευνητές, να χρησιμοποιούν αυτόν το δείκτη μόνο όταν θέλουν να προβούν σε συγκρίσεις και να εξάγουν γενικότερα συμπεράσματα σε υποανάπτυκτες χώρες, εκεί όπου η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού κατατάσσεται σε χαμηλά μορφωτικά επίπεδα (Judson, 2002). Η χαμηλή επεξηγηματική δύναμη και ο περιορισμένος χαρακτήρας που διαθέτει αυτός ο τρόπος μέτρησης αποτελεί ουσιαστικά τη βασική αιτία που δεν χρησιμοποιείται ευρέως και δεν αποτελεί τον καταλληλότερο και ενδεικτικότερο τρόπο μέτρησης, ιδίως όταν προσπαθούμε να συνδέσουμε το ανθρώπινο κεφάλαιο με την οικονομική ανάπτυξη και να προβούμε σε συγκρίσεις μεταξύ αναπτυγμένων περιοχών.

2.1.β Αναλογία σχολικής συμμετοχής (ή ρυθμός εγγραφών)

Οι μετρήσεις που αφορούν την αναλογία σχολικής συμμετοχής αναφέρονται στο λόγο των μαθητών που συμμετέχουν σε κάποιο επίπεδο εκπαίδευσης προς το συνολικό αντίστοιχο ηλικιακό πληθυσμό. Επίσης, μπορεί να γίνει ο διαχωρισμός ανάμεσα στο μικτό και στο καθαρό ποσοστό σχολικής συμμετοχής. Το πρώτο αφορά τον συνολικό αριθμό αυτών που συμμετέχουν σε κάποια βαθμίδα εκπαίδευσης (π.χ. μαθητών βασικής εκπαίδευσης) χωρίς να λαμβάνει υπόψη του την ηλικία και το δεύτερο αφορά μόνο την αντίστοιχη ηλικιακή ομάδα (Judson, 2002). Συνεπώς, βάσει αυτής της διάκρισης προκύπτουν οι σχέσεις 1.1 και 1.2:

$$\text{Gross enrollment ratio} = \frac{\text{Total enrollment in primary school}}{\text{Total population aged 6 – 11 years}} \quad (1.1)$$

$$\text{Net enrollment ratio} = \frac{\text{Total enrollment aged 6 – 11 in primary school}}{\text{Total population aged 6 – 11 years}} \quad (1.2)$$

Οι τιμές που μπορεί να πάρει το καθαρό ποσοστό συμμετοχής είναι από 0 έως 1 ενώ το ακαθάριστο μπορεί να πάρει τιμές που ξεπερνούν το 1. Η μέτρηση της καθαρής αναλογίας συμμετοχής στην εκπαίδευση έχει την ικανότητα να μετρά και να αξιολογεί με ένα πιο αξιόπιστο τρόπο τη συσσώρευση του ανθρώπινου κεφαλαίου. Στην πράξη όμως, χρησιμοποιείται πιο συχνά η ακαθάριστη αναλογία σχολικής συμμετοχής γιατί τα δεδομένα συλλέγονται ευκολότερα, ιδίως στις αναπτυσσόμενες χώρες (Barro και Lee, 1993).

Στις πρόσφατες έρευνες η αναλογία σχολικής συμμετοχής χρησιμοποιείται ως βοηθητικό εργαλείο για να υπολογιστούν οι τελικές μετρήσεις που επιθυμούν οι μελετητές. Για παράδειγμα οι Lau et al., (1991), χρησιμοποιούν τα ετήσια στοιχεία της αναλογίας σχολικής συμμετοχής για να εκτιμήσουν χρονικές σειρές του συνολικού αποθέματος του εκπαιδευτικού επιπέδου του εργατικού δυναμικού ή όπως στην περίπτωση των Barro και Lee (2010) για να κατασκευάσουν εκτιμήσεις για τα

μέσα έτη εκπαίδευσης. Μια παλιότερη έρευνα που χρησιμοποιεί την αναλογία σχολικής συμμετοχής αλλά και το ποσοστό αναλφαβητισμού είναι αυτή του Tilak (1989). Η έρευνα αυτή κατέληξε στο συμπέρασμα ότι όσο αυξάνεται η αναλογία σχολικής συμμετοχής τόσο μειώνεται η αναλογία του πληθυσμού που βρίσκεται κάτω από το όριο της φτώχειας, ιδίως στις αγροτικές περιοχές. Μέσα από τον ίδιο τρόπο μέτρησης, κατέληξε επίσης στο συμπέρασμα ότι η αύξηση των δαπανών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση στην περίπτωση των υποανάπτυκων περιοχών αυξάνει την εισοδηματική ανισότητα κάτι που δεν συμβαίνει στις ανεπτυγμένες περιοχές. Γενικό του συμπέρασμα ήταν ότι, η εκπαίδευση μειώνει τα επίπεδα της εισοδηματικής ανισότητας και πως λειτουργεί κατά τρόπο θετικό στην αναδιανομή του εισοδήματος σημειώνοντας παράλληλα ότι, στις ανεπτυγμένες χώρες θετικό ρόλο διαδραματίζει η δευτεροβάθμια εκπαίδευση ενώ στις ήδη ανεπτυγμένες η τριτοβάθμια. Η βασική επιχειρηματολογία αυτών που υιοθετούν αυτό τον τρόπο μέτρησης είναι ότι τα ποσοστά σχολική συμμετοχής αντιπροσωπεύουν ροές που έρχονται και ενισχύουν το ήδη υπάρχον μορφωτικό απόθεμα και συμβάλλουν στην μελλοντική του διαμόρφωση.

Αυτός ο τρόπος μέτρησης επίσης προσελκύει κριτική, μιας και παρουσιάζει κάποιες ανεπάρκειες και ιδίως επειδή παρουσιάζει αδυναμίες για το τωρινό απόθεμα του εργατικού δυναμικού. Οι Psacharopoulos και Agriagada (1986), υποστήριξαν πως ο καταλληλότερος δείκτης από την αναλογία σχολικού συμμετοχής είναι τα μέσα έτη εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού. Μεταξύ του διαστήματος της εκπαιδευτικής επένδυσης και του σχηματισμού ή της συσσώρευσής της στο απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου απαιτείται μια αρκετή μεγάλη χρονική περίοδος. Σύμφωνα με αυτούς, η σημερινή αναλογία σχολικής συμμετοχής δεν δίνει το μορφωτικό επίπεδο του τωρινού αλλά του μελλοντικού εργατικού δυναμικού. Σε αυτό το σημείο επίσης, σημειώνονται και άλλες προεκτάσεις που συνδέονται με το εργατικό δυναμικό. Μπορεί έτσι να διαπιστωθούν καταστάσεις πρόωρης εγκατάλειψη ατόμων από τη σχολική τους συμμετοχή ή μη ενσωμάτωσης (για διάφορους λόγους) των ατόμων στην μελλοντική σχηματοποίηση του εργατικού δυναμικού. Συνεπώς, η εκπαιδευτική διαδικασία κατά κάποιο τρόπο αχρηστεύεται ή αποδυναμώνεται μιας

και οι σημερινοί μαθητές δεν ενσωματώνονται στο αυριανό εργατικό δυναμικό (Le et al., 2005a). Επίσης, ο τρόπος μέτρησης αυτός συλλαμβάνει μόνο τη στατική διάσταση του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου και δεν μπορεί να μας δώσει την πιο δυναμική διάστασή του. Αυτό σημαίνει πως, η αναλογία σχολικής συμμετοχής μας δίνει μόνο τμήματα της συνεχούς συσσώρευσης του αποθέματος. Γενικά, η αναλογία σχολικής συμμετοχής δεν αντανακλά μελλοντικές ροές στο απόθεμα ανθρώπινου κεφαλαίου αλλά σημερινές ροές στο σημερινό ανθρώπινο κεφάλαιο.

2.1.γ Αναλογία εκπαιδευμένων προς το σύνολο του εργατικού δυναμικού

Οι μετρήσεις αυτές χρησιμοποιούνται για να συνδέσουν το ανθρώπινο κεφάλαιο με την παραγωγικότητα, την επιχειρηματικότητα, την καινοτομία και γενικά όλες εκείνες τις παραμέτρους που μπορούν να συσχετιστούν με την οικονομική ανάπτυξη. Κεντρικό θέμα στις έρευνές αυτές, παραμένει η καλύτερη και πιο αξιόπιστη σύνδεση του ανθρώπινου κεφαλαίου με τη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης.

Κύριο χαρακτηριστικό αυτών των μετρήσεων είναι η εστίαση που πραγματοποιείται στις υψηλότερες βαθμίδες εκπαίδευσης. Για παράδειγμα η μεταβλητή που χρησιμοποιήσαν οι Rodríguez-Pose και Tselios (2009) για να εκφράσουν την εκπαίδευση, δηλαδή κατά επέκταση το ανθρώπινο κεφάλαιο, υπολογίστηκε χρησιμοποιώντας μικροοικονομικά δεδομένα που ως όνομα θα μπορούσαν να έχουν «υψηλό ολοκληρωμένο επίπεδο γενικής ή τριτοβάθμιας εκπαίδευσης». Τα άτομα κατηγοριοποιούνται σε τρεις εκπαιδευτικές κατηγορίες: ολοκληρωμένη αναγνωρισμένη τριτοβάθμια εκπαίδευση, ολοκληρωμένο δεύτερο στάδιο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ολοκληρωμένη εκπαίδευσης κάτω από το δεύτερο στάδιο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Αυτές οι κατηγορίες, που είναι αλληλοαποκλειόμενες, επιτρέπουν διεθνείς συγκρίσεις γιατί ανταποκρίνονται στο International Standard Classification of Education. Μέσα σε κάθε περιφέρεια το εκπαιδευτικό επίπεδο ορίζεται ως το ποσοστό του πληθυσμού που κατέχει τα προηγούμενα τρία επίπεδα της επίσημης εκπαίδευσης με σκοπό να δουν ποια

κατηγορία ασκεί κρίσιμη επίδραση στις εισοδηματικές διακυμάνσεις. Για παράδειγμα σε μια παρόμοια έρευνα οι Berry και Glaeser (2005) έδειξαν ότι, η τριτοβάθμια εκπαίδευση ασκεί σημαντική επίδραση στις χωρικές εισοδηματικές διακυμάνσεις.

Μια σημαντική διαφοροποίηση με τις υπόλοιπες έρευνες είναι ότι προσπαθούν να χρησιμοποιούν την εισοδηματική ανισότητα για την συνδέσουν με την οικονομική ανάπτυξη μέσω του δείκτη Theil.

Η μορφωτική ανισότητα μιας περιφέρειας ορίζεται ως:

$$\text{Educational Inequality} = \sum_{i=1}^N z_i \log(N_{zi}) \quad (1.3)$$

όπου : το μερίδιο του ανθρώπινου κεφαλαίου του κάθε ατόμου της περιφέρειας ξεχωριστά προς το συνολικό ανθρώπινο κεφάλαιο της περιφέρειας. Οι τιμές που παίρνει ο δείκτης κυμαίνονται από 0 που εκφράζει ότι ο συνολικός πληθυσμός έχει συγκεντρωθεί σε μια μόνο μορφωτική κατηγορία ως $\log N$.

Στο ίδιο μήκος κύματος είναι η εργασία των Rodríguez-Pose και Vilalta-Bufi (2005) όπου χρησιμοποίησαν δείκτες του μορφωτικού κεφαλαίου, αντιστοιχία «προσφοράς μόρφωσης» και ζήτησης εργασίας και τέλος το φαινόμενο της μετανάστευσης προκειμένου να εξετάσουν την σύνδεση του ανθρώπινου κεφαλαίου με τις περιφερειακές οικονομικές επιδόσεις. Στην έρευνά τους λοιπόν, διαχώρισαν την μεταβλητή του ανθρώπινου κεφαλαίου σε τέσσερις ευρύτερες κατηγορίες. Αυτές είναι το απόθεμα ανθρώπινου κεφαλαίου, η κατάσταση της εκπαίδευσης, η αντιστοιχία εκπαίδευσης και αγορά εργασίας και η μετανάστευση.

Στην περίπτωση της πρώτης κατηγορίας περιλαμβάνονται ο φυσικός λογάριθμος της μέσης ηλικίας όπου αποκτείται το υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, το ποσοστό των ατόμων που ολοκλήρωσαν την δευτεροβάθμια εκπαίδευση, το ποσοστό των ατόμων που ολοκλήρωσαν την τριτοβάθμια εκπαίδευση, ο φυσικός λογάριθμος της μέσης ηλικίας κατά την οποία τα άτομα βρίσκουν την πρώτη τους εργασία, το ποσοστό των ατόμων που εργάζονται σε θέσεις που απαιτούν υψηλές ικανότητες, το ποσοστό των professionals και των τεχνικών ανάμεσα στο ενεργό εργατικό δυναμικό. Οι

τελευταίες δύο παρατηρήσεις εκφράζουν μια πιο διευρυμένη μέτρηση του ανθρώπινου κεφαλαίου, αφού δεν βασίζονται εξολοκλήρου στο εκπαιδευτικό επίπεδο του πληθυσμού αλλά στην επαγγελματική δραστηριότητα των ατόμων. Η δραστηριότητα όμως αυτή προκύπτει σε μεγάλο βαθμό από τον συνδυασμό της επίσημης μόρφωσης, της εκπαίδευσης που πραγματοποιείται στο χώρο εργασίας και σε παράγοντες που συσχετίζονται με την εμπειρία των ατόμων. Στην περίπτωση της δεύτερης κατηγορίας, όπου περιγράφει το τμήμα εκείνο του πληθυσμού που συμμετέχει κατά κάποιο τρόπο στην εκπαίδευση της περιοχής, περιλαμβάνονται το ποσοστό των ατόμων που βρίσκονται σε κάποιο στάδιο της εκπαίδευσης ή της επαγγελματικής κατάρτισης από τον Ιανουάριο του προηγούμενου χρόνου, το ποσοστό των μαθητών που βρίσκονται τώρα στο δεύτερο στάδιο της μέσης εκπαίδευσης και το ποσοστό των ατόμων που βρίσκονται τώρα στην τρίτοβάθμια εκπαίδευση χωρίς να συμπεριλαμβάνονται εκείνοι που εκπαιδεύονται επαγγελματικά.

Στην τρίτη κατηγορία περιλαμβάνεται το ποσοστό των εργαζομένων που είχαν επίσημη εκπαίδευση ή κατάρτιση που σχετίζεται με τις σημερινές επαγγελματικές απαιτήσεις (ικανότητες), το ποσοστό των εργαζομένων που οι εργοδότες τους, τους παρείχαν μόρφωση ή εκπαίδευση, το ποσοστό των εργαζομένων που θεωρούν ότι η εκπαίδευσή τους ήταν αρκούντως χρήσιμη, η αναλογία των ηλικιακά νέων ανέργων στο συνολικό μέγεθος των ανέργων, το ποσοστό των εργαζομένων που δηλώνει ικανοποιημένο από την εργασία του ή από τη βασική του απασχόληση και των ποσοστό των εργαζομένων που θεωρεί πως θα μπορούσε να σταθεί άξια σε μια πιο απαιτητική εργασία, βασιζόμενο στις ικανότητές και δυνατότητές του. Η κατηγορία αυτή του ανθρώπινου κεφαλαίου ουσιαστικά αναφέρεται στην παραγωγικότητα των εργαζομένων. Έτσι, λογικό και επόμενο θα ήταν να αναμένουμε μια θετική σχέση ανάμεσα στην προηγούμενη εκπαίδευση και την θετική ανταπόκριση περί επαρκούς χρήσιμης μόρφωσης των εργαζομένων με την παραγωγικότητα των εργαζομένων, μιας και με αυτές τις δύο παραμέτρους αυξάνονται οι ικανότητες και οι δυνατότητες των εργαζομένων. Αναφορικά τώρα, με την μεταβλητή που αναφέρεται στην παρεχόμενη εκπαίδευση εκ μέρους των εργοδοτών εδώ οι υποθέσεις δεν είναι ξεκάθαρες και το αποτέλεσμα στην οικονομική δραστηριότητα δεν μπορεί να

προεξοφληθεί. Μπορεί να σημαίνει δηλαδή πως οι εργοδότες θεωρούν πως οι εργαζόμενοι δεν έχουν τις απαραίτητες γνώσεις και για αυτό επιλέγουν να τους επιμορφώσουν ή με την επιμόρφωση αυτή στοχεύουν στο να ενισχύουν την αποδοτικότητά τους και να τους εφοδιάσουν με επαρκείς ικανότητες. Αρνητικό αποτέλεσμα στην οικονομική ανάπτυξη θα έχει βέβαια, η μεταβλητή εκείνη που αναφέρεται στην αντίληψη των εργαζομένων ότι θα μπορούσαν να ανταπεξέλθουν σε μια άλλη εργασία ακόμα και με υψηλότερες απαιτήσεις. Σε περίπτωση που σημειωθούν θετικές απαντήσεις σε αυτή την παράμετρο της κατηγορίας αντιστοίχισης εργαζομένων με αγορά εργασίας, σημαίνει ότι υπάρχει ένα κομμάτι του εργατικού δυναμικού που υποαξιοποιείται και ότι θα μπορούσε να εργάζεται σε άλλες θέσεις ενισχύοντας την παραγωγικότητα της οικονομίας. Οι μεταβλητές εκείνες που δείχνουν την δυναμική της αγοράς να απορροφά νέους εργαζομένους που θεωρητικά κατέχουν καλύτερο επίπεδο μόρφωσης από παλιότερες γενιές καθώς και την μεταβλητή εκείνη που εκφράζει την ικανοποίηση των εργαζομένων από την εργασία τους σχετίζονται θετικά με την οικονομική ανάπτυξη. Τέλος, η μετανάστευση που η έρευνα την έθεσε ως την τέταρτη κατηγορία της εξίσωσης του ανθρώπινου κεφαλαίου, περιλαμβάνει το ποσοστό των νεοεισερχομένων που χαρακτηρίζονται από υψηλή μόρφωση (για κινήσεις μόνο των δύο τελευταίων ετών), το ποσοστό που κινητοποιήθηκε πρόσφατα εξαιτίας κινήτρων και γενικότερων ζητημάτων που συσχετίζονται με την εργασία (για κινήσεις πάλι μόνο των δύο τελευταίων ετών) και το ποσοστό των ατόμων που είναι κάτοικοι μιας περιοχής αλλά προέρχονται από μια ξένη χώρα (χωρίς να προσδιορίζεται η χρονική στιγμή).

2.1.8 Μέσα έτη εκπαίδευσης

Στην βιβλιογραφία η μέτρηση του ανθρώπινου κεφαλαίου θεωρείται από τους πιο αξιόπιστους δείκτες. Η βασική λογική της μέτρησης αυτής είναι το ανθρώπινο κεφάλαιο του εργατικού δυναμικού μιας περιφέρειας είναι τα συσσωρευμένα χρόνια της συμμετοχής τους στην εκπαιδευτική διαδικασία (Wöβmann, 2003). Ουσιαστικά όπως και οι προηγούμενες μετρήσεις προβαίνει σε ποσοτικοποίηση της εκπαίδευσης

μέσω των συνολικών ετών που έχουν λάβει τα μέλη μιας κοινωνίας. Σε σχέση με τις προηγούμενες μετρήσεις που είδαμε, τα μέσα έτη εκπαίδευσης υπολογίζουν την συνολική ποσότητα επίσημης εκπαίδευσης που έχει αποκτήσει το εργατικό δυναμικό είναι σε θέση να προσδιορίζει το ανθρώπινο δυναμικό που μπορεί να διατεθεί στην οικονομική παραγωγή.

Οι μεθοδολογίες που υιοθετήθηκαν για να εξαχθούν τα μέσα έτη εκπαίδευσης είναι τρεις και ακολουθεί και μία συνδυαστική αυτών των τριών. Η πρώτη μεθοδολογία βασίζεται στις απογραφές, η δεύτερη σε μια μέθοδο προβολής (projection method) και η τρίτη στην μέθοδο της διαρκούς απογραφής.

2.1.δ.1 Οι μέθοδοι που βασίζονται σε απογραφές

Η εργασία των Psacharopoulos και Arriagada (1986), θεωρείται ίσως από τις πιο σημαντικές έρευνες στο τομέα της μέτρησης του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου. Συγκεκριμένα είναι η πρώτη έρευνα που κατήρτισε δεδομένα μέσω ετών εκπαίδευσης σε επίπεδο χώρας (Le et al., 2005a). Οι συγγραφείς της έρευνας αυτής, θεωρούν ότι οι πιο συχνά χρησιμοποιούμενοι δείκτες έκφρασης της ανάπτυξης των ανθρώπινων πόρων είναι η αναλογία εγγραφών ανά εκπαιδευτική βαθμίδα. Σύμφωνα με αυτούς όμως, ο πιο ακριβής τρόπος μέτρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο του εργατικού δυναμικού. Η δυσκολία που ανακύπτει σε αυτό το σημείο είναι ότι ο δείκτης αυτός κατασκευάζεται εξαιρετικά δύσκολα, εξαιτίας κυρίως της έλλειψης των δεδομένων. Οι μετρήσεις των Psacharopoulos και Arriagada (1986) βασίζονται στις απογραφές των εθνικών υπηρεσιών, οι οποίες άρχισαν να συλλέγουν τέτοια δεδομένα μετά το 1980. Ο δείκτης των μέσων ετών εκπαίδευσης που ενσωματώνεται στο εργατικό δυναμικό, δείχνει σημαντικές διαφορές στο απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου. Το γεγονός αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ερμηνεία των διαφορετικών ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης των περιφερειών όπως επίσης για να αναπτυχθούν διάφορες πολιτικές ενίσχυσης και ιεράρχησης των εκπαιδευτικών επιπέδων, ανάλογα με την βαρύτητα και το ρόλο που επιτελούν στις περιφέρειες.

Εξαιτίας της βασικής διαφωνίας που ανάπτυξαν οι Psacharopoulos και Arrigada (1986), περί των αδυναμιών του δείκτη της αναλογίας σχολικής εγγραφής κατήρτισαν ένα πιο ευαίσθητο δείκτη μέτρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου που αφορά την διαβάθμιση της εκπαίδευσης (τα διάφορα εκπαιδευτικά επίπεδα) του εργατικού δυναμικού και πιο συγκεκριμένα τα άτομα ηλικίας 15 ετών και άνω. Πέρα από το γεγονός ότι ο δείκτης αυτός παρουσιάζει περισσότερη αξιοπιστία και ακρίβεια σε σχέση με τη αναλογία σχολικής εγγραφής ένα από τα σημαντικότερα πλεονεκτήματά του είναι ότι έχει την δυνατότητα να αναδείξει τα κατάλληλα εκπαιδευτικά επίπεδα στα οποία θα ήταν ορθότερο, από άποψη ανάπτυξης, να πραγματοποιηθούν επενδύσεις. Ο τρόπος με τον οποίο υπολογίζουν το μέσο όρο των ετών εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού είναι:

$$\bar{S} = \sum_i L_i S_i \quad (1.4)$$

όπου : η αναλογία του εργατικού δυναμικού που κατατάσσεται στην i εκπαιδευτική βαθμίδα, : ο αριθμός των σχολικών ετών που αντιστοιχούν στο i εκπαιδευτικό επίπεδο και i είναι τα εκπαιδευτικά επίπεδα. Τα εκπαιδευτικά επίπεδα, έτσι όπως τα όρισαν ήταν το επίπεδο των αναλφάβητων, της μη ολοκληρωμένης βασικής εκπαίδευσης , της ολοκληρωμένης βασικής εκπαίδευσης (), της μη ολοκληρωμένης μέσης εκπαίδευσης (), της ολοκληρωμένης μέσης εκπαίδευσης () και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ().

Η αναλυτική μορφή της σχέσης είναι η παρακάτω:

$$\bar{S} = [LP_1 * \left(\frac{YRS_P}{2}\right) + (LP_2 * YRS_P) + LS_1 * \left(YRS_P + \left(\frac{YRS_S}{2}\right)\right) + LS_2 * (YRS_P + YRS_S) + LH * (YRS_P + YRS_S + YRS_H)] / 100 \quad (1.5)$$

όπου : τα έτη που αντιστοιχούν στην βασική εκπαίδευση, τα έτη που αντιστοιχούν στην μέση εκπαίδευση και τέλος τα έτη που αντιστοιχούν στην

τριτοβάθμια εκπαίδευση. Η υπόθεση στην οποία προβαίνουν είναι ότι, όσοι δεν τελείωσαν κάποιο από τα εκπαιδευτικά επίπεδα στα οποία συμμετείχαν, τότε θεωρούν ότι έχουν ολοκληρώσει τη μισή διάρκεια της φοίτησης που αντιστοιχούσε στο εκπαιδευτικό επίπεδο που άφησαν ανολοκλήρωτο. Η αυθαίρετη αυτή παραδοχή στην οποία προβαίνουν ίσως να αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μειονεκτήματα της έρευνάς τους. Οι ρυθμοί διακοπής των μαθητών από τις υποχρεώσεις τους διαφοροποιούνται σημαντικά από περιοχή σε περιοχή όπως ακόμα και σε περιοχές που μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά.

Εφαρμόζοντας λοιπόν την μεθοδολογία αυτή, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η λιγότερο εκπαιδευτικά αναπτυγμένη περιφέρεια είναι η Δυτική Αφρική (1,8 έτη). Ακολουθεί η περιφέρεια της Νότιας Ασίας (2,5 έτη), η περιφέρεια της Βορείου Αφρικής και της Μέσης Ανατολής (3,4 έτη) και η Ανατολική Αφρική (3,7 έτη). Ενώ τα περισσότερα μέσα έτη εκπαίδευσης εντοπίζονται, όπως ήταν και αναμενόμενο στις περισσότερες ανεπτυγμένες περιοχές όπως στην Ευρώπη και στη Βόρειο Αμερική.

2.1.δ.2 Οι μέθοδοι που βασίζονται στην μέθοδο προβολής

Ο Κυριάκου το 1991 χρησιμοποίησε τα δεδομένα των Psacharopoulos και Arrigada (1986) και πάνω σε αυτά εφάρμοσε την μέθοδο προβολής. Παλινδρόμησε τα χρόνια εκπαίδευσης για 42 χώρες στα μέσα του 1970 με ακαθάριστες αναλογίες σχολικών εγγραφών με χρονική υστέρηση, που πήρε από την UNESCO και μέσω αυτής της μεθοδολογίας, που εκφράζεται από την σχέση (1.6) κατέληξε στο συμπέρασμα πως σημειώνεται μια πολύ ισχυρή σχέση ανάμεσα σε αυτές τις δύο μεταβλητές.

$$S_{1975} = \beta_1 + \beta_2 \text{Prim}_{1960} + \beta_3 \text{Sec}_{1970} + \beta_4 \text{High}_{1970} \quad (1.6)$$

Με τους συντελεστές που βρήκε εκτίμησε τα μέσα έτη εκπαίδευσης για άλλα έτη (1965, 1970, 1980, 1985) και για άλλες χώρες. Έτσι κατέληξε σε ένα πλούσιο αριθμό δεδομένων υποθέτοντας όμως ότι η σχέση ανάμεσα στους ρυθμούς σχολικών εγγραφών και των ετών εκπαίδευσης είναι σταθερή, κάτι που δεν ισχύει στην πράξη.

Επίσης δεν προέβη σε κάποια διορθωτική κίνηση αναφορικά με τους ρυθμούς διακοπής φοίτησης και ρυθμούς επανάληψης.

2.1.δ.3 Οι μέθοδοι που βασίζονται στην διαρκή απογραφή

Οι Nehru et al. (1995) προσπάθησαν να εκτιμήσουν το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου για 85 χώρες για πάνω από 25 χρόνια (1960-1987). Οι εκτιμήσεις αυτές βασίζονται στα δεδομένα αναλογίας σχολικής συμμετοχής χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της σταθερής απογραφής, προσαρμοσμένες για τους ρυθμούς θνησιμότητας. Οι εκτιμήσεις επίσης έχουν διορθωθεί για το βαθμό επανάληψης που σημειώνεται ανάμεσα σε αυτούς που εγγράφονται και σε αυτούς που εγκαταλείπουν τη βασική και την μέση εκπαίδευση. Ο απώτερος σκοπός της έρευνάς τους είναι, να χρησιμοποιηθούν οι εκτιμήσεις αυτές, παράλληλα με τις εκτιμήσεις του φυσικού κεφαλαίου, για να ερμηνεύσουν τη διαδικασία της συνολικής παραγωγικότητας των χωρών αυτών.

Οι παλιότερες έρευνες στις οποίες έχουν βασιστεί είναι αυτές των Lau et al., (1991) και των Psacharopoulos και Arriagada (1986), έχοντας πάντα ως βασικό τους σκοπό τη διερεύνηση της σχέσης του ανθρώπινου κεφαλαίου με τα συσσωρευμένα σχολικά χρόνια της εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού. Η σχηματοποίηση λοιπόν του ανθρώπινου κεφαλαίου πραγματοποιείται μέσω παλιότερων εκπαιδευτικών «επενδύσεων». Αυτό που απασχόλησε ιδιαίτερα τους συγγραφείς ήταν το μέρος των μαθητών που ολοκλήρωσαν μέρος μόνο των σπουδών τους. Το κομμάτι αυτό δεν μπορεί να αντληθεί από τις απογραφές και για αυτό το λόγο οι προηγούμενες έρευνες επέλεξαν να το προσπεράσουν με αυθαίρετες υποθέσεις.

Προκειμένου τώρα να αποκτηθεί η συνολική παραγωγικότητα πρέπει η εκτίμηση του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου να διατίθεται σε συνεχείς χρονικές σειρές. Για να επιτευχθεί αυτό, απαιτούνται μακροχρόνιες αναλογίες σχολικής εγγραφής και χρήση της μεθόδου διαρκούς απογραφής. Το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου ορίζεται ως το άθροισμα των σχολικών ετών του κάθε ατόμου. Έτσι, η σωρευτική επένδυση στην εκπαίδευση που λαμβάνει χώρα ανάμεσα στις

εκπαιδευτικές βαθμίδες και ανάμεσα στα έτη σύμφωνα με επιπλέον ποσότητα του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου (), η οποία προέρχεται από ένα επιπρόσθετο έτος στην εκπαίδευση ορίζεται ως:

$$H_{gt} = \sum_g \sum_T S_{gt} \quad (1.7)$$

Το ορίζεται ως το σύνολο των καθαρών αναλογιών σχολικών εγγραφών ().

Συνεπώς

$$S_{gt} = E_{gt}^* \quad (1.8)$$

Η διαφορά ανάμεσα στην καθαρή και στην ακαθάριστη αναλογία σχολικών εγγραφών δίνεται από την σχέση:

$$E_{gt}^* = E_{gt} - R_{gt} - D_{gt} \quad (1.9)$$

όπου και : οι μετρήσεις των ατόμων εκείνων που επαναλαμβάνουν και εγκαταλείπουν την εκπαιδευτική βαθμίδα g κατά το χρόνο t . Αν τώρα έχουμε ρυθμούς επανάληψης και διακοπής φοίτησης, τότε η σχέση ορίζεται ως:

$$E_{gt}^* = E_{gt} (1 - r_{gt} - d_{gt}) \quad (1.10)$$

όπου : ο λόγος αυτών που επαναλαμβάνουν την βαθμίδα εκπαίδευσης προς την συνολική ακαθάριστη αναλογία σχολικών εγγραφών της εκπαιδευτικής βαθμίδας g το χρόνο t και : ο ρυθμός διακοπής φοίτησης από την εκπαιδευτική βαθμίδα g το χρόνο t .

Οι υποθέσεις που πραγματοποιούν είναι πως αυτοί που επαναλαμβάνουν αποκτούν το ισοδύναμο πλήρες σχολικό έτος ανεξάρτητα της διάρκειας που αφιερώνουν στη σχολική βαθμίδα. Για απλούστευση στις μετρήσεις αποδίδουν, την ανάλογη αξία για την ολοκλήρωση του πρώτου χρόνου συμμετοχής και αφαιρούν όλες τις εκ νέου

67

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

εγγραφές στο ίδιο βαθμό εκπαίδευσης. Τα περισσότερα προβλήματα εντοπίζονται στην περίπτωση της μέτρησης αυτών που διακόπτουν την φοίτησή τους. Ένας μαθητής που παρακολουθεί μέρος του σχολικού έτους θα μπορούσε να πιστωθεί με μερική συμμετοχή – εγγραφή (partial enrollment). Σ' αυτήν την περίπτωση το μπορεί να μετρήσει το μέσο τμήμα του σχολικού έτους που παρακολούθηθηκε από αυτούς που διακόπτουν τη φοίτησή τους. Δεν είμαστε όμως στη θέση να γνωρίζουμε αν αυτός που διέκοψε τη φοίτησή του έχει αποκτήσει κάποιες χρήσιμες γνώσεις για την περίοδο (το τμήμα του έτους) που παρακολούθησε. Αν ισχύσει κάτι τέτοιο, θα έπρεπε αυτοί που διακόπτουν τη φοίτησή τους να αντιμετωπίζονται όπως αυτοί που επαναλαμβάνουν την εκπαιδευτική βαθμίδα και να συμψηφίζονται πλήρως με τις εγγραφές του έτους, εκείνο το οποίο διέκοψαν τη φοίτησή τους.

Οι Nehru et al. (1995) προσεγγίζουν το θέμα διακοπής της φοίτησης με δύο τρόπους. Στην περίπτωση που διαθέτουν δεδομένα αναλογιών σχολικών συμμετοχών και ρυθμούς επανάληψης φοίτησης ανά εκπαιδευτική βαθμίδα και υποθέτοντας ταυτόχρονα αμελητέες μετακινήσεις από και προς το εκπαιδευτικό σύστημα προχωρούν στις εκτιμήσεις της διακοπής της φοίτησης μέσω της μεθόδου της reconstructed cohort method. Στην περίπτωση όπου δεν διαθέτουν ανάλογο όγκο δεδομένων εγγραφών, τότε υποθέτουν πως ότι ισχύει για μια χρονιά ισχύει το ίδιο και για τις υπόλοιπες χρονιές. Η μεθοδολογία της μεθόδου έχει ως εξής: Διαιρεί τον συνολικό αριθμό των μαθητών που ανήκουν σε μια σχολική ομάδα και που έφθασε σε κάθε διαδοχικό στάδιο εκπαίδευσης από το καθορισμένο εκπαιδευτικό επίπεδο με αυτούς που αρχικά είχα εγγραφεί στην πρώτη τάξη της βασικής εκπαίδευσης και το πηλίκο αυτό πολλαπλασιάζεται με το 100. Συνεπώς για να υπολογιστεί ο «ρυθμός εκπαιδευτικής επιβίωσης» (ή ο ρυθμός διακοπής φοίτησης), μέσω της μεθόδου αυτής απαιτούνται δεδομένα εγγραφών και ατόμων που επαναλαμβάνουν τάξεις δύο διαδοχικών ετών. Πιο αναλυτικά έχουμε:

$$SR_{g,i}^k = \frac{\sum_{t=1}^m P_{g,i}^t}{E_g^k} * 100 \quad (1.11)$$

όπου

$$P_{g,i}^t = E_{g,i+1}^{t+1} - R_{g,i+1}^{t+1} \quad (1.12)$$

και i : τάξη (1,2,3, ..., n), t : έτος (1,2,3, ..., m), g : μαθητική ομάδα, k : ποσοστό επιβίωσης της μαθητικής ομάδας g στην τάξη i στο έτος αναφοράς k , $N_{g,i}^k$: συνολικός αριθμός μαθητών που ανήκουν στην μαθητική ομάδα g στο έτος αναφοράς k , $N_{g,i}^{t+1}$: αυτοί που προάγονται από την $N_{g,i}^t$ και εντάσσονται στις διαδοχικές τάξεις i στα διαδοχικά έτη t , $N_{g,i}^t$: ο αριθμός των μαθητών που επαναλαμβάνουν την τάξη i κατά το έτος t . Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, η μέθοδος απαιτεί δεδομένα εγγραφών για δύο διαδοχικά έτη ($t, t+1$) και τον αριθμό των μαθητών που επαναλαμβάνουν την τάξη κατά το έτος $t+1$. Αν το αποτέλεσμα της παραπάνω τυπολογίας αγγίζει το 100% τότε αυτό σημαίνει πως στο εκπαιδευτικό σύστημα, στο οποίο εφαρμόστηκε η μέθοδος, σημειώνεται ένα υψηλό επίπεδο επανάληψης και ως εκ τούτου ένα χαμηλό επίπεδο διακοπής φοίτησης (Gropello, 2003).

Για να υπολογιστεί τώρα ο χρόνος κατά τον οποίο το ανθρώπινο κεφάλαιο εισάγεται στην παραγωγική διαδικασία πρέπει να γνωρίζουμε πότε το άτομο είναι σε θέση να εισαχθεί στο εργατικό δυναμικό. Πολλές χώρες έχουν ορίσει κατά τρόπο θεσμικό τα ηλικιακά όρια του εργατικού δυναμικού ενώ σε άλλες μπορεί να προσδιορίζεται από διάφορους παράγοντες όπως το φύλο, η εκπαίδευση ή η κοινωνική τάξη. Στην εργασία τους οι (Nehru et al., 1995) θεωρούν, με γνώμονα την απλούστευση των διαφορών και ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούν στις χώρες, πως, το εργατικό δυναμικό αποτελείται από τα άτομα που βρίσκονται ανάμεσα στις ηλικίες 15-64 ετών. Για να υπολογιστεί το συνολικό μορφωτικό απόθεμα που δημιουργείται σε ένα συγκεκριμένο σχολικό στάδιο ενός δεδομένου έτους, θα πρέπει να ξεκινήσουμε με την μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα που εγγράφεται στην πρώτη βαθμίδα εκπαίδευσης και συνεχίζει να προστίθεται στο σύνολο των καθαρών εγγραφών () από τις υπόλοιπες ομάδες έως το τελευταίο έτος στο οποίο η νεαρότερη ηλικιακή ομάδα εισέρχεται στην τελική βαθμίδα του εκπαιδευτικού σταδίου.

Για να γίνει πιο κατανοητό οι Nehru et al. (1995) χρησιμοποιούντο παράδειγμα της βασικής εκπαίδευση. Η εκπαίδευση αυτή περιλαμβάνει έξι στάδια/τάξεις και οι μαθητές εντάσσονται σε αυτήν στην ηλικία των 6 ετών. Στο χρόνο T_0 η μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα του εργατικού δυναμικού άρχισε σχολείο το χρόνο $T-6+6$, ενώ η νεότερη ηλικιακή ομάδα ξεκίνησε το χρόνο $T-15+6$. Συνεπώς, οι συνολικές εγγραφές το 50 ηλικιακών ομάδων που εισήχθησαν στο στάδιο της βασικής εκπαίδευσης ανάμεσα στα έτη $T-58$ και $T-9$ υπολογίζεται ως εξής:

$$S_{PT} = \sum_{T-58}^{T-9} \sum_{g=1}^6 E_{g,T-g-1}^* \quad (1.13)$$

Αυτή η σχέση μας δίνει το συνολικό αριθμό σχολικών ετών αυτών που έζησαν και εγγράφηκαν στο εκπαιδευτικό σύστημα κατά την χρονική περίοδο $T-58$ έως $T-9$, έχοντας υπολογιστεί ο παράγοντας επανάληψης και διακοπής φοίτησης. Η τυπολογία αυτή όμως δεν έχει λάβει υπόψη τις αποσβέσεις του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου, οι οποίες προκύπτουν από την θνησιμότητα του πληθυσμού. Αν ο ρυθμός θνησιμότητας, ανά ηλικία $T-58$ έως $T-9$, είναι γνωστός τότε μπορούμε να υπολογίσουμε την πιθανότητα του κάθε εγγεγραμμένου να επιβιώσει έως τον χρόνο T . Επειδή η ηλικία σχετίζεται στενά με την σχολική βαθμίδα μπορούμε να συνδέσουμε την πιθανότητα επιβίωσης έως το χρόνο T_0 με τον κάθε ένα εγγεγραμμένο στην τάξη g στο χρόνο t . αν αυτή η πιθανότητα είναι $\theta_{g,T-g-1}$, τότε ο αναμενόμενος αριθμός εγγεγραμμένων που επιζούν και ενσωματώνονται στο εργατικό δυναμικό το έτος T , όπου στην ουσία αντιστοιχεί στην μέτρηση του αποθέματος της βασικής εκπαίδευσης είναι :

$$\hat{E}_{PT} = \sum_{T-58}^{T-9} \sum_{g=1}^6 \theta_{g,T-g-1} E_{g,T-g-1}^* \quad (1.14)$$

Αντικαθιστώντας τις καθарές εγγραφές με τις ακαθάριστες εγγραφές (αφού αποτελούν συνάρτησή τους) και τους ρυθμούς επανάληψης και διακοπής φοίτησης, η σχέση μετατρέπεται ως εξής:

$$\hat{E}_{PT} = \sum_{T-58}^{T-9} \sum_{g=1}^6 \theta_{g,T-g-1} E_{g,T-g-1} (1-r-d) \quad (1.15)$$

Αυτή λοιπόν είναι η σχέση η οποία χρησιμοποιείται για να εκτιμηθεί το απόθεμα κεφαλαίου της βασικής εκπαίδευσης. Εφαρμόζοντας την ίδια λογική για τα επίπεδα της μέσης και της ανώτερης εκπαίδευσης και κανονικοποιώντας τα αποτελέσματα με το εργατικό δυναμικό προκύπτουν τα μέσα χρόνια σχολικής εκπαίδευσης.

2.1.δ.4 Η Προσέγγιση των Barro και Lee

Οι Barro και Lee (1993), χρησιμοποίησαν στοιχεία των μεθοδολογιών όλων των προηγούμενων μετρήσεων των μέσων ετών εκπαίδευσης προκειμένου να καταρτίζουν ένα μεγαλύτερο πλαίσιο δεδομένων και να αμβλύνουν τις αδυναμίες και τους περιορισμούς τους. Η μεθοδολογία που ακολούθησαν συγκεντρώνει πολλά κοινά χαρακτηριστικά των Psacharopoulos και Arriagada (1986).

Επειδή η έρευνα είχε ως σκοπό να καταρτίσει εκπαιδευτικά δεδομένα για 129 χώρες και για μεγάλη χρονική περίοδο (1960-1985) χρησιμοποίησαν όσα στοιχεία είχαν στη διάθεσή τους και τα κενά τα κάλυψαν με πολλούς συσχετισμούς μέσω των υπάρχοντων δεδομένων. Για παράδειγμα χρησιμοποίησαν το ποσοστό αναλφαβητισμού του πληθυσμού και το ποσοστό του πληθυσμού που κατέχει βασική εκπαίδευση για να κατασκευάσουν δεδομένα που θα αφορούν το ποσοστό της κατηγορίας των μη μορφωμένων. Για να καλύψουν άλλα κενά στην έρευνά τους χρησιμοποίησαν στοιχεία απογραφών και την μέθοδο της διαρκούς απογραφής.

Έτσι τα μέσα χρόνια εκπαίδευσης του πληθυσμού ηλικίας άνω των 15 ετών προκύπτουν από την σχέση :

$$s_t = \sum_{\alpha=1}^A l_t^\alpha s_t^\alpha \quad (1.16)$$

όπου l_t^α : η αναλογία του πληθυσμού ηλικίας 15 ετών και άνω και s_t^α : ο αριθμός των ετών εκπαίδευσης της ηλικιακής ομάδας α - ($\alpha=1$: 15-19 ηλικιακής ομάδας, $\alpha=22$: 20-24 ηλικιακής ομάδας, ... , $\alpha=13$: 75 ετών και άνω).

Ο αριθμός ετών εκπαίδευσης της ηλικιακής ομάδας α στον χρόνο t είναι:

$$s_t^\alpha = \sum_j h_{j,t}^\alpha \text{Dur}_{j,t}^\alpha \quad (1.17)$$

όπου $h_{j,t}^\alpha$ το μέρος της ηλικιακής ομάδας α που έχει αποκτήσει το εκπαιδευτικό επίπεδο j : p (βασική εκπαίδευση), s (δευτεροβάθμια - μη ολοκλήρωση σπουδών, ολοκλήρωση σπουδών), h (τριτοβάθμια - μη ολοκλήρωση σπουδών, ολοκλήρωση σπουδών) και Dur η αντίστοιχη διάρκεια ετών (Barro και Lee, 2010).

2.1.ε Κριτική στις Μετρήσεις του Ανθρώπινου Κεφαλαίου μέσω της Εκπαιδευτικής Προσέγγισης

Το γεγονός ότι η μέθοδος των μέσων ετών εκπαίδευσης χρησιμοποιείται ευρέως οφείλεται στο γεγονός ότι τα δεδομένα που απαιτεί μπορούν να αποκτηθούν ευκολότερα σε σύγκριση με άλλα δεδομένα που απαιτούν άλλες μέθοδοι.

Η ποσοτική μέθοδος των ετών εκπαίδευσης δεν μπορεί να δώσει πληροφορίες για το κόστος και τις αποδόσεις της εκπαίδευσης. Η υπόθεση που κάνει κάποιος υιοθετώντας την μεθοδολογία αυτή ως τρόπο έκφρασης του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι ότι, κάθε ένα επιπλέον έτος εκπαίδευσης αυξάνει το ανθρώπινο κεφάλαιο κατά ένα ποσό. Επιπλέον, έχοντας τα έτη εκπαίδευσης σαν μέτρο περιφερικής σύγκρισης, μπορούμε να οδηγηθούμε σε αποπροσανατολιστικά συμπεράσματα γιατί η ποιότητα της εκπαίδευσης δεν λαμβάνεται υπόψη. Μια άλλη

βασική υπόθεση που γίνεται μέσω της υιοθέτησης αυτής της μέτρησης είναι η υποκατάσταση των εργαζομένων που βρίσκονται στο ίδιο εκπαιδευτικό επίπεδο. Για παράδειγμα, κάποιος που κατέχει ένα πανεπιστημιακό τίτλο, σύμφωνα με την σιωπηρή παραδοχή της μεθόδου, μπορεί να υποκαταστήσει στην αγορά εργασίας έναν άλλο. Η παραγωγικότητα δηλαδή των εργαζομένων, βασίζεται στα έτη σπουδών και όχι στο είδος των γνώσεών τους ή στην εργασία που κάνουν. Επιπλέον, δεν είναι επιστημονικά τεκμηριωμένο αν τα έτη εκπαίδευσης αυξάνουν την παραγωγικότητα του εργατικού δυναμικού (Wöbmann, 2003).

Πολλοί υποστηρίζουν πως τα έτη εκπαίδευσης αποτελούν μόνο μια ένδειξη για το άτομο και δεν είναι σε θέση να προσθέσει θετικά στοιχεία ή να ενισχύσει γενικότερα την παραγωγικότητά του. Τέλος, τα μέσα έτη εκπαίδευσης αγνοούν την μη επίσημη εκπαίδευση ή άλλους παράγοντες που μπορεί να βελτιώνουν το ανθρώπινο δυναμικό πέρα από την εκπαίδευση η οποία παρέχεται αποκλειστικά μέσω των επίσημων δομών. Ένα άτομο που δεν έχει λάβει επίσημη εκπαίδευση, για την μέθοδο αυτή, θεωρείται ότι δεν κατέχει ανθρώπινο κεφάλαιο. Αυτό βέβαια, σε καμιά περίπτωση δεν ισχύει και ειδικότερα όταν το άτομο αυτό απασχολείται και μάλιστα κατά τρόπο παραγωγικό στην οικονομική δραστηριότητα.

Καταλήγουμε δηλαδή στο συμπέρασμα πως, ενώ μπορεί να κατασκευάζονται σχετικά εύκολα και να αποτελούν κατάλληλους δείκτες για περιφερειακές και διεθνείς συγκρίσεις, εντούτοις συγκεντρώνουν και πολλές αδυναμίες. Όταν οι χώρες ομαδοποιούνται με διάφορα κριτήρια, όπως αν ανήκουν στην ίδια ήπειρο ή αν ανήκουν στην ανεπτυγμένη οικονομική σφαίρα, τότε ο δείκτης αυτός μπορεί να δίνει σημαντικές πληροφορίες και να οδηγεί σε σημαντικά συμπεράσματα τόσο για την ποσότητα του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου όσο και για τον ρόλο που επιτελεί σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο (Le et al., 2005a).

2.2 Μετρήσεις που βασίζονται στην Ποιοτική Διάσταση της Εκπαίδευσης

Οι προηγούμενες έρευνες τις οποίες είδαμε ως τώρα επικεντρώνονται στην πλευρά της ποσοτικοποίησης της εκπαίδευσης και διαμέσου αυτής της διαδικασίας

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

προσδιορίζουν το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου. Πέρα όμως από την πλευρά της ποσότητας, υπάρχει και η διάσταση της ποιότητας της εκπαίδευσης η οποία δεν λαμβάνει μέρος στους υπολογισμούς των ερευνών αυτών.

Για παράδειγμα η μέτρηση των μέσων ετών εκπαίδευσης που ενσωματώνεται στο εργατικό δυναμικό θεωρείται αποτελεί έναν τρόπο προσδιορισμού του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου. Ενώ δηλαδή από την μια, μέσω των ετών εκπαίδευσης παρέχονται πληροφορίες για περιφερειακές διαφοροποιήσεις από την άλλη όμως δεν είμαστε σε θέση να εξετάσουμε την παράμετρο της ποιότητας των ετών εκπαίδευσης. Συνεπώς ένα έτος εκπαίδευσης δεν είναι κοινό για όλες τις περιφέρειες και όσοι κατέχουν ένα έτος εκπαίδευσης δεν τους κατατάσσει όλους αυτόματα στο ίδιο εκπαιδευτικό επίπεδο αναφορικά με τις γνώσεις ή τις ικανότητές τους. Εξαιτίας της διαφοροποίησης της ποιότητας της εκπαίδευσης οι ποσοτικές μετρήσεις του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου προσφέρουν αλλοιωμένα από την άποψη της εγκυρότητας των δεδομένων και τα συμπεράσματα στα οποία οδηγούνται ενδέχεται να είναι πλήρως αποπροσανατολιστικά. Από όλα αυτά εύκολα οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως η ποιότητα και η ποσότητα της εκπαίδευσης θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στον υπολογισμό του ανθρώπινου κεφαλαίου και να μην σημειώνεται εκτόπιση στις μετρήσεις σε κάποια από τις δύο αυτές διαστάσεις.

Ένας τρόπος με τον οποίο η ποιότητα μπορεί να εισαχθεί στις ποσοτικές μετρήσεις είναι με το να αντιμετωπιστεί ως επεξηγηματική μεταβλητή στις αναλύσεις που έχουν ως θέμα την οικονομική ανάπτυξη. Κατά αυτόν τον τρόπο η ποιότητα της εκπαίδευσης αντανakλά μία επιπλέον επίδραση στο ανθρώπινο κεφάλαιο. Δείκτες που μπορούν να εκφράσουν την ποιότητα της εκπαίδευσης σε αυτές τις παλινδρομήσεις μπορεί να είναι ο λόγος των μαθητών προς το εκπαιδευτικό προσωπικό, ο λόγος των δαπανών της εκπαίδευσης προς το Α.Ε.Π. της χώρας, οι εκπαιδευτικές δαπάνες ανά μαθητή, οι μισθοί του εκπαιδευτικού προσωπικού, η χρονική περίοδος που αντιστοιχεί σε ένα εκπαιδευτικό έτος κ.α.. Δεν είναι όμως ξεκάθαρο ποιες από τις παραπάνω μεταβλητές θωρακίζουν καλύτερα την έννοια της ποιότητας της εκπαίδευσης (Barro and Lee, 1996). Σε μεγάλο βαθμό όλες αυτές οι παράμετροι συσχετίζονται με τον τρόπο οργάνωσης και την δομή του εξεταστικού

συστήματος ή και ακόμα με το βαθμό αυτονομίας μέσα στο οποίο αρθρώνεται και λειτουργεί ένα εκπαιδευτικό σύστημα.

Ένας άλλος τρόπος για να ελεγχθεί η ποιότητα της εκπαίδευση είναι δια μέσω των αποδόσεων της. Οι Card και Krueger (1990), χρησιμοποιώντας ως μεταβλητές το λόγο μαθητές προς εκπαιδευτικό προσωπικό, τους σχετικούς μισθούς των εκπαιδευτικών και τη μέση διάρκεια των σχολικών περιόδων συμπέραναν ότι οι μαθητές που μορφώθηκαν σε υψηλής ποιότητα σχολεία κέρδισαν μεγαλύτερες επιδόσεις. Για να ελεγχθεί αυτό θα πρέπει να συντρέχουν ορισμένες προϋποθέσεις. Θα πρέπει αρχικά η αγορά εργασίας να λειτουργεί σε συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού. Το εργατικό δυναμικό να διαθέτει πλήρη κινητικότητα σε διεθνές επίπεδο. Οι εργοδότες να είναι πλήρως πληροφορημένοι σχετικά την ποιότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου του εργατικού δυναμικού. Αν συντρέχουν αυτές οι προϋποθέσεις τότε μέσω των διαφορικών ρυθμών των αποδόσεων της εκπαίδευσης υπάρχει η δυνατότητα να αντληθούν πληροφορίες για την ποιότητα της εκπαίδευσης. Οι προϋποθέσεις όμως αυτές είναι εξαιρετικά δύσκολο να εφαρμοστούν. Επίσης οι αποδόσεις, με τον τρόπο τον οποίο υπολογίζονται, σε πολλές περιπτώσεις δεν μπορούν να εξηγήσουν την διάσταση της εκπαιδευτικής ποιότητας (Psacharopoulos, 1994). Τέλος, πολλές φορές οι μισθοί δεν καθορίζονται από το επίπεδο ή την ποιότητα της εκπαίδευσης αλλά από άλλους λόγους όπως θεσμικούς (εθνικές συλλογικές συμβάσεις εργασίας) ή κοινωνικούς (οικογενειακό επίπεδο) (Wöbmann, 2003).

Λαμβάνοντας υπόψη τα μειονεκτήματα που αφορούν τις εκπαιδευτικές εισροές ως δείκτες εκπαιδευτικής ποιότητας και τις αποδόσεις της εκπαίδευσης οδηγούμαστε στους άμεσους ελέγχους της ποιότητας οι οποίοι σχετίζονται με τα αποτελέσματα διάφορων τύπων test. Εξαιτίας της παρουσίας αυτών test έχουν πληθύνει και οι μελέτες που μελετούν τα αποτελέσματά τους. Αυτά τα test επιδιώκουν τα καταγράψουν τις γενικότερες εκπαιδευτικές επιδόσεις και ικανότητες παιδιών και ενηλίκων. Τέτοια είναι το IALS (International Adult Literacy Survey), το TIMSS (Trends in International Maths and Science Study), το test του OECD που ονομάζεται

PISA (Programme for International Student Assessment) και το PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) (Bruneforth et al., 2004).

Σε μια μελέτη οι Hanushek και Kimko (2000), συνέλεξαν και συνδύασαν τις πληροφορίες των διεθνών αυτών test και κατασκεύασαν ένα μέτρο εκπαιδευτικής ποιότητας για κάθε μία χώρα. Κατέληξαν στο συμπέρασμα πως όταν το εργατικό δυναμικό χαρακτηρίζεται από μια υψηλή εκπαιδευτική ποιότητα τότε είναι σε θέση να συσχετίζεται κατά τρόπο θετικό με την οικονομική ανάπτυξη. Η θετική αυτή σχέση δεν οφείλεται στο αποτέλεσμα της αύξησης των επενδύσεων στην εκπαίδευση, που μπορεί να προέρχεται με τη σειρά της από την οικονομική ανάπτυξη, αλλά ενδομένως σε άλλους λόγους (π.χ. βελτίωση της τεχνολογίας, θετικές εξωτερικότερες που προκαλεί η ποιοτικότερη εκπαίδευση).

Ο Wöbmann (2003), ενσωματώνει τις μετρήσεις των Hanushek και Kimko (2000) για την εκπαιδευτική ποιότητα σε μία μέτρηση του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου. Η μεθοδολογία που ακολουθεί είναι να εκφράσει αρχικά τις μετρήσεις ποιότητας για κάθε χώρα ως προς τις μετρήσεις των Η.Π.Α.. κατά αυτό τον τρόπο κατασκευάζει ένα είδους σχετικής ποιότητας την οποία χρησιμοποιεί σαν ποιοτικό στάθμισμα για κάθε έτος εκπαίδευσης για κάθε χώρα. Προσθέτοντας έπειτα τους παγκόσμιους μέσους ρυθμούς απόδοσης της εκπαίδευσης καταλήγει στο να κατασκευάσει ένα προσαρμοσμένο ποιοτικά μέτρο του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου το οποίο τυπολογικά παίρνει την παρακάτω μορφή:

$$h_i^a = e^{\sum_a r_a Q_i} s_{ai} \quad (1.1)$$

Όπου r_a : οι παγκόσμιοι μέσοι ρυθμοί απόδοσης της εκπαίδευσης για το επίπεδο a ,
 Q_i : οι δείκτες εκπαιδευτικής ποιότητας των Hanushek και Kimko (2000) για τη χώρα i ως προς τις Η.Π.Α. και s_{ai} τα μέσα έτη εκπαίδευσης για το επίπεδο a της χρονιάς i .
 Το πλεονέκτημα της μεθόδου αυτής είναι ότι αντιμετωπίζει το ανθρώπινο κεφάλαιο σαν το φυσικό υπό την έννοια ότι η μέτρηση του Wöbmann (2003) δεν έχει ανώτατο όριο. Επειδή όμως βασίζεται σε άλλες μετρήσεις, οι οποίες αντιμετωπίζουν δικούς

τους περιορισμούς και αδυναμίες, η μέτρηση αυτή μην μπορώντας να τα διορθώσει κατά κάποιο τρόπο υιοθετεί αυτά τα μειονεκτήματα (Le et al., 2005b).

2.3 Η Νομισματική Προσέγγιση

Οι περισσότερες έρευνες που ασχολούνται στις μέρες μας με την μέτρηση του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου επικεντρώνονται συνήθως στην πλευρά της εκπαίδευσης. Υπάρχει όμως, όπως έχουμε ήδη πει μια δεύτερη σημαντική κατηγορία στην οποία συναντάμε δύο κύριες μεθόδους. Η μία είναι η προσέγγιση κόστους και η άλλη είναι η προσέγγιση εισοδήματος. Η γενικότερη κατηγορία στην οποία εντάσσονται ονομάζεται νομισματική μέτρηση του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου.

Η προσπάθεια αποτύπωσης του ανθρώπινου κεφαλαίου μέσω των προσεγγίσεων του κόστους και του εισοδήματος, ξεκίνησαν από πολύ παλιά και ακόμα στις μέρες μας χρησιμοποιούνται από διεθνείς οργανισμούς. Πιο συγκεκριμένα, η χρησιμοποίηση νομισματικών μεθόδων απόκτησης του ανθρώπινου κεφαλαίου μπορούμε να βρούμε στο έργο του Petty το 1690, ο οποίος εκτίμησε το συνολικό ανθρώπινο κεφάλαιο της χώρας του σε 520 εκατομμύρια λίρες (Le et al., 2005b). Ο βασικότερος λόγος που οδηγούν τους διεθνείς οργανισμούς να επιλέξουν τις νομισματικές μετρήσεις σε σχέση με τις προσεγγίσεις που βασίζονται σε εκπαιδευτικά κριτήρια είναι κυρίως το γεγονός ότι καθιστούν τις διεθνείς συγκρίσεις εφικτές. Οι προσεγγίσεις που βασίζονται σε εκπαιδευτικά κριτήρια, μολονότι βασίζονται σε πλούσιες πληροφορίες εντούτοις εξαιτίας των πολλών διαφορών στα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών δεν επιτρέπουν την ύπαρξη ομοιογενών αποτελεσμάτων, προκειμένου αυτά να χρησιμοποιηθούν για διεθνείς συγκρίσεις. Ουσιαστικά οι διαφορές στα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα αποτελούν εμπόδιο στο να δημιουργηθεί μια κοινή τυπολογία και να κατασκευαστεί ένας συνολικός ομοιογενής δείκτης (Stroombergen et al., 2002). Επιπλέον οι νομισματικές μέθοδοι επιτρέπουν την σύγκριση του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου με την αξία του φυσικού κεφαλαίου (Le et al., 2003).

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

2.3.1 Η Προσέγγιση του Κόστους

Η προσέγγιση μέτρησης που βασίζεται στο κόστος παραγωγής συχνά αναφέρεται στην βιβλιογραφία ως προσέγγιση εισροής. Σύμφωνα με αυτή τη μέθοδο, η αξία του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου προσδιορίζεται ως η αποσβεστέα αξία της χρηματικής ποσότητας που ξοδεύεται στην επένδυση του ανθρώπινου κεφαλαίου (Jones and Chiripanhura, 2010). Για τον υπολογισμό του επενδύομένου κόστους ο Kendrick (1976), χρησιμοποίησε ατομικά επενδύομενα κόστη λαμβάνοντας υπόψη της αποσβέσεις (Kwon, 2009b). Ο Kendrick (1976) διέκρινε τις επενδύσεις του ανθρώπινου κεφαλαίου σε ενσώματες και άυλες.

Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται όλα τα κόστη που απαιτούνται για την διασφάλιση της φυσικής υπόστασης του ανθρώπου (π.χ. κόστος ανατροφής έως την ηλικία των 14). Οι ασώματες (άυλες) επενδύσεις αφορούν τα κόστη εκείνα που ως σκοπό έχουν την ενίσχυση της παραγωγικότητας ή της ποιότητας της εργασίας. Σε αυτήν την κατηγορία θα συναντήσουμε δαπάνες που σχετίζονται με την υγεία, την ασφάλεια, την εκπαίδευση όπως επίσης το εναλλακτικό κόστος που έχουν οι μαθητές που φοιτούν. Η μέθοδος λοιπόν αυτή μας δίνει την δυνατότητα να μετρήσουμε τις τρέχουσες ροές των πόρων που επενδύονται στην εκπαίδευση και σε άλλους τομείς που σχετίζονται με το ανθρώπινο κεφάλαιο.

Στα θετικά αυτής της προσέγγισης περιλαμβάνονται η ευκολία που παρέχεται μέσω της ανάλυσης που παρέχει στους ερευνητές για ενδεχόμενες αναλύσεις κόστους – οφέλους, προκειμένου να ελεγχθούν εμπειρικά οι επενδύσεις στην εκπαίδευση. Επίσης, θετικό στοιχείο αποτελεί η σχετικά εύκολη συλλογή δεδομένων γύρω από τις ιδιωτικές και τις δημόσιες δαπάνες. Η μέθοδος όμως αυτή συγκεντρώνει και μια σειρά από σημαντικά μειονεκτήματα και της έχει ασκηθεί αυστηρή κριτική από πλήθος ερευνητών.

Μια από τις βασικές αδυναμίες της προσέγγισης αυτής σχετίζεται με την έννοια του κόστους, ως μεθόδου αποτίμησης του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου. Όταν πραγματοποιείται η αποτίμηση ενός φυσικού κεφαλαίου σε όρους κόστους τότε δεν

προκύπτει καμία σχέση μεταξύ επένδυσης και αξίας ή ποιότητας, μιας και η αξία ή η ποιότητα του κεφαλαίου συνδέεται με την ζήτηση παρά με το κόστος παραγωγής.

Πέρα από την αδυναμία της προσέγγισης κόστους να εστιάζει στην πλευρά της προσφοράς και όχι της ζήτησης, σημειώνεται και άλλο σημαντικό πλεονέκτημα που σχετίζεται με την ετερογένεια των ατόμων. Στην περίπτωση του ανθρώπινου κεφαλαίου αν υποθέσουμε ότι έχουμε ένα μαθητή που αντιμετωπίζει μαθησιακές δυσκολίες ή προβλήματα υγείας, τότε η ανατροφή του θα κοστίζει περισσότερο σε σύγκριση με ένα άλλο μαθητή με περισσότερες μαθησιακές ικανότητες και με λιγότερα προβλήματα υγείας. Η προσέγγιση κόστους εξαιτίας της ετερογένειας του πληθυσμού θα τείνει να υπερτιμήσει το ανθρώπινο κεφάλαιο του πρώτου παιδιού και να υποτιμήσει το ανθρώπινο κεφάλαιο του δεύτερου. Αν τώρα διευρύνουμε την αδυναμία αυτή, μπορούμε να προσθέσουμε και άλλους παράγοντες που σχετίζονται με το εκπαιδευτικό σύστημα και που η προσέγγιση κόστους είτε δεν τους υπολογίζει είτε υποκύπτει στο ίδιο λάθος με τους δύο μαθητές του παραδείγματος. Οι διαφορές που μπορεί να σημειώνονται στην παροχή της εκπαίδευσης απουσιάζουν πλήρως από τις έρευνες που υιοθετούν την προσέγγιση κόστους. Για παράδειγμα τα σχολεία, όπως και το εκπαιδευτικό προσωπικό, διαφέρουν μεταξύ τους ως προς την ποιότητα της παρεχόμενης γνώσης. Οι επενδύσεις λοιπόν στην εκπαίδευση που δεν λαμβάνουν σοβαρά υπόψη το παραπάνω υποκύπτουν στο ίδιο εννοιολογικό και μεθοδολογικό ατόπημα όπως στην περίπτωση του παραδείγματος των δύο μαθητών. Συνεπώς, οι αδυναμίες αυτής της μεθόδου καθιστούν τις διατομεακές και χρονικές συγκρίσεις λιγότερο ισχυρές (Jones και Chiripanhura, 2010).

Ένα συχνό λάθος το οποίο παρατηρείται συχνά στην προσέγγιση του κόστους παραγωγής είναι ότι πολλές φορές προβαίνει στην ταύτιση κατανάλωσης και επένδυσης. Το πρόβλημα αυτό ξεκινάει από την επιλογή του είδους του κόστους που θα πρέπει να συμπεριληφθεί στην ανάλυση του κόστους παραγωγής αλλά και από τους γενικότερους προβληματισμούς που αναδύονται σχετικά με το ποια αποτελεί την καταλληλότερη μέτρησή τους. Για παράδειγμα ο Kendrick (1976), θεωρεί πως όλες οι δαπάνες ανατροφής ενός παιδιού έως την ηλικία των 14 ετών θεωρούνται επένδυση του ανθρώπινου κεφαλαίου. Το γεγονός αυτό όμως αποτέλεσε αντικείμενο

αυστηρής κριτικής μιας και πολλοί υποστήριξαν πως αν όλες οι δαπάνες ανατροφής θεωρούνται επενδύσεις του ανθρώπινου κεφαλαίου τότε αναφερόμαστε σε δουλοκτητικά καθεστώτα. Η άποψη δηλαδή αυτών, που άσκησαν κριτική στον Kendrick (1976) είχε να κάνει με το γεγονός ότι οι βασικές δαπάνες δεν θα πρέπει να θεωρούνται επενδύσεις αλλά απλή κατανάλωση. Λόγω έλλειψης δεδομένων αναφορικά με την οριακή συνεισφορά στο ανθρώπινο κεφαλαίο από τις διάφορες επενδύσεις οι έρευνες που χρησιμοποιούν την προσέγγιση κόστους για τον προσδιορισμό του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου προβαίνουν σε αυθαίρετες υποθέσεις για τον καθορισμό αλλά και τον διαχωρισμό των επενδύσεων από την απλή κατανάλωση. Ο σημαντικότερος λόγος που επιτρέπει την εμφάνιση αυτής της δυσκολίας είναι ότι οι περισσότερες ατομικές δαπάνες εμπερικλείουν το αποτέλεσμα κατανάλωσης και το αποτέλεσμα επένδυσης. Για παράδειγμα ο Kendrick (1976), θεώρησε το 50% των δαπανών που διοχετεύονται στην υγεία και στην ασφάλεια να θεωρούνται ως επενδύσεις του ανθρώπινου κεφαλαίου.

Ο συντελεστής απόσβεσης αποτελεί μια άλλη πτυχή των αδυναμιών της προσέγγισης κόστους. Η αρθρογραφία δεν παρουσιάζει κάποια, έστω στοιχειώδη ομοφωνία, γύρω από του πιο ενδεχομένως αντιπροσωπευτικούς ως προς το ανθρώπινο κεφάλαιο συντελεστές απόσβεσης. Οι συντελεστές απόσβεσης που χρησιμοποιείται για το ανθρώπινο κεφάλαιο ταυτίζεται σε πολλές περιπτώσεις με το φυσικό κεφάλαιο. Σημειώνεται έτσι φθορά στο ανθρώπινο κεφάλαιο εξαιτίας της γήρανσης ή της ασθένειας. Μπορεί επίσης να σημειωθεί ένα είδος «ατροφίας» των δεξιοτήτων που μπορεί να οφείλονται σε ανεπαρκή χρήση ή τέλος να σημειωθεί μια απαξίωση λόγω των τεχνολογικών και οργανωτικών αλλαγών στο χώρο της εργασίας (Grip και Loo, 2002). Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται η αδυναμία της προσέγγισης κόστους στο να μη λαμβάνει υπόψη της το γεγονός ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο εκτιμάται σε υψηλά επίπεδα τα πρώτα χρόνια που διοχετεύεται στην αγορά εργασίας και αρχίζει να αποσβένεται σταδιακά.

Η μέθοδος προσέγγισης κόστους αποτυγχάνει επίσης να ενσωματώσει τις σημαντικές χρονικές διαστάσεις της εκπαίδευσης. Ανάμεσα στα διαφορετικά εκπαιδευτικά επίπεδα, στα οποία συμμετέχει το άτομο, μεσολαβεί ένα δεδομένο

χρονικό διάστημα. Μέσα σε αυτά τα εκπαιδευτικά επίπεδα σημειώνεται μια μεγάλη χρονική υστέρηση, η οποία προκύπτει από την τρέχουσα εκπαιδευτική δαπάνη και την ανάδειξη του ανθρώπινου κεφαλαίου. Αυτό πρακτικά σημαίνει πως ένα πολύ μεγάλο μέρος των εκπαιδευτικών δαπανών διοχετεύεται σε μαθητές που σε επόμενες χρονικές περιόδους διατηρούν την μαθητική τους ιδιότητα και έτσι το ανθρώπινο κεφάλαιο δεν υλοποιείται. Τέλος, μία ακόμη κριτική που διατυπώθηκε είναι ότι μέθοδος αυτή, παραβλέπει την αξία των μη εμπορικών δραστηριοτήτων (όπως οι δημόσιες επενδύσεις για την εκπαίδευση και την υγεία). Είναι πλέον δεκτό πως, αυτές οι δραστηριότητες συμβάλλουν στην δημιουργία συνθηκών που ευνοούν την ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου (όπως οικογενειακό εκπαιδευτικό επίπεδο, πολιτιστικό πλαίσιο, ευκαιρίες για αυτοεκπλήρωση) και θεωρούνται σημαντικές παράμετροι για τον σχηματισμό των ατομικών ικανοτήτων (Folloni και Vittadini, 2010).

2.3.2 Η Προσέγγιση του Εισοδήματος

Η προσέγγιση που βασίζεται στο εισόδημα προσπαθεί να ποσοτικοποιήσει το ανθρώπινο κεφάλαιο ως μελλοντική ροή εσόδων που κερδίζει το άτομο από επενδύσεις στην εκπαίδευση. Ενώ η μέθοδος μέτρησης που βασίζεται στο κόστος εστιάζει το ενδιαφέρον της στην πλευρά των εισροών, η μέθοδος μέτρησης που βασίζεται στο εισόδημα από την άλλη, ενδιαφέρεται και προσεγγίζει το φαινόμενο από την πλευρά των εκροών. Με το να εστιάζεται η προσοχή της μεθόδου αυτής, στην ικανότητα των ανθρώπων να κερδίζουν εισοδήματα το ανθρώπινο κεφάλαιο εκφράζεται σε αξίες αγοραίων τιμών. Βασική παροχή της μεθόδου είναι ότι οι τιμές αυτές αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείκτη της διαδραστικότητας των φαινομένων της προσφορά και ζήτησης που αναπτύσσονται στην αγορά εργασίας (Boarini et al., 2012). Με άλλα λόγια η μέθοδος αυτή «κοιτάει προς τα μπροστά», μιας και εστιάζει την προσοχή της στις αναμενόμενες αποδόσεις της επένδυσης ενώ η προσέγγιση του κόστους «κοιτάει προς τα πίσω» γιατί προχωράει στις μετρήσεις του ανθρώπινου

κεφαλαίου με βάση τα ιστορικά κόστη της παραγωγής (Jones and Chiripanhura, 2010).

Εξαιτίας της σημαντικής έλλειψης δεδομένων η μέθοδος που βασίζεται στο εισόδημα είχε αδρανοποιηθεί. Από το 1960 και μετά όμως, πλήθος αρθρογραφίας που χρησιμοποιούσε τη μέθοδο αυτή ως βασικό εργαλείο μέτρησης του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου, άρχισε ξανά να εμφανίζεται και να κερδίζει το χαμένο της έδαφος. Οι παλιότερες έρευνες βασίζονταν κυρίως σε μακρο δεδομένα όταν άρχισαν να εμφανίζονται, κατά τρόπο συστηματικό, μικρο δεδομένα δόθηκε το έναυσμα για την επανεμφάνιση της μεθόδου.

Πιο συγκεκριμένα το ο Weisbrod (1962), τροποποιώντας παλιότερες έρευνες και έχοντας στη διάθεση του διατομεακά δεδομένα για εισοδήματα, ρυθμούς απασχόλησης και πιθανότητες επιβίωσης εκτίμησε το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου ως εξής:

$$V_a = \sum_{x=a}^{71} \frac{S_{a,x} W_x Y_x}{(1+i)^{x-a}} \quad (1.18)$$

Όπου : η παρούσα αξία των αναμενόμενων μελλοντικών εισοδημάτων ενός ατόμου ηλικίας a , : η πιθανότητα ενός ατόμου να επιβιώσει έως την ηλικία x , : ο ρυθμός απασχόλησης και τα μέσα εισοδήματα της ηλικίας x , : το προεγοφλητικό επιτόκιο. Η ηλικία συνταξιοδότησης, κατά την οποία τα έσοδα είναι μηδικά, ορίστηκε η ηλικία των 75 ετών.

Η υπόθεση στην οποία προβαίνει η μεθοδολογία είναι ότι, σε n χρόνια από τώρα, αυτοί που σήμερα είναι x ετών αναμένουν να κερδίσουν ένα εισόδημα που θα ισούται με αυτό που τα άτομα ηλικίας $x+n$ κερδίζουν σήμερα. Παρόμοια λογική ισχύει και για τους ρυθμούς απασχόλησης και για την πιθανότητα επιβίωσης.

Οι Graham και Webb (1979), προσάρμοσαν το πλαίσιο μεθοδολογίας κατά τέτοιο τρόπο ώστε να συμπεριλαμβάνεται η οικονομική ανάπτυξη, εισάγοντας επίσης και την παράμετρο της εκπαίδευσης. Η μετατροπή στην οποία προέβησαν διαμορφώνεται ως εξής:

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

$$V_a^i = \sum_{x=a}^{71} \frac{S_{a,x}^i W_x^i Y_x^i (1 + g_k^i)^{x-a}}{(1 + i_k^i)^{x-a}} \quad (1.19)$$

όπου : η παρούσα αξία των αναμενόμενων μελλοντικών εισοδημάτων ενός ατόμου που ηλικίας a και ο οποίος παρουσιάζει ένα σύνολο ορισμένων χαρακτηριστικών , : το επιτόκιο, : ο ρυθμός μεταβολής των εισοδημάτων που ισχύει στα άτομα που μοιράζονται τα ίδια χαρακτηριστικά και k : το έτος ζωής.

Η μεθοδολογία της παραδοχής αυτής είναι ότι ένα άτομο ηλικίας x που συγκεντρώνει ορισμένα χαρακτηριστικά βασίζει την προσδοκία του για τα εισοδήματα που θα κερδίσει σε n χρόνια από τώρα σύμφωνα με αυτά τα εισοδήματα που κερδίζουν τώρα τα άτομα ηλικίας $x+n$, όπου και αυτά τα άτομα μοιράζονται τα ίδια χαρακτηριστικά με αυτόν (Le et al., 2003).

Τις αδυναμίες της προηγούμενης ανάλυσης, που σχετίζονται κυρίως με το μικρό εύρος ανάλυσης, προσπάθησαν να ξεπεράσουν οι Jorgenson and Fraumeni (1989). Η βασική τους επιδίωξη ήταν να παρουσιάσουν ένα νέο σύστημα εθνικών λογαριασμών για την αμερικανική οικονομία που θα περιλαμβάνει συγκρίσιμες μετρήσεις των επενδύσεων στο ανθρώπινο και στο μη ανθρώπινο κεφάλαιο. Σύμφωνα με τους συγγραφείς το πλαίσιο βάσει του οποίου προσδιορίζεται το ανθρώπινο κεφάλαιο βασίζεται στην αναλογία ανάμεσα στις επενδύσεις του φυσικού και του ανθρώπινου κεφαλαίου. Το κοινό στοιχείο είναι ότι οι παρούσες δαπάνες μετατρέπονται σε αποδόσεις στο μέλλον. Με σκοπό λοιπόν να κατασκευαστούν συγκρίσιμες μετρήσεις του ανθρώπινου και του μη ανθρώπινου κεφαλαίου, το ανθρώπινο κεφάλαιο ορίζεται ως το εργασιακό εισόδημα που δημιουργείται κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ατόμου. Τα εισοδήματα που προκύπτουν από την εργασία κατά τη διάρκεια μιας ζωής αντιστοιχούν στις τιμές των περιουσιακών στοιχείων των επενδυτικών αγαθών που χρησιμοποιούνται για τη λογιστική παρακολούθηση του φυσικού ή του μη ανθρώπινου κεφαλαίου.

Η μεθοδολογία των Jorgenson και Fraumeni (1989), βασίζεται λοιπόν στην προσέγγιση μέτρησης του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου με βάση το εισόδημα. Αυτό σημαίνει πως, τα έσοδα που θα εισπράξει ένα άτομο ηλικίας x σε n

χρόνια από τώρα θα εξισώνονται με αυτά που κερδίζει τώρα ένα άτομο ηλικίας $x+n$, το οποίο και αυτό μοιράζεται τα ίδια χαρακτηριστικά (φύλο, εκπαίδευση). Στην έρευνά τους χρησιμοποίησαν πέντε στάδια του κύκλου ζωής. Το πρώτο στάδιο είναι το ηλικιακό στάδιο 0-4 στο οποίο δεν έχουμε ούτε σχολείο, ούτε εργασία. Το δεύτερο είναι 5-13, στο οποίο έχουμε σχολείο αλλά όχι εργασία. Το τρίτο είναι 14-34, στο οποίο έχουμε σχολείο και εργασία. Το τέταρτο είναι 35-74, στο οποίο έχουμε εργασία αλλά όχι σχολείο. Ενώ το πέμπτο στάδιο, στο οποίο δεν έχουμε ούτε εργασία ούτε σχολείο, είναι οι ηλικίες άνω των 75 ετών.

Η σημαντικότερη ίσως καινοτομία των συγγραφέων είναι ότι παρουσιάζουν μια πιο απλοποιημένη διαδικασία αναφορικά με τις προεξοφλημένες στο τώρα μελλοντικές εισοδηματικές ροές. Πιο συγκεκριμένα, η παρούσα αξία των εισοδημάτων που προέρχονται από εργασία και που και κερδίζει ένα άτομο μιας ηλικίας κατά τη διάρκεια μιας ζωής ισούται με το άθροισμα του τρέχοντος ετήσιου εργασιακού του εισοδήματος και η παρούσα αξία των εισοδημάτων μιας ζωής της επόμενης περιόδου σταθμισμένα με την πιθανότητα επιβίωσης. Εφαρμόζοντας αυτήν την τυπολογία, κάνοντας αναδρομές προς τα πίσω, μπορούμε να αποκτήσουμε την παρούσα αξία των εργασιακών εισοδημάτων μιας ζωής για κάθε ηλικία. Σχηματικά για το εισόδημα μιας ζωής V ενός ατόμου φύλου s , ηλικίας a , εκπαιδευτικού επιπέδου e , στο χρόνο y έχουμε την παρακάτω σχέση:

$$V_{y,s,a,e} = Y_{y+1,s,a,e} + S_{y,s,a+1} V_{y,s,a+1,e} (1 + g)/(1 + i) \quad (1.20)$$

όπου Y : τα ετήσια εισοδήματα και S : η πιθανότητα του ατόμου να επιβιώσει ένα ακόμα έτος.

Μια άλλη σημαντική συνεισφορά της μεθόδου είναι ότι ενσωματώνει την δυνητική αξία που δημιουργείται από τα άτομα τα οποία επί του παρόντος συμμετέχουν στην τυπική εκπαίδευση και που προβλέπουν βελτίωση των εσόδων και των προοπτικών απασχόλησης, ως αποτέλεσμα της πρόσθετης εκπαίδευσης που αποκτούν. Αν λοιπόν συμπεριληφθούν δεδομένα σχολικών εγγραφών τότε αυτό επηρεάζει τα εργασιακά εισοδήματα που προκύπτουν κατά τη διάρκεια μιας ζωής των ατόμων εκείνων που

βρίσκονται στο δεύτερο (ηλικίας 5-13) και στο τρίτο στάδιο (ηλικίας 14-34) του κύκλου ζωής. Για τα άτομα αυτά, η σχέση για τον υπολογισμό των εργασιακών εισοδημάτων που προκύπτουν κατά τη διάρκεια μιας ζωής είναι:

$$V_{y,s,a,\varepsilon} = Y_{y+1,s,a,\varepsilon} + \{E_{y+1,s,a,\varepsilon} S_{y,s,a+1} V_{y,s,a+1,\varepsilon+1} + (1 - E_{y+1,s,a,\varepsilon}) S_{y,s,a+1} V_{y,s,a+1,\varepsilon}\} (1 + g) / (1 + i) \quad (1.21)$$

όπου το E αντιστοιχεί στο ρυθμό σχολικών εγγραφών. Εφαρμόζοντας την μεθοδολογία αυτή από τα εισοδήματα των ατόμων που βρίσκονται στα υψηλότερα επίπεδα της εκπαίδευσης και πηγαίνοντας προς τα πίσω έχουμε τη δυνατότητα να αποκτήσουμε τα εισοδήματα όλων των ατόμων που φοιτούν στο σχολείο (Le et al., 2005b). Συνεπώς, αν θελήσουμε να εφαρμόσουμε αυτή τη μέθοδο για να προσδιορίσουμε το συνολικό ανθρώπινο κεφάλαιο μιας περιφέρειας τότε η γενική τυπολογία είναι η εξής;

$$HC = \sum_{age} \sum_{edu} LLI_{age}^{edu} N_{age}^{edu} \quad (1.22)$$

όπου : το εργασιακό εισόδημα μιας ζωής (lifetime labor income), : ο αριθμός των ατόμων που αντιστοιχούν στην ηλικία age και στο εκπαιδευτική κατηγορία edu (Jones και Chiripanhura, 2010).

Η μεθοδολογία όμως των Jorgenson and Fraumeni (1989), πέρα από τις θετικές συνεισφορές που προσφέρει δεν στερείται μειονεκτημάτων. Επειδή εντάσσεται στην ευρύτερη κατηγορία των μεθόδων προσδιορισμού του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου που βασίζονται στο εισόδημα, αναπόφευκτα ενσωματώνει τις εγγενείς αδυναμίες και περιορισμούς των ευρύτερης κατηγορίας αυτής. Σαν ξεχωριστή όμως υποκατηγορία παρουσιάζει τις δικές της αδυναμίες. Μια τέτοια αδυναμία είναι ο τρόπος με το οποίο εισάγουν στην ανάλυσή τους τις μη εμπορικές δραστηριότητες. Ο τρόπος καταλογισμού των μη εμπορικών δραστηριοτήτων σημαίνει ότι η ανεργία έχει σημασία στην κατανομή του ανθρώπινου δυναμικού μεταξύ των εμπορικών και

των μη εμπορικών δραστηριοτήτων, αλλά δεν επηρεάζουν το συνολικό ανθρώπινο κεφάλαιο. Αυτό σημαίνει πως δεν σημειώνεται καμία αλλαγή στο ανθρώπινο κεφάλαιο, εάν ο πληθυσμός είναι πλήρως απασχολούμενος ή απασχολούνται μόνο οι μισοί, δεδομένου ότι οι ώρες μη εργασίας υπολογίζονται στις μη εμπορικές δραστηριότητες και οι οποίες ενσωματώνονται πλήρως στους γενικότερους υπολογισμούς της μεθοδολογίας. Επίσης, οι μέσες αποδοχές των εργαζόμενων έχουν χρησιμοποιηθεί για να καταλογίσει η αξία των μη εμπορικών δραστηριοτήτων αυτών που δεν εργάζονται και αυτό με τη σειρά του δημιουργεί μεροληπτικά προβλήματα (Le et al., 2003).

Επιπλέον μέσω της μεθόδου αυτής υπολογίστηκαν οι αποδόσεις που προκύπτουν από ένα επιπλέον έτος εκπαίδευσης ως η διαφορά της παρούσας αξίας του εισοδήματος που θα κερδίζει κάποιος πηγαίνοντας σχολείο και χωρίς να πηγαίνει σχολείο χωρίς να λαμβάνει υπόψη στους υπολογισμούς του το κόστος ευκαιρίας που έχει κάποιος που πηγαίνει σχολείο. Η αξία του χρόνου που ξοδεύει κάποιος στο σχολείο δεν αποτελεί τμήμα των υπολογισμού τα μεθόδου παρόλο που το σχολείο θεωρείται μια από τις πιο σημαντικές μη εμπορικές διαδικασίες. Επίσης δεν λαμβάνει υπόψη τις προσωπικές ικανότητες που διαθέτουν τα άτομα όπως επίσης και την μη επίσημη εκπαίδευση (Boarini et al., 2012). Τέλος, εξαιτίας του πολύ υψηλού ηλικιακού ορίου συνταξιοδότησης σημειώνεται υπερεκτίμηση της παραγωγικότητας των μεγαλύτερων ατόμων μιας κοινωνίας και ταυτόχρονη υπερεκτίμηση των εργατικών εισοδημάτων που κερδίζουν τα άτομα σε μια ζωή από τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες της κοινωνίας.

Οι Mulligan και Sala-i-Martin (1997), βασιζόμενοι στην μέθοδο του εισοδήματος, προσπάθησαν να κατασκευάσουν ένα δείκτη που να εκφράζει την τιμή σε αξία και όχι σε νομισματική αξία. Μέτρησαν το ανθρώπινο κεφάλαιο για μια περιοχή, σε ένα δεδομένο έτος ως το συνολικό κατά κεφαλήν εισόδημα διαιρεμένο με το μισθό των μη μορφωμένων. Η λογική της μεθόδου αυτής είναι ότι επιδιώκουν να εντοπίσουν τον τρόπο με τον οποίος το εισόδημα ενσωματώνει όχι μόνο τις ικανότητες των εργαζομένων αλλά και το διαθέσιμο φυσικό κεφάλαιο. Ως εκ τούτου, για κάθε

δεδομένο ανθρώπινο κεφάλαιο οι εργαζόμενοι μια περιοχής που έχουν στη διάθεσή τους μεγαλύτερο φυσικό κεφάλαιο θα τείνουν να κερδίζουν μεγαλύτερους μισθούς.

Επειδή τώρα το ανθρώπινο και φυσικό περιεχόμενο της εκπαίδευσης διαφέρει χρονικά και χωρικά, ένα δεδομένο επίπεδο εκπαίδευσης προσελκύει διαφορετικά μισθολογικά επίπεδα και κατά επέκταση μπορεί να παρουσιάζει διαφορετικά επίπεδα ανθρώπινου κεφαλαίου. Θα πρέπει λοιπόν να συμψηφίσουμε την επίδραση που ασκεί το συνολικό φυσικό κεφάλαιο στο εργατικό εισόδημα διαιρώντας το εργατικό εισόδημα με το μισθό των μη εκπαιδευμένων εργατών. Κατά αυτόν τον τρόπο προκύπτει η παρακάτω σχέση, η οποία εκφράζει το ανθρώπινο κεφάλαιο h της περιοχής i κατά το χρόνο t .

$$h_{i,t} = \left\{ \int_0^{\infty} w_i(t,s) \eta_i(t,s) ds \right\} / w_i(t,0) \quad (1.23)$$

όπου $w_i(t,s)$: ο ρυθμός μεταβολής του μισθού ενός ατόμου με s χρόνια εκπαίδευση, $\eta_i(t,s)$: ο ρυθμός μεταβολή του μισθού των μη εκπαιδευμένου εργαζόμενου και $\eta_i(t,0)$: η αναλογία των ατόμων με s έτη εκπαίδευσης.

Ανάμεσα στα θετικά αυτής της μεθοδολογίας είναι ότι έχει την ικανότητα να επεξεργάζεται τις διαφορές των εκπαιδευτικών συστημάτων και την ποιότητα της εκπαίδευσης. Επιπλέον επιτρέπεται η εφαρμογή της ελαστικότητας των εργαζομένων. Τέλος, η εφαρμογή της δεν απαιτεί την συλλογή μεγάλου όγκου δεδομένων. Στα μειονεκτήματά της εντοπίζονται πολλά κοινά με τις υπόλοιπες μετρήσεις που βασίζονται στο εισόδημα, όπως το γεγονός ότι οι μισθολογικές διαφορές δεν επηρεάζονται μόνο από διαφορές στην οριακή αξία του ανθρώπινου κεφαλαίου αλλά και από άλλους παράγοντες. Μειονέκτημα επίσης αποτελεί το γεγονός ότι αντιμετωπίζει τους εργαζόμενους με μηδενική εκπαίδευση ως πανομοιότυπους. Επίσης δεν μας δίνει επαρκείς εξηγήσεις στο γιατί να δεχόμαστε ότι τα άτομα με το ίδιο επίπεδο εκπαίδευσης πρέπει να έχουν την ίδια παραγωγικότητα, ακόμη και αν το φυσικό κεφάλαιο είναι κατά τον ίδιο τρόπο διαθέσιμο προς όλους (Silva, 2004). Τέλος όπως και οι άλλες μετρήσεις της ευρύτερης κατηγορίας δεν μπορεί να λάβει

υπόψη της τους παράγοντες που βρίσκονται πέρα και έξω από την επίσημη εκπαίδευση (Teixeira, 2004).

Η μέθοδος μέτρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου μέσω της προσέγγισης του εισοδήματος υπολογίζει το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου αθροίζοντας τη συνολική αποσβεστέα αξία όλων των μελλοντικών εισοδηματικών ροών των μελών μιας πληθυσμιακής ομάδας που αναμένουν να εισπράξουν κατά τη διάρκεια του βίου τους. Η μέθοδος αυτή, η οποία στην ουσία κοιτάει προς το μέλλον (prospective) βασίζεται στις προσδοκίες αφού οι υπολογισμοί της εστιάζονται στις προσδοκώμενες αποδόσεις των επενδύσεων. Τοποθετείται στην αντίθετη όχθη σε σχέση με τις μεθόδους μέτρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου μέσω της προσέγγισης κόστους, μιας και οι τελευταίες βασίζονται στο ιστορικό κόστος παραγωγής, διακατέχονται δηλαδή από το στοιχείο της αναδρομικότητας (retrospective) στην ανάλυσή τους. Με άλλα λόγια οι μέθοδοι που βασίζονται στο κόστος περιλαμβάνουν δαπάνες που προορίζονται για το άτομο, οι μέθοδοι που βασίζονται στο εισόδημα προσπαθούν να εκτιμήσουν την ικανότητα του ατόμου να αποκτήσει εισόδημα.

Το ανθρώπινο κεφάλαιο με αυτή την μέθοδο εκφράζεται σε αγοραίες τιμές δεδομένου ότι η αγορά εργασίας που αμείβει τον εργαζόμενο μέσω των μισθολογικών απολαβών αντιπροσωπεύει την ικανότητα, την παραγωγικότητα και την γενικότερη προσπάθεια που καταβάλλει (έστω σε κάποιο βαθμό). Στην περίπτωση των μεθόδων αυτών δεν απαιτείται ο συντελεστής απόσβεσης γιατί, έστω και σιωπηρά η απόσβεση λαμβάνεται υπόψη στους υπολογισμούς. Τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την εφαρμογή αυτής της μεθόδους μπορούν να χρησιμοποιηθούν για διεθνείς συγκρίσεις εξαιτίας κυρίως της έκφρασής τους σε εμπορικές τιμές. Τα δεδομένα που απαιτεί η μέθοδος προκειμένου να τα χρησιμοποιήσει στους υπολογισμούς της όπως, εισοδήματα, ρυθμοί απασχόλησης, ανεργία ανά ηλικία, φύλο ή εκπαιδευτικό επίπεδο είναι πολύ εύκολο να συλλεχθούν και τις περισσότερες φορές παρουσιάζονται σε έγκυρη μορφή και επικαιροποιημένα. Αυτό όμως που απαιτεί η μέθοδος είναι η εύρεση ενός προεξοφλητικού επιτοκίου που υπόκειται σε υποκειμενική κρίση. Επειδή όμως όταν μια δυναμική οικονομία ενδιαφέρεται για την

εκτίμηση της μελλοντικής της παραγωγική δυνατότητα, αυτό δεν αποτελεί τροχοπέδη.

Όλα αυτά τα θετικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις μεθόδους που βασίζονται στο εισόδημα δεν σημαίνει ότι τις απαλλάσσουν από κριτική. Η βασική υπόθεση στην οποία στηρίζεται η ευρύτερη κατηγορία της προσέγγισης βάσει του εισοδήματος είναι ότι οι διαφορές στους μισθούς αντανακλούν διαφορές στην παραγωγικότητα. Η αλήθεια είναι όμως ότι οι μισθοί διαφοροποιούνται εξαιτίας λόγων που δεν σχετίζονται με την παραγωγικότητα ή το μέγεθος τους ανθρώπινου κεφαλαίου. Για παράδειγμα ο μισθός ενδέχεται να αποτελεί το αποτέλεσμα της διαπραγμάτευσης των εργοδοτών, των υπαλληλικών σωματείων ή του κράτους όπως επίσης ενδέχεται να είναι ευάλωτος στις διακυμάνσεις των οικονομικών κύκλων. Συνεπώς, σε περιπτώσεις όπου σημειώνονται αυτά τα φαινόμενα η μέθοδος λειτουργεί κατά τρόπο μεροληπτικό (Le et al., 2003).

Επιπλέον η μέτρηση είναι εξαιρετικά ευαίσθητη στα θέματα του προεξοφλητικού επιτοκίου και στην ηλικία συνταξιοδότησης (Liu, 2011). Ανοιχτό επίσης προς συζήτηση παραμένει το θέμα του κόστους συντήρησης. Έχει υποστηριχτεί η άποψη ότι το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως το φυσικό κεφάλαιο. Επειδή το φυσικό κεφάλαιο υπολογίζεται ως καθαρό ποσό, το ίδιο θα έπρεπε να ισχύει και στην περίπτωση του ανθρώπινου κεφαλαίου. Σύμφωνα λοιπόν με αυτήν την άποψη το κόστος συντήρησης θα έπρεπε να αφαιρείται από τους υπολογισμούς του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου. Σε αυτό το σημείο όμως ανακύπτει η δυσκολία ορισμού του κόστους αυτού και διάφορα ερωτήματα περί του ποσοστού των δαπανών κατανάλωσης που αντιστοιχούν στο κόστος συντήρησης ή για τον τρόπο με τον οποίο το κόστος συντήρησης διακυμαίνεται στο κύκλο ζωής (Graham και Webb, 1979). Από την άλλη έχει υποστηριχτεί η άποψη ότι οι ακαθάριστες αμοιβές αποτελούν μια πιο αξιόπιστη μεταβλητή για την εκτίμηση του ανθρώπινου κεφαλαίου, επειδή θεωρούν ότι η κατανάλωση είναι σκοπός και το όχι το μέσο των επενδύσεων και της παραγωγής.

Η μέθοδος αυτή επίσης δεν λαμβάνει υπόψη στους υπολογισμούς της τη μη επίσημη εκπαίδευση. Ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο λειτουργεί είναι σαν να προβαίνει σε μια

σιωπηρή παραδοχή πως μόνο η επίσημη εκπαίδευση προσδιορίζει το ανθρώπινο κεφάλαιο. Επίσης, η μέθοδος αυτή εστιάζει αρχικά στο ατομικό ανθρώπινο κεφάλαιο το οποίο στην συνέχεια συνολικοποιείται για όλο τον πληθυσμό αγνοώντας τις τυχόν επιδράσεις που μπορεί να δημιουργούνται ανάμεσα στους εργαζόμενους. Το συνολικό κεφάλαιο μιας περιφέρειας μπορεί στην ουσία να μην προκύπτει ως αποτέλεσμα της άθροισης των ατομικών ανθρώπινων κεφαλαίων (Jones και Chiripanhura, 2010).

2.4 Ολοκληρωμένες Προσεγγίσεις

Όπως έχουμε παρατηρήσει, όλες τα είδη των μετρήσεων του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου αντιμετωπίζουν μειονεκτήματα και περιορισμούς. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος κάποιοι ερευνητές προσπάθησαν να συνδυάσουν κάποιες από τις συμβατικές μεθόδους με σκοπό να περιορίσουν τα μειονεκτήματά τους και να εκμεταλλευτούν τις δυνατότητές τους.

Για παράδειγμα οι Tao και Stinson (1997) ανέπτυξαν μια ολοκληρωμένη προσέγγιση προσπαθώντας να επιλύσουν τα γνωστά προβλήματα των μεθόδων που βασίζονται στο κόστος και στο εισόδημα.

Σημείωσαν ότι οι επενδύσεις που πραγματοποιούνται για το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι αυτές που στην ουσία το προσδιορίζουν. Ο προσδιορισμός των επενδύσεων αυτών μπορεί να προσδιοριστεί με την μέθοδο μέτρησης του αποθέματος του ανθρώπινου κεφαλαίου που βασίζεται στο κόστος. Το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι αυτό που διαμορφώνει τα ατομικά μισθολογικά επίπεδα διαμέσου της μεθόδου που βασίζεται στο εισόδημα. Ακολουθώντας αυτόν τον συλλογισμό όρισαν την παρακάτω συνάρτησης εσόδων, ανάμεσα στο ανθρώπινο κεφάλαιο (h) και στα έσοδα (Y).

$$Y_{s,a,e} = w_t h_{s,a,e} \quad (1.24)$$

όπου s : φύλο, a : ηλικία, e : εκπαιδευτικό επίπεδο και w_t : ο ρυθμός ενοικίου του ανθρώπινου κεφαλαίου το έτος t .

Επειδή το δεξιό τμήμα της σχέσης δεν μπορεί να οριστεί επιλέγεται να κανονικοποιηθεί το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου με βάση τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας. Επιλέγοντας τους νεοεισερχόμενους, οι οποίοι προέρχονται από το τελευταίο εκπαιδευτικό στάδιο ουσιαστικά δεν χρειάζεται να υπολογιστεί για το ανθρώπινο κεφάλαιο οι τυχόν περεταίρω εκπαίδευση που μπορεί κάποιος να αποκτήσει στον εργασιακό του χώρο. Η ικανότητα των νεοεισερχομένων καθορίζεται από τα αποτελέσματα των εξετάσεων του SAT (αμερικανικό test που απευθύνεται στους αποφοίτους), όπου και αυτά προσδιορίζουν τα εισοδήματά τους. Το ανθρώπινο κεφάλαιο των νεοεισερχομένων θεωρείται ότι είναι ίσο με τις συσσωρευμένες εκπαιδευτικές δαπάνες που έχουν κάνει μέχρι να φθάσουν σε αυτό το στάδιο.

Προσδιορίζοντας λοιπόν το ανθρώπινο κεφάλαιο μέσω των επενδύσεων και εισάγοντας τα μισθολογικά δεδομένα στη σχέση προκύπτει ο ρυθμός ενοικίου του ανθρώπινου κεφαλαίου. Ο ρυθμός αυτός θεωρείται δεδομένος ανάμεσα στις ηλικιακές ομάδες και κατά αυτόν τον τρόπο μπορεί να υπολογιστεί το ανθρώπινο κεφάλαιο των υπολοίπων ηλικιών ομάδων.

Η μεθοδολογία αυτή δεν πέφτει στην παγίδα στο να ορίσει το τι είναι εκπαιδευτικές επενδύσεις για το ανθρώπινο κεφάλαιο και κυρίως δεν προχωρά στο να διακρίνει μερίδια των επενδύσεων που θεωρεί όντως εκπαιδευτικές επενδύσεις και μερίδια που θεωρεί ως απλή κατανάλωση. Επίσης δεν ασχολείται με το πότε ανατιμάται ή αποσβένεται το ανθρώπινο κεφάλαιο. Στα μειονεκτήματα της μεθοδολογίας περιλαμβάνονται η μη επαρκής εξήγηση για το αν το κόστος ανατροφής θα πρέπει να θεωρείται επένδυση ή κατανάλωση. Για παράδειγμα επιχειρηματολογούν πως οι δαπάνες υγείας αποτελούν δείκτη της επάρκειας, της ικανότητας και της παραγωγικότητας των ατόμων που τους εξασφαλίζουν την δυνατότητα να φθάνουν σε μεγαλύτερα μισθολογικά επίπεδα και συνεπώς δεν υπάρχει λόγος να διακριθούν σε επένδυση και σε κατανάλωση. Τέλος, η σύνδεση της ικανότητας των νεοεισερχομένων με τα αποτελέσματα των test SAT, παραμένει ως θέμα ανοιχτό προς συζήτηση.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση(Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Κεφάλαιο 3

Θεωρίες περιφερειακής ανάπτυξης

Τόσο οι εθνικές όσο και οι περιφερειακές και τοπικές κυβερνήσεις, ιδίως μετά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα ζητήματα που αφορούν την τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη. Ταυτόχρονα η έννοια της περιφερειακής ανάπτυξης τροποποιήθηκε σημαντικά διευρύνοντας την εννοιολογική της βάση πέρα και έξω από επιθετικά προσδιοριστικά που την συνέδεαν αποκλειστικά με οικονομικούς παράγοντες. Οι τροποποιήσεις αυτές σχετίζονται κυρίως με μια γενικότερη ποιοτική στροφή που ως σκοπό είχε να «ελαστικοποιήσει» κατά κάποιον τρόπο την καπιταλιστική δομή του οικονομικού συστήματος. Το οικονομικό σύστημα είχε υποστεί τα τελευταία χρόνια σημαντικές μεταβολές που σχετίζονται με την παγκοσμιοποίηση, την εντατικοποίηση της γνώσης και την αυξημένη ανταγωνιστικότητα.

Το μέλλον του νέου αυτού οικονομικού συστήματος χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα και συνδέεται ταυτόχρονα με μια γενικότερη ανησυχία για την κατάσταση ορισμένων κοινωνικών ομάδων και περιοχών αναφορικά με ζητήματα που άπτονται των περιφερειακών ανισοτήτων στην ευημερία και στην ανάπτυξη. Η ανησυχία αυτή επηρεάζει την οικονομική μεγέθυνση και ανάπτυξη των περιφερειών εγείροντας ερωτήματα αναφορικά με τους νέους ορισμούς της περιφερειακής ανάπτυξης και την γενικότερη αξιολόγηση της περιφερειακής αναπτυξιακής πορείας. Επιπλέον σημαντικές τροποποιήσεις έχουν επέλθει στην κυβερνητική δομή επηρεάζοντας σε σημαντικό βαθμό την περιφερειακή ανάπτυξη. Μια από τις σημαντικότερες αλλαγές που σημειώθηκε στο θέμα αυτό αποτελεί η ανάδυση αποκεντρωμένων κυβερνητικών συστημάτων που δρουν συνεργατικά με τα υπόλοιπα κυβερνητικά συστήματα.

Οι συζητήσεις αναφορικά με την τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη είχαν ως αποτέλεσμα να μετατοπίσουν το επιστημονικό ενδιαφέρον από την ποσοτική στην ποιοτική της διάσταση. Στο αρχικό τουλάχιστον επίπεδο η μετατόπιση εντοπιζόνταν

στο ιδιαίτερο ενδιαφέρον που επιδεικνύονταν στους περιβαλλοντικούς περιορισμούς των οικονομικών δραστηριοτήτων αλλά στα μετέπειτα στάδια η μετατόπιση επεκτάθηκε σε γενικότερα ζητήματα που αφορούν την ανθρώπινη ζωή. Ουσιαστικά κατά αυτόν τον τρόπο αναφερόμαστε στην έννοια της βιώσιμης και της αειφόρου ανάπτυξης. Η έννοια της βιωσιμότητας ουσιαστικά θεωρεί τις συμβατικές αντιλήψεις της περιφερειακής ανάπτυξης ως άκρως αυτονομιστικές και ταυτόχρονα θεωρεί πως οι παραδοσιακές μετρήσεις της οικονομικής μεγέθυνσης προσφέρουν μια ένδειξη μόνο της οικονομικής ανάπτυξης. Ουσιαστικά η οι θεωρίες της περιφερειακής ανάπτυξης δεν εστιάζουν πλέον σε αμιγώς οικονομικούς τομείς όπως η απασχόληση και το εισόδημα αλλά διευρύνουν τις θεματικές ανάλυσης και μελέτης τους περιλαμβάνοντας θέματα που αφορούν τις διάφορες πτυχές της ανθρώπινης ζωής. Η μακροχρόνια αύξηση της παραγωγής δεν αποτελεί δεν αποτελεί τον αποκλειστικό στόχο της ανάλυσης της οικονομικής ανάπτυξης. Εξαιτίας του πολυδιάστατου χαρακτήρα και του διευρυμένου εννοιολογικού περιεχομένου της έννοιας της ανάπτυξης έχουν προταθεί διάφορες θεωρίες οι οποίες επιδιώκουν να την ερμηνεύσουν και να την προσδιορίσουν.

Τα θεωρητικά πλαίσια ανάλυσης έχουν ως σκοπό να συμβάλλουν στη γενικότερη κατανόηση της αναπτυξιακής διαδικασίας. Μέσω των θεωριών αυτών μπορούν να αντληθούν οι βασικοί προσδιοριστικοί παράγοντες που χαρακτηρίζουν όλους τους κεντρικούς δρώντες που ενεργούν στα πλαίσια της ανάλυσης της περιφερειακής ανάπτυξης καθώς και τις αλληλοεπιδράσεις που εμφανίζονται ανάμεσά τους. Η φύση του σκοπού των θεωριών είναι διττή αφού ενδιαφέρονται να προσφέρουν όσο το δυνατό πληρέστερα το εννοιολογικό περιεχόμενο της ανάπτυξης τόσο στο επίπεδο του χώρου όσο και στο επίπεδο του χρόνου. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι χολές που προσεγγίζουν το φαινόμενο της ανάπτυξης είναι πολλές κάτι που το επιτρέπει η πολυδιάστατη φύση του φαινομένου. Ο χαρακτήρα των θεωρητικών προσεγγίσεων δεν είναι στατικός αλλά αντίθετα παρουσιάζει μια διαχρονική εξέλιξη η οποία μπορεί να οφείλεται τόσο στο αποτέλεσμα διάφορων κριτικών που τους

έχουν κατά καιρό ασκηθεί όσο και σε μια εσωτερική εννοιολογική τροποποίηση η οποία ενδέχεται να προκύπτει από νέα εμπειρικά δεδομένα και έρευνες όπως και από διάφορες μεταβολές οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων.

3.1 Η νεοκλασική θεωρία

Η ανάλυση των θεωριών της τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης θα ξεκινήσει παραθέτοντας την νεοκλασική θεωρία η οποία αποτελεί μια από τις παλαιότερες και ίσως μια από τις θεωρίες εκείνες που άσκησαν την μεγαλύτερη επιρροή. Η αφετηρία αυτής της προσέγγισης μπορεί να εντοπιστεί στο προβληματισμό των κλασικών οικονομικών και της μαρξιστικής σκέψης. Το κεντρικό της ζήτημα της ανάλυσης της συγκεκριμένης προσέγγιση αποτελεί το θέμα των περιφερειακών ανισοτήτων. Σύμφωνα λοιπόν με την νεοκλασική θεωρία, μέσω της υπόθεσης της έλλειψης οποιουδήποτε είδους δυσλειτουργίας της ελεύθερης αγοράς, στο επίπεδο του ολοκληρωμένου εθνικού χώρου σημειώνονται ισχυρές πιέσεις οι οποίες θα οδηγήσουν στη σύγκλιση του περιφερειακού εισοδήματος (Martin και Sunley, 1996). Μέσω του συλλογισμού αυτού προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι περιφερειακές ανισότητες μπορούν να ειδωθούν μόνο εντός ενός βραχυχρόνιου πλαισίου μιας και μέσω των αυτορρυθμιζόμενων δυνάμεων της οικονομίας που θα τεθούν σε εφαρμογή θα οδηγήσουν στη μείωση των ανισοτήτων των τιμών, των μισθών, του κεφαλαίου και της εργασίας.

Η νεοκλασική θεωρία υποστηρίζει ότι, όταν μια οικονομία δεν χαρακτηρίζεται από τεχνολογική πρόοδο η αύξηση της παραγωγής βασίζεται στις εισροές του κεφαλαίου και της εργασίας (Bilen, 2007). Οι υποθέσεις του αρχικού μοντέλου της θεωρίας αυτής είναι ο τέλει ανταγωνισμός, οι μη αύξουσες αποδόσεις κλίμακας,

τα μηδενικά συναλλαγματικά κόστη και η μη ύπαρξη εμποδίων στην κινητικότητα των παραγωγικών συντελεστών ανάμεσα στις περιφέρειες. (Pike et al., 2006). Στη βασική εκδοχή της νεοκλασικής θεωρίας η τεχνολογική μεταβολή, το ανθρώπινο κεφάλαιο, οι αποταμιεύσεις και ο ρυθμός μεταβολής του πληθυσμού αντιμετωπίζονται ανεξάρτητα από το κεφάλαιο και την εργασία. Αυτός είναι ο λόγος που η θεωρία αυτή αναφέρεται και ως θεωρία εξωγενούς μεγέθυνσης (Pike et al., 2006). Έτσι, η πλήρης κινητικότητα των παραγωγικών συντελεστών του κεφαλαίου και της εργασίας τους επιτρέπουν να μετακινούνται προς περιοχές που προσφέρουν υψηλότερες σχετικές αποδόσεις. Με άλλα λόγια, οι επιχειρήσεις θα επιδείξουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για περιοχές που παρουσιάζουν αυξημένη κερδοφορία ενώ οι υψηλότεροι μισθοί θα κινητοποιήσουν αυτούς που αναζητούν εργασία. Το κεφάλαιο και η εργασία όμως μετακινούνται προς αντίθετες κατευθύνσεις μιας και οι περιοχές που χαρακτηρίζονται από αυξημένο λόγο κεφαλαίου προς εργασία χαρακτηρίζονται από υψηλούς μισθούς και μικρότερες αποδόσεις. Μέσω της αντίθετης κινητικότητας λοιπόν θα τεθεί σε εφαρμογή ο μηχανισμός ρύθμισης της αγοράς και σε μακροχρόνιο επίπεδο θα παρουσιάζεται τάση μείωσης των περιφερειακών ανισοτήτων. Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης πως οι περιοχές που διαθέτουν λιγότερο κεφάλαιο ανά μονάδα εργασίας σε σύγκριση με περιφέρειες που διαθέτουν υψηλότερο θα παρουσιάζουν υψηλότερους ρυθμούς απόδοσης και υψηλότερες αρχικές επενδύσεις (Sala-i-martin και Barro, 1995).

3.2 Οι θεωρίες του συγκριτικού πλεονεκτήματος

Πέρα όμως από την αυτόματη εξισορρόπηση των περιφερειακών ανισοτήτων, όπως τουλάχιστον αυτή ερμηνεύεται από τη νεοκλασική θεωρία της σύγκλισης οι θεωρίες του συγκριτικού πλεονεκτήματος και του διαπεριφερειακού πλεονεκτήματος μπορούν να ενταχθούν στην ίδια ευρύτερη κατηγορία. Αναφορικά με τις προσεγγίσεις αυτές οι νεοκλασικιστές σε θεωρητικό επίπεδο βασίστηκαν στο

θεώρημα των Heckscher – Ohlin – Samuelson (HOS), στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν την περιφερειακή σύγκλιση τιμών. Σύμφωνα με αυτό το θεώρημα, όταν μια περιφέρεια χαρακτηρίζεται από μια σχετική αφθονία σε ένα συγκεκριμένο συντελεστή τότε θα εξειδικευτεί στην παραγωγή αυτού του συντελεστή. Συνεπώς οι περιφέρειες επωφελούνται μέσω της εξειδίκευσης και της παραγωγής αγαθών στα οποία έχουν το συγκριτικό πλεονέκτημα και παράλληλα εισάγοντας αγαθά από άλλες περιφέρειες οι οποίες διαθέτουν το αντίστοιχο συγκριτικό πλεονέκτημα. Λαμβάνοντας επίσης υπόψη τις υποθέσεις περί τέλει ανταγωνισμού, τις ομοιογενής από τεχνολογικής σκοπιάς παραγωγικές διαδικασίες και τις σταθερές αποδόσεις κλίμακας το εμπόριο που θα αναπτυχθεί θα τείνει να εξισώσει τις τιμές του κεφαλαίου και της εργασίας. Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης πως ενώ βάσει του θεωρήματος των HOS οι μισθοί μεταξύ των περιφερειών συγκλίνουν δε σημαίνει απαραίτητα πως σημειώνεται και αναγκαστική σύγκλιση των κατά κεφαλήν εισοδημάτων (Dawkins, 2003).

Στη θεωρητική προσέγγιση της νεοκλασικής σχολής έχει ασκηθεί κριτική που αφορά τόσο το σύνολο της προσέγγισης όσο και διάφορες πτυχές της. Διάφοροι ερευνητές θεωρούν πως οι βασικές παραδοχές που υιοθετεί η νεοκλασική σκέψη χαρακτηρίζονται από μία μη ρεαλιστική βάση (Martin and Sunley, 1996). Για παράδειγμα μία από τις μεγαλύτερες αδυναμίες της θεωρίας, τόσο στο τομέα της οικονομικής γεωγραφίας όσο και γενικότερα στην περιφερειακή επιστήμη, σχετίζεται με τη δέσμευση των υποθέσεων του τέλει ανταγωνισμού και των σταθερών αποδόσεων κλίμακας η οποία δέσμευση οδηγεί στην υπερεμβάθυνση του καταμερισμού της οικονομικής δραστηριότητας και της παραγκώνισης της βαρύτερης έννοιας της συγκέντρωσης και πιο συγκεκριμένα στη δυναμική της έννοιας αυτής ως προς τη δυνατότητά της στη σχηματοποίηση του οικονομικού τοπίου (Scott, 2004).

Μια άλλη σημαντική κριτική που ασκήθηκε στη νεοκλασική θεωρία συνδέεται με τον εξωγενή χαρακτήρα που αποδίδεται στον τεχνολογικό παράγοντα. Οι μεταβολές

στην τεχνολογική πρόοδο θέτουν υπό αμφισβήτηση τις βασικές παραδοχές της θεωρίας περί σταθερών αποδόσεων και της παραγωγικότητας όπως αυτή συνδέεται με το λόγο κεφαλαίου εργασίας. Ένας από τους λόγους που επιτρέπει την παρουσία των περιφερειακών ανισοτήτων σε μακροχρόνιο επίπεδο αποδίδεται στην έλλειψη ικανότητας των περιοχών να δημιουργούν το δικό τους τεχνολογικό επίπεδο ή να αφομοιώνουν με επιτυχία την τεχνολογία άλλων περιοχών (Pike et al., 2006). Ως σημαντικές επίσης αξιολογούνται οι ενστάσεις που αναφέρονται στο μηχανισμό προσαρμογής του νεοκλασικού υποδείγματος. Η θεωρία αν και βασίζεται σε καλά σχηματοποιημένες πτυχές της οικονομικής ανάπτυξης αποτυγχάνει από εμπειρικής άποψης να προσφέρει τους πραγματικούς παράγοντες που οδηγούν στη μακροχρόνια μεγέθυνση του εισοδήματος. Το γεγονός αυτό μπορεί να οφείλεται πως στην οικονομία σε μακροχρόνιο επίπεδο σημειώνονται βελτιώσεις στην παραγωγικότητα οι οποίες μπορεί να προέρχονται από την καινοτομία, τις οικονομίες κλίμακας ή σε παραμέτρους του learning by doing (Nijkamp και Root, 1998).

Τέλος, μια σημαντική αδυναμία της νεοκλασικής προσέγγισης στην προσπάθεια ανάλυσης της περιφερειακής ανάπτυξης αποτελεί το γεγονός ότι δεν εστιάζει στην πιθανή συνεισφορά όλων εκείνων των παραγόντων της οικονομίας που σχετίζονται με τη ζήτηση, κάτι που αποτελεί κεντρικό σημείο μιας άλλης θεωρίας, όπως θα δούμε και παρακάτω (Armstrong και Taylor, 2000).

3.3 Η κεϋνσιανή προσέγγιση

Οι κεϋνσιανές θεωρίες αποτελούν μία από τις βασικές σχολές της οικονομικής σκέψης που η συνεισφορά τους στα θέματα της περιφερειακής ανάπτυξης αξιολογείται ως ιδιαίτερη σημαντική μιας και πλήθος μελετών χρησιμοποιούν ως αφετηρία το θεωρητικό πλαίσιο της συγκεκριμένης σχολής. Ο τρόπος άρθρωσης της κεϋνσιανής σκέψης αναφέρεται σε εθνικές οικονομίες, εντούτοις πολλές από τις

βασικές ιδέες της θεωρίας έχουν χρησιμοποιηθεί στην ανάλυση των περιφερειακών οικονομικών. Η θεωρία αυτή εστιάζει κυρίως στην υποαπασχόληση των παραγωγικών συντελεστών, στην πλευρά της ζήτησης καθώς και στον τρόπο με τον οποίο το κράτος συντονίζει τη συνολική ζήτηση (Pike et al., 2006). Όπως στη νεοκλασική θεωρία έτσι και στην κεϋνσιανή ιδιαίτερη προσοχή επιδεικνύεται στη μείωση των ανισοτήτων με την διαφορά να εντοπίζεται στον τρόπο εστίασης. Ενώ στη νεοκλασική θεωρία η προσέγγιση σχετίζονταν με την έννοια της σύγκλισης, η κεϋνσιανή θεωρία προσεγγίζει τις ανισότητες από την πλευρά της περιφερειακής απόκλισης και πιο συγκεκριμένα την μεσοπρόθεσμή της διάσταση αντί της μακροχρόνιας.

Μια θεωρία που εστιάζει στην πλευρά της ζήτησης και που εντάσσεται στο κεϋνσιανό θεωρητικό πλαίσιο είναι αυτής της είναι η θεωρία της **εξαγωγικής βάσης**. Η θεωρία αυτή διαιρεί την οικονομική δραστηριότητα σε βασικές εξαγωγικές δράσεις και σε μη βασικές συσχετιζόμενες με την εσωτερική κατανάλωση (Terluin, 2003). Το κεντρικό νόημα της θεωρίας είναι ότι συνδέει την οικονομική ανάπτυξη μιας περιφέρειας με την εκμετάλλευση και την εξαγωγή των φυσικών συντελεστών. Η γεωγραφική κατανομή των συντελεστών αυτών μπορεί να ερμηνεύσει τους διαφορετικούς ρυθμούς ανάπτυξης των περιοχών (Armstrong και Taylor, 2000). Ζωτική σημασία αποδίδεται στη συγκεκριμένη θεωρία αναφορικά με την ικανότητά της να προσδιορίζει τα επίπεδα του κατά κεφαλήν εισοδήματος μιας περιφέρειας. Οι εξαγωγικές επιχειρήσεις μιας περιφέρειας συμβάλλουν αποφασιστικά στην οικονομική και κοινωνική ευημερία της μιας και οι τοπικές επιχειρήσεις του μη βασικού κλάδου εξυπηρετούν μόνο την τοπική ζήτηση και δεν μπορούν να θεωρηθούν ως κεντρικοί μηχανισμοί που προκαλούν την ανάπτυξη (North, 1955).

Σύμφωνα με τη θεωρία της εξαγωγικής βάσης η εξειδίκευση των εξαγωγών των περιφερειών θα πραγματοποιηθεί σε εκείνες τις παραγωγές όπου οι συντελεστές θα χαρακτηρίζονται από σχετική αφθονία και μέσω της εξωτερικής ζήτησης

ενεργοποιούνται οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις. Ο αρχικός προσδιορισμός της εξωτερικής ζήτησης συνδέεται με τις τιμές των εξαγωγικών προϊόντων της περιφέρειας, το επίπεδο του εισοδήματος των άλλων περιφερειών και των τιμών των υποκατάστατων προϊόντων των εξωτερικών αγορών. Η ανταγωνιστικότητα της περιφέρειας σε σύγκριση με την ανταγωνιστικότητα των άλλων περιφερειών είναι ο βασικός προσδιοριστικός παράγοντας της περιφερειακής ανάπτυξης (Pike et al., 2006).

Η θεωρία της εξαγωγικής βάσης αν και παρουσιάζει κάποια πλεονεκτήματα έναντι της νεοκλασικής θεωρίας εντούτοις δε στερείται κριτικής. Στην ανάλυση της θεωρίας πέρα από την πλευρά της προσφοράς θα συναντήσουμε και την πλευρά της ζήτησης. Ουσιαστικά, μέσω της εστίασης που πραγματοποιείται στην πλευρά της ζήτησης ανακύπτει το βασικό πλεονέκτημα έναντι της νεοκλασικής θεωρίας. Η βασική όμως εκδοχή της θεωρίας δεν προσφέρει μια πλήρη ερμηνεία για τη φύση των προσδιοριστικών στοιχείων της έννοιας της περιφερειακής ανταγωνιστικότητας (Kitson et al., 2004). Υστερεί επίσης στην ερμηνεία των παραγόντων εκείνων που δυνητικά θα μπορούσαν να επιδράσουν κατά τρόπο μόνιμο στην περιφερειακή ανάπτυξη. Επίσης, πολλοί ενδοπεριφερειακοί συντελεστές όπως η τοπική και περιφερειακή πολιτική δραστηριότητα ή κρατικά αναπτυξιακά προγράμματα δεν λαμβάνονται υπόψη στην ανάλυση της θεωρίας. Η σημαντικότερη όμως αδυναμία της θεωρίας είναι το γεγονός ότι δεν επιχειρεί να παραθέσει μια συστηματική εξήγηση των προσδιοριστικών παραγόντων της ζήτησης και κατά αυτόν τον τρόπο καθίσταται αδύνατη η δυνατότητα πρόβλεψης των διαφορετικών ρυθμών ανάπτυξης (Armstrong και Taylor, 2000).

Μια άλλη βασική θεωρία περιφερειακής ανάπτυξης που εντάσσεται στο πλαίσιο της κεϋνσιανής προσέγγισης είναι αυτή της **σωρευτικής αιτιότητας**. Η θεωρία αυτή αναπτύχθηκε από τον Myrdal (1957) έχοντας ως κεντρικό σημείο ανάλυσης το σωρευτικό και κυκλικό τρόπο άρθρωσης της αναπτυξιακής διαδικασίας και τη δημιουργία μιας ισόρροπης περιφερειακής ανάπτυξης (Pike et al., 2006). Σε

αντίθεση με τη θεωρία της ισορροπίας όπου το σύστημα της αγοράς σταθεροποιεί τις οικονομικές δυνάμεις και η οικονομική μεταβολή ερμηνεύεται μέσω εξωγενών παραγόντων η θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στις κυκλικές και σωρευτικές επιδράσεις και θεωρεί τις οικονομικές μεταβολές ένα ενδογενές φαινόμενο του συστήματος της αγοράς. Η θεωρία εφαρμόστηκε στο πρόβλημα των αυξημένων περιφερειακών ανισοτήτων οι οποίες παρατηρήθηκαν ανάμεσα στις ανεπτυγμένες και στις υπανάπτυκτες χώρες στα τέλη του 1950 (Fujita, 2007). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι περιφερειακές ανισότητες προκαλούνται από δύο αλληλοσυνδεόμενες διαδικασίες, της σωρευτικής αιτιότητας και της χωροταξικής αλληλεξάρτησης ανάμεσα στο κέντρο και στην περιφέρεια.

Οι διαφορετικές λοιπόν αναπτυξιακές συμπεριφορές των περιφερειών οφείλονται, σύμφωνα με τη διαδικασία της σωρευτικής αιτιότητας, στην ανομοιογενή συσσώρευση φυσικών πλεονεκτημάτων. Την ίδια στιγμή όμως, οι περιφέρειες στις οποίες συσσωρεύονται αυτά τα φυσικά πλεονεκτήματα συνδέονται με μια σχέση αλληλεξάρτησης με άλλες περιφέρειες γύρω από αυτές (Λαμπριανίδης, 2012). Οι υπανάπτυκτες περιοχές μπορούν να επωφεληθούν από τις ανεπτυγμένες μέσω των επιδράσεων της διάχυσης (spread effects) οι οποίες προκύπτουν μέσω της διάχυσης της τεχνολογίας προς τις υπανάπτυκτες περιφέρειες. Τα θετικά όμως αυτά αποτελέσματα περιορίζονται από τις επιδράσεις της αποδυνάμωσης (backwash effects) οι οποίες προέρχονται μέσω των κεφαλαιακών και εργασιακών ροών των υπανάπτυκτων περιφερειών προς τις ανεπτυγμένες. Τα αποτελέσματα που προκύπτουν από το ελεύθερο εμπόριο μεταξύ των περιφερειών ενισχύουν τη διαδικασία της σωρευτικής αιτιότητας επιφέροντας την περαιτέρω ενίσχυση των ανεπτυγμένων περιφερειών έναντι των υπανάπτυκτων (Dawkins, 2003).

Το βασικό στοιχείο της θεωρίας του Myrdal είναι ότι οι επιδράσεις της διάχυσης σχετίζονται θετικά με το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης. Έτσι, όταν σημειώνονται υψηλότερα επίπεδα συγκοινωνίας, εκπαίδευσης ή επικοινωνίας τότε προκύπτει υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης. Από την άλλη, αδύνατες επιδράσεις

διάχυσης συνδέονται με χαμηλότερα επίπεδα ανάπτυξης. Σύμφωνα με τον Myrdal οι επιδράσεις αποδυνάμωσης κυριαρχούν των επιδράσεων διάχυσης σε όλα τα στάδια της οικονομικής ανάπτυξης εκτός των «ώριμων σταδίων», παρέχοντας κατά αυτόν τον τρόπο τη θεωρητική βάση μιας αντίστροφης, σχήματος U, σχέσης ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και τις περιφερειακές ανισότητες. Μέσω του θεωρητικού πλαισίου που προσφέρει η θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως όταν σε μια περιφέρεια παρατηρείται οικονομική μεγέθυνση τότε εκεί παρατηρείται και βιομηχανική συγκέντρωση, προκαλώντας ουσιαστικά περιφερειακή απόκλιση και διαφορετικούς ρυθμούς βιομηχανικής ανάπτυξης (Golley, 2002). Το γεγονός αυτό αποτελεί το σημείο διαφοροποίησης με την νεοκλασική προσέγγιση. Στη νεοκλασική προσέγγιση η κινητικότητα της εργασίας μεταξύ των περιφερειών είχε ως συνέπεια την εξίσωση του εισοδήματος κάτι ανάλογο όμως δεν παρατηρείται στα πλαίσια της σωρευτικής προσέγγισης.

Τις θεωρίες της σωρευτικής αιτιότητας του Myrdal τις υιοθέτησαν κενύσιανοί οικονομολόγοι όπως ο Kaldor (Crocco et al., 2006). Ο Kaldor, απορρίπτοντας τη νεοκλασική προσέγγιση, ερμήνευσε τα περιφερειακά μεγέθη ανάλογα με τις ικανότητες των περιφερειών ως προς την εκμετάλλευση των οικονομικών κλίμακας. Ιδιαίτερη έμφαση απέδωσε ο Kaldor στις αύξουσες αποδόσεις κλίμακας, και όχι στις σταθερές ή φθίνουσες, μετατρέποντας τις μάλιστα σε θεωρητική βάση της προσέγγισης του. Η βασική διαφορά των δύο θεωριών είναι ότι η ανάλυση του Kaldor δεν περιλαμβάνει τον αντίστοιχο όρο των επιδράσεων της διάχυσης. Επιπλέον, ο Kaldor δε δίνει ιδιαίτερη έμφαση στους θεσμικούς παράγοντες καθώς και σε γενικές πολιτικές προεκτάσεις (Fujita, 2007). Ο Kaldor χρησιμοποίησε την έννοια της σωρευτικής αιτιότητας για να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο οι αύξουσες αποδόσεις κλίμακας απέδωσαν ένα πλεονέκτημα στις πρόωρα βιομηχανοποιημένες περιφέρειες μέσω τους διεθνούς εμπορίου. Ενώ οι νομισματικοί μισθοί μπορεί να είναι κοινοί για όλες τις περιφέρειες οι

αποτελεσματικοί μισθοί (νομισματικοί μισθοί προς παραγωγικότητα) όμως τείνουν να είναι χαμηλότεροι σε βιομηχανοποιημένες περιφέρειες εξαιτίας των οικονομικών κλίμακας. Επειδή τα επίπεδα ανάπτυξης είναι υψηλότερα σε περιφέρειες που χαρακτηρίζονται από χαμηλότερα επίπεδα αποτελεσματικών μισθών τότε αυτές οι περιφέρειες είναι σε θέση να παράγουν περισσότερο (Dawkins, 2003).

Ενώ λοιπόν, η προσέγγιση της σωρευτικής αιτιότητας, όπως αυτή αναλύθηκε από τους Myrdal και Kaldor, χρησιμοποιείται στην περιφερειακή οικονομική για να αποδοθεί το αποτέλεσμα της απόκλισης, οι Dixon και Thirlwall (1975), προχωρώντας σε κάποιες τροποποιήσεις της ίδιας προσέγγισης, επιχείρησαν να δείξουν πως η διαπεριφερειακή απόκλιση δεν αποτελεί την αναγκαστική πρόβλεψη της σωρευτικής αιτιότητας. Έτσι, σύμφωνα με αυτούς οι σταθερές περιφερειακές διαφορές επιπέδων ανάπτυξης μπορεί να οφείλονται στην επίδραση του Verdoorn (Pike et al., 2006). Ο «νόμος του Verdoorn» ισχυρίζεται ότι σημειώνεται μια θετική σχέση ανάμεσα στο ποσοστό αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και στην αύξηση του προϊόντος (McCann, 2002). Η επίδραση του νόμου του Verdoorn, που αποτελεί κεντρική ιδέα στη θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας μπορεί να αποτελέσει πηγή των διαφορετικών ρυθμών περιφερειακής ανάπτυξης μόνο όταν ο συντελεστής του Verdoorn ποικίλει ανάμεσα στις περιφέρειες ή όταν σημειώνονται διαφορές στις παραμέτρους άλλων υποδειγμάτων που επηρεάζονται από τον ίδιο τον συντελεστή (Dawkins, 2003).

Μέσα στο ενιαίο πλαίσιο του μηχανισμού της ανάπτυξης, οι θεωρίες περιφερειακής ανάπτυξης σχετίζονται στενά με τα χωρικά πρότυπα. Μια από τις αντιπροσωπευτικότερες θεωρίες που συνδέεται με το γεωγραφικό χώρο είναι η σωρευτική αιτιότητα. Η επέκταση αυτής της θεωρίας οδήγησε στη διατύπωση της προσέγγισης των **πόλων ανάπτυξης** και στη γεωγραφική τους έκφραση ως περιφερειακά κέντρα ανάπτυξης. Οι πόλοι ανάπτυξης και τα κέντρα ανάπτυξης αποτέλεσαν σε πολλές περιπτώσεις το θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου σχηματίστηκαν οι περιφερειακές πολιτικές ανάπτυξης ιδιαίτερα στην εποχή που

ακολούθησε το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες του πλανήτη οι πολιτικές αυτές χρησιμοποιήθηκαν ως στρατηγικές για την υποκατάσταση των εισαγωγών (Scott και Storper, 2007).

Θεμελιωτής αυτής της θεωρίας υπήρξε ο Perroux (1955), όπου σύμφωνα με τη θεωρία του τόσο η χωρική όσο και η βιομηχανική ανάπτυξη δεν είναι δυνατόν να εμφανιστούν παντού και ταυτόχρονα. Η καπιταλιστική δομή της οικονομίας είναι αυτή που προκαλεί πόλωση της ανάπτυξης με τη συγκέντρωση να πραγματοποιείται σε κάποιες μόνο περιοχές. Έτσι, εμφανίζονται σημεία ή πόλοι ανάπτυξης με διαφορετική ένταση (Λαμπριανίδης, 2012). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή όταν μία οικονομία στοχεύει σε μεγαλύτερα επίπεδα εισοδήματος θα πρέπει να αναπτύξει εντός της ένα ή περισσότερα περιφερειακά κέντρα οικονομικής δύναμης. Η ανάγκη δημιουργίας τέτοιων πόλων ανάπτυξης κατά την εξέλιξη της αναπτυξιακής διαδικασίας έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων οι οποίες προκύπτουν από την ίδια την αναπτυξιακή διαδικασία (Hansen, 1967).

Στην αρχική διατύπωσή της η συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση αναφερόταν στις σχέσεις ανάμεσα στις εταιρείες και στις βιομηχανίες. Η θεωρία των πόλων ανάπτυξης, όπως κάθε άλλη θεωρία περιφερειακής ανάπτυξης, συμβάλει στη γενικότερη κατανόηση των δομικών αλλαγών που λαμβάνουν χώρα σε μια οικονομία από τις πορείες (ακμή ή παρακμή) των επιχειρήσεων ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις μεταβολές των παραγωγών κυρίως του βιομηχανικού τομέα, οι οποίες συνοδεύονται από την ανάπτυξη των εταιρειών ή βιομηχανιών που ονομάζονται επικεφαλής επιχειρήσεις (lead industries) και προωθητικές επιχειρήσεις (propulsive industries) (Thomas, 1975). Οι προωθητικές επιχειρήσεις είναι αυτές που συσχετίζονται με άλλες επιχειρήσεις και προκαλούν ανάπτυξη δια μέσω των διαεπιχειρησιακών σχέσεων καθώς η επιχείρηση επεκτείνει την παραγωγή της. Κατά αυτόν τον τρόπο η προωθητική επιχείρηση ταυτίζεται με τον πόλο ανάπτυξης και μέσω των αλληλοεπιδράσεων που προκαλούνται επέρχεται η περιφερειακή

ανάπτυξη (Dawkins, 2003). Σε αυτό το σημείο μπορούμε να αντιληφθούμε ακόμα καλύτερα τη σχέση ανάμεσα στη θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας με τη θεωρία των πόλων ανάπτυξης, μέσω της αλληλεξάρτησης των προωθητικών επιχειρήσεων που συντελείται στο επίπεδο της προσφοράς και της τοπικής ανάπτυξης.

Μια παρόμοια οπτική εντοπίζουμε στο **υπόδειγμα του κέντρου-περιφέρειας** του Friedmann (1963). Σύμφωνα με το υπόδειγμά του, η τοπική οικονομική και πολιτική επιχειρηματικότητα και ηγεσία μπορούν να συμβάλλουν ουσιαστικά ώστε να μετατραπεί η εξωτερική ζήτηση για εξαγωγές σε ανάπτυξη του μη βασικού περιφερειακού τομέα. Οι περιφέρειες μπορεί να διαφέρουν κατά το βαθμό κάλυψης της εξωτερικής ζήτησης ή του επιπέδου αστικοποίησης. Μέσω αυτών των διαφορών οι κεντρικές περιοχές φαίνονται να διατηρούν μια πλεονεκτική σχέση έναντι των περιφερειών που βρίσκονται εκτός πυρήνα.

Τα βασικά συμπεράσματα λοιπόν τα οποία προκύπτουν από τη θεωρία των πόλων ανάπτυξης είναι πως η αναπτυξιακή διαδικασία επιτυγχάνεται εντός ενός περιβάλλοντος πόλωσης. Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον οι πόλοι ανάπτυξης λειτουργούν ως μια πηγή δυναμικής ενίσχυσης της οικονομικής δραστηριότητας η οποία επιφέρει αποτελέσματα διάχυσης. Ως τέτοια αποτελέσματα μπορούν να θεωρηθούν τα συστήματα καινοτομίας τα οποία μέσω της λειτουργίας των πόλων ανάπτυξης μπορούν να διαχυθούν στο σύνολο της οικονομίας. Εξαιτίας της ευεργετικής επίδρασης που επιφέρουν οι πόλοι ανάπτυξης απαιτείται η ενθάρρυνση της ανάπτυξης ακόμη και αν αυτό σημαίνει πως μπορεί να δημιουργηθούν σχέσεις που χαρακτηρίζονται από κυριαρχία ή εξάρτηση (Higgins et al., 1997).

Οι κεϋνσιανές θεωρίες επηρέασαν σημαντικά την περιφερειακή πολιτική κυρίως μέσω της άποψης που διατύπωσαν περί του κρατικού παρεμβατισμού. Σύμφωνα με την κεϋνσιανή θεωρία αναγνωρίζεται ο ρόλος του κράτους, κυρίως σε εθνικό επίπεδο καθώς και σε επίπεδο δημόσιας παρέμβασης καθοδηγώντας και ελέγχοντας το δυναμισμό των αγορών με στόχο την ενίσχυση της περιφερειακής

ανάπτυξης και όχι μόνο την επίτευξη της μείωσης των περιφερειακών ανισοτήτων. Η ανάπτυξη που καθοδηγείται μέσω των κρατικών δομών θεωρήθηκε ως εφικτή εξαιτίας κυρίως της κρατικής ικανότητας περί δημιουργίας αυξουσών αποδόσεων κλίμακας όπως επίσης και της δημιουργίας πόλων ανάπτυξης (Pike et al., 2006). Η κεϋνσιανή θεωρία περιφερειακής ανάπτυξης δεν είναι απαλλαγμένη όμως από κριτική. Για παράδειγμα, η προσέγγιση της εξαγωγικής βάσης δέχτηκε κριτική εξαιτίας κυρίως της ερμηνείας που παρείχε για την αναπτυξιακή διαδικασία η οποία εξαρτάται από τα φυσικά υλικά αγαθά και την απουσία των συνθηκών εκείνων που θα επιτρέπουν μια αναπτυξιακή πορεία που θα χαρακτηρίζεται από ένα μονιμότερο χαρακτήρα (Armstrong και Taylor, 2000).

Το υπόδειγμα των Dixon και Thirlwall (1975) αμφισβητήθηκε γιατί απέτυχε να συγκεκριμενοποιήσει τους τύπους των εξαγωγών στους οποίους θα πρέπει να εξειδικευτεί η κάθε περιφέρεια (Pike et al., 2006). Αναφορικά με τον νόμο του Verdoorn αναπτύχθηκε μια γενικότερη συζήτηση για τον έλεγχο των σχέσεων ανάμεσα στην ανάπτυξη της παραγωγής και της παραγωγικότητας της εργασίας. Σε πολλές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν με σκοπό τον έλεγχο της σχέσης αυτής κατέληξαν στο ότι σημειώνονται ισχυρές ενδείξεις πως οι περιφέρειες επωφελούνται από τις αύξουσες αποδόσεις κλίμακας. Υπάρχουν όμως πολλές άλλες έρευνες οι οποίες δεν κατέληξαν στα ίδια συμπεράσματα. Επιπλέον το υπόδειγμα αυτό αγνοεί τη σχέση μεταξύ της αύξησης της παραγωγής και του περιφερειακού ισοζυγίου πληρωμών (Armstrong και Taylor, 2000).

Στην ανάλυση της θεωρίας της εξαγωγικής βάσης παρουσιάζεται μόνο η υπό μελέτη περιοχή και ο «υπόλοιπος κόσμος». Κατά αυτό τον τρόπο η ανάλυση αγνοεί την προέλευση της αύξησης της ζήτησης των εξαγωγών η οποία μπορεί να προέρχεται από μια κοντινή γεωγραφική περιοχή ή από μια περισσότερο απομακρυσμένη. Βασική υπόθεση της θεωρίας είναι πως τα εισοδήματα από εξαγωγές ξεπερνούν τα εισοδήματα από εισαγωγές. Προτείνει δηλαδή πως η ανάπτυξη μπορεί να προκύψει ως αποτέλεσμα της επένδυσης της οικονομίας πέρα

από τα όριά της. Αγνοεί επίσης τις τοπικές εξειδικεύσεις και τις παλαιότερες επενδύσεις. Τέλος, οι εξαγωγές θα πρέπει να σημειώσουμε πως δεν είναι η μοναδική πηγή πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων και πως θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι κλαδικές διασυνδέσεις ανάμεσα στις βιομηχανίες και στα προϊόντα που εξάγονται (Λαμπριανίδης, 2012).

Η θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας δεν μπορεί εμπειρικά να εξηγήσει τα φαινόμενα εκβιομηχάνισης των λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών οι οποίες μπόρεσαν και εκμεταλλεύτηκαν τα νέα τεχνολογικά συστήματα και την ευέλικτη συσσώρευση κεφαλαίου (Λαγός, 2007). Η αδυναμία της θεωρίας των πόλων ανάπτυξης εντοπίζεται κυρίως στις δυσκολίες μετάφρασης και σχηματισμού της σε γενική θεωρία περιφερειακής ανάπτυξης εξαιτίας της έλλειψης έμφασης στη διαδικασία δομικών μεταβολών εντός των πόλων ανάπτυξης διαχρονικά και στην έλλειψη ερμηνείας διαφορετικών βαθμών ανάπτυξης των διάφορων πόλων (Dawkins, 2003).

3.4 Οι στρουκτουριστικές θεωρίες

Οι στρουκτουριστικές θεωρίες (structrarialistic theories) οι οποίες μπορούν να συναντηθούν στη διεθνή βιβλιογραφία της περιφερειακής ανάπτυξης και ως θεωρίες δομικών και προσωρινών μεταβολών, αποτελούν ένα θεωρητικό πλαίσιο το οποίο εξετάζει την περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη ως μια διαδικασία δομικών προσαρμογών εντός και εκτός της περιφερειακότητας. Το κύριο γνώρισμα των θεωριών αυτών είναι ότι προσεγγίζουν την ανάπτυξη σαν μια εξελικτική διαδικασία σταδίων που συγκεντρώνουν ορισμένα χαρακτηριστικά και οδηγούν

στην οικονομική ωριμότητα. Η διαφορά με τις άλλες θεωρίες έγκειται στο γεγονός ότι οι συγκεκριμένες θεωρίες δεν αντιμετωπίζουν την οικονομική ανάπτυξη με το να επιδεικνύουν ιδιαίτερη προσοχή στους παράγοντες εκείνους που ωθούν τις περιφέρειες προς μια κατάσταση ισορροπίας αλλά η βαρύτητα στην ανάλυσή τους δίνεται στη δυναμική της εξέλιξης των περιφερειών. Στις θεωρίες αυτές θα συναντήσουμε διάφορες μεταφορές όπως στάδια, κύκλοι και κύματα προκειμένου να ερμηνευτεί και να αποδοθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο ο άνισος γεωγραφικός χαρακτήρας της τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης. Στις θεωρίες αυτές επίσης θα συναντήσουμε παράγοντες που σχετίζονται με ευρείες έννοιες όπως την παραγωγή, την τεχνολογία, την κατανάλωση ή και τους κυβερνητικούς θεσμούς, κάτι το οποίο απουσιάζει από τις νεοκλασικές προσεγγίσεις.

Η πρώτη θεωρία που θα παραθέσουμε ονομάζεται **θεωρία των σταδίων**. Η θεωρία των σταδίων ανάπτυξης έχει ως αρχικό σημείο εκκίνησης την κοινωνική εξέλιξη και επιδιώκει να προσδιορίσει τις τάσεις ανάπτυξης των ανθρώπινων κοινωνιών. Στη διεθνή βιβλιογραφία θα συναντήσουμε πολλές θεωρίες σταδίων που διατυπώθηκαν από διάφορες σχολές οικονομικής σκέψης. Μια τέτοια προσέγγιση στη θεωρία των σταδίων πραγματοποιήθηκε από Rostow το 1960 (Rostow, 1990). Η συγκεκριμένη προσέγγιση αποτελεί έκφραση της φιλελεύθερης ιδεολογίας και άσκησε επιρροή τόσο σε επιστημονικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Σύμφωνα λοιπόν με τη θεωρία του Rostow η οικονομική ανάπτυξη των κοινωνιών μπορεί να αναλυθεί δια μέσω πέντε διαφορετικών σταδίων. Το πρώτο στάδιο είναι αυτό της παραδοσιακής κοινωνίας. Η έννοια της παραδοσιακής κοινωνίας αναφέρεται στις οικονομικές δομές μιας κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από μια περιορισμένη συνάρτηση παραγωγής. Ουσιαστικά στο στάδιο αυτό κυριαρχεί η αγροτική παραγωγή και το μεγαλύτερο ποσοστό του διαθέσιμου εισοδήματος διατίθεται για μη ή λιγότερο παραγωγικούς σκοπούς. Από την άλλη όμως η παραδοσιακή κοινωνία δε χαρακτηρίζεται από στατικότητα και δεν εξαιρείται της πιθανότητας αύξησης της παραγωγής της. Ως παράγοντες που έχουν τη δυνατότητα να συμβάλλουν προς

αυτή τη κατεύθυνση θεωρούνται οι τεχνολογικές καινοτομίες που μπορούν να εισαχθούν στο εμπόριο, στη βιομηχανία και στην αγροτική παραγωγή. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της παραδοσιακής κοινωνίας αποτελεί το γεγονός ύπαρξης ενός ορίου που συνδέεται με το εφικτό επίπεδο της παραγωγής. Το όριο αυτό οφείλεται στο ότι οι δυνατότητες που παρέχονται μέσω της σύγχρονης επιστήμης ή της τεχνολογίας σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι άμεσα διαθέσιμα ή δεν προσφέρονται για τη δυνατότητα προσπέλασης του ορίου.

Το δεύτερο στάδιο αφορά τις προϋποθέσεις για την απογείωση. Προκειμένου μια κοινωνία να μεταβεί από το προηγούμενο στο συγκεκριμένο στάδιο απαραίτητη προϋπόθεση κρίνεται η ύπαρξη κάποιων βασικών μεταβολών. Οι μεταβολές αυτές σχετίζονται με απαραίτητες βελτιώσεις που επηρεάζουν τη δομή της οικονομικής διάστασης της κοινωνίας και θα αποτελούν ταυτόχρονα τη βάση για την ανάπτυξη της παραγωγής. Οι τρεις σημαντικές μεταβολές είναι η βελτίωση των μεταφορών, οι αλλαγές στη γεωργική παραγωγή που θα αποτελεί προϋπόθεση για την απελευθέρωση του εργατικού δυναμικού και τέλος η επέκταση των εισαγωγών. Το στάδιο αυτό, που στην ουσία αποτελεί μια μεταβατική κατάσταση των κοινωνιών ανάμεσα στην παραδοσιακή τους μορφή και του σταδίου της απογείωσης χαρακτηρίζεται κυρίως από παραδοσιακές χαμηλής παραγωγικότητας μεθόδους και από παλιές κοινωνικές δομές και αξίες.

Το τρίτο στάδιο των κοινωνιών είναι αυτό της απογείωσης. Στο στάδιο αυτό δημιουργούνται και υιοθετούνται από τις κοινωνίες οι δυνάμεις εκείνες που είναι απαραίτητες για την οικονομική πρόοδο. Σημειώνεται ραγδαία αύξηση των βιομηχανιών οι οποίες με τη σειρά τους δημιουργούν αύξηση κερδών τα οποία επανεπενδύονται σε νέες βιομηχανικές μονάδες. Μέσω αυτής της διαδικασίας επεκτείνονται παράλληλα τα προσόντα των βιομηχανικών εργατών, αυξάνονται τα βιομηχανικά προϊόντα και επεκτείνονται οι αστικές περιοχές. Συνεπώς, τα εισοδήματα αυξάνονται και μαζί τους αυξάνονται οι ρυθμοί αποταμίευσης και οι νέοι επιχειρηματίες που ασχολούνται με σύγχρονους τομείς της οικονομικής

δραστηριότητας. Γενικά, στο στάδιο της απογείωσης η οικονομία εκμεταλλεύεται φυσικούς πόρους και μεθόδους παραγωγής που ως το στάδιο αυτό δεν χρησιμοποιούσε. Η βασική δομή της οικονομίας και η πολιτική διάσταση της κοινωνίας μεταβάλλονται κατά τέτοιο τρόπο που τους επιτρέπει να επιτύχουν ένα βιώσιμο ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης.

Το τέταρτο στάδιο που ακολουθεί το στάδιο της απογείωσης είναι το στάδιο της πορείας προς την ωριμότητα. Ως ωριμότητα ορίζεται, σύμφωνα με τον Rostow, το στάδιο εκείνο κατά το οποίο η οικονομία μπορεί να επιδείξει την ικανότητά της να απορροφήσει και να εφαρμόσει όλα τα πλεονεκτήματα που προσέφεραν σε αυτήν η βιομηχανική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στο προηγούμενο στάδιο καθώς και τα σύγχρονα τεχνολογικά επιτεύγματα. Πιο συγκεκριμένα η οικονομία κατά την ωριμότητα επιδεικνύει τις δυνατότητες της που σχετίζονται με τις έννοιες της τεχνολογικής προόδου, της καινοτομίας ή της επιχειρηματικότητας ώστε να είναι σε θέση να παράγει αυτά που η ίδια επιθυμεί. Ακόμα και αν κάποια κοινωνία υστερεί σε κάποιο παραγωγικό συντελεστή ή σε τεχνολογικό επίπεδο θα πρέπει να είναι σε θέση να τα ξεπεράσει μέσω των οικονομικών επιλογών και της θέσπισης πολιτικών προτεραιοτήτων. Τέλος στο στάδιο αυτό οι μεταβολές που σημειώνονται δε σχετίζονται αποκλειστικά με την παραγωγή και τα εισοδήματα αλλά και με τις θεσμικές δομές των κοινωνιών οι οποίες μπορούν να μεταφραστούν από μια γενικότερη στροφή σε ανθρωπιστικές και άλλες κοινωνικές αξίες.

Το τελευταίο στάδιο είναι αυτό της μαζικής κατανάλωσης. Το κύριο χαρακτηριστικό του σταδίου αυτού είναι η μετατόπιση της παραγωγής σε διαρκή καταναλωτικά αγαθά και υπηρεσίες. Καθώς οι κοινωνίες πέρασαν στο στάδιο της ωριμότητας το πραγματικό διαθέσιμο κατά κεφαλήν εισόδημα έφθασε σε ένα επίπεδο όπου ξεπεράστηκε η ανάγκη αποκλειστικής κατανάλωσης βασικών αγαθών. Επίσης, στο στάδιο της ωριμότητας μεταβλήθηκε η δομή του εργατικού δυναμικού και ως αναλογία του αστικού πληθυσμού ως προς το σύνολο του πληθυσμού και ως προς την αναλογία των εξειδικευμένων εργαζομένων και

υπαλλήλων γραφείων ως προς το σύνολο του πληθυσμού. Όλα αυτά οδήγησαν στο να σημειωθεί μια στροφή προς την απόκτηση των καταναλωτικών αγαθών της ώριμης κοινωνίας. Στο στάδιο αυτό, όπου ουσιαστικά αναφέρεται σε ένα στάδιο μεταωριμότητας, η κοινωνία αρχίζει να δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις έννοιες του κράτους πρόνοιας και ασφάλειας, μεταφέροντες συντελεστές και πόρους προς αυτή την κατεύθυνση. Αυτή η διαδικασία μπορεί να αναλυθεί υπό το πρίσμα της μετάβασης της κοινωνίας πέρα από την τεχνολογική ωριμότητα.

Μια άλλη θεωρία που εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των δομικών και προσωρινών μεταβολών είναι αυτή του **κύκλου ζωής του προϊόντος**. Ο κύκλος ζωής του προϊόντος μπορεί να θεωρηθεί ως μία διάδοχος θεωρία των υποδειγμάτων των συστημάτων του ολιγοπωλίου επειδή ενσωματώνει το ολιγοπώλιο σε μια πιο δυναμική θεωρητική έννοια της τομεακής διαρθρωτικής εξέλιξης. Εξαιτίας των ερμηνευτικών αδυναμιών που σημειώθηκαν στις αναλύσεις της βιομηχανικής εγκατάστασης, της περιφερειακής ανάπτυξης και του διαπεριφερειακού εμπορίου η θεωρία του κύκλου ζωής του προϊόντος σχετίζεται με παρατηρήσεις γύρω από τη βιομηχανική παραγωγή. Τα πρότυπα στάδια της βιομηχανικής εκροής είναι αυτά της επέκτασης, της ωριμότητας και τελικώς της παρακμής. Τα στάδια εξέλιξης των αγορών προκύπτουν ως αποτέλεσμα της διάδρασης που αναπτύσσεται ανάμεσα στην ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή και τη μείωση των τιμών. Η διάδραση αυτή επιτυγχάνεται μέσω της εξειδίκευσης της εργασίας όπου και μέσω της οποίας επιτυγχάνεται αύξηση της παραγωγικότητας (Storper, 1985). Η συνεχής ανάπτυξη των αγορών οδηγεί στην αύξηση της εξειδίκευσης της εργασίας μιας και με τη γενικότερη βιομηχανική επέκταση οδηγούμαστε σε αύξηση της κλίμακας παραγωγής καθώς και σε αύξηση των επενδύσεων σε πάγιο κεφάλαιο. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να προσθέσουμε πως στην αρχική τουλάχιστον εκδοχή της συγκεκριμένης προσέγγισης η παραγωγική διαδικασία χαρακτηρίζεται ως παραγωγή έντασης ανθρώπινου και όχι φυσικού κεφαλαίου και πως παράλληλα αναγνωρίζεται ο ρόλος των εξωτερικών οικονομικών (Finger, 1975). Τα στάδια της

βιομηχανικής παραγωγής έρχονται σε αντιστοιχία με την εξέλιξη των παραγωγικών τεχνικών, οι οποίες προκύπτουν από τις μαζικές κλίμακας παραγωγές. Η πιθανή όμως κατάληξη αυτής της διαδικασίας είναι η πλεονάζουσα παραγωγή που προκειμένου να διορθωθεί απαιτεί τον εξορθολογισμό του συστήματος παραγωγής και της απασχόλησης.

Η θεωρία του κύκλου ζωής του προϊόντος μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο για την ανάλυση μακροχρόνιων προτύπων βιομηχανικής εγκατάστασης. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή τα προϊόντα γεννιούνται, ωριμάζουν, εξελίσσονται και πεθαίνουν. Μέσω αυτής της εξέλιξης δημιουργούνται μεταβολές στην παραγωγική διαδικασία της επιχειρησιακής οργάνωσης, της ζήτησης εργασίας και της βιομηχανικής εγκατάστασης. Ο βασικός κύκλος ζωής του προϊόντος έχει τέσσερα κεντρικά σημεία (Storper, 1997). Το πρώτο σημείο του κύκλου ζωής του προϊόντος δεν μπορεί να προσδιοριστεί με σαφήνεια ως προς τη χωρική του διάσταση μιας και δε σημειώνεται μια συγκεκριμένη περιοχή στην οποία δημιουργείται αρχικά το προϊόν. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου σημείου του κύκλου η τεχνολογία αρχίζει να αναπτύσσεται και να σταθεροποιείται. Κάποιες επιχειρήσεις κερδίζουν έδαφος αριστοποιώντας την τεχνολογία και βελτιώνοντας τη θέση τους στην αγορά. Συγκεντρώνουν κατά κάποιο τρόπο ένα χωρικό πλεονέκτημα έναντι των άλλων επιχειρήσεων και σταδιακά αρχίζουν να εμφανίζονται πόλοι ανάπτυξης. Σε αυτό το σημείο του κύκλου θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι οικονομίες συγκέντρωσης χαρακτηρίζονται από ένα αυξημένο δυναμισμό. Στο τρίτο σημείο του κύκλου οι βιομηχανίες έχουν φθάσει σε ένα επίπεδο ωριμότητας. Οι τεχνολογίες και οι διαδικασίες παραγωγής σταθεροποιούνται. Αυτό ενδέχεται να προκαλέσει μείωση της αξίας της εξειδίκευσης στην παραγωγική διαδικασία, επιβράδυνση των καινοτόμων διαδικασιών και μετατροπή των διαεπιχειριακών συναλλαγών σε περισσότερο ελκυστικές από άποψη κόστους. Το αποτέλεσμα όλων αυτών μπορεί να είναι η μετακίνηση των επιχειρήσεων σε φθηνότερες περιοχές ή η εισβολή ξένων επιχειρήσεων. Κατά επέκταση οδηγούμαστε στο τελικό σημείο του κύκλου που

σχετίζεται με μια γενικότερη παρακμή των επιχειρήσεων. Στο σημείο αυτό σημειώνονται φαινόμενα όπως πλεονάζουσα προσφορά, κορεσμού ή υποκατάσταση των προϊόντων με άλλα που προέρχονται από τεχνολογικές καινοτομίες.

Η περιφερειακή ανάπτυξη, υπό το πρίσμα της θεωρίας του κύκλου ζωής του προϊόντος, όπως αυτή διατυπώθηκε από τον Vernon (1966) προσεγγίζεται διά μέσω των δομών της περιφερειακής βιομηχανίας ως προς την εξαγωγική δραστηριότητα. Εξαιτίας της χαμηλής ελαστικότητας ζήτησης ως προς την τιμή για νέα προϊόντα μια καινοτόμα επιχείρηση δεν ενδιαφέρεται σε αρχικό τουλάχιστον για τις διαπεριφερειακές διαφορές κόστους αλλά εστιάζει περισσότερο στα μελλοντικά επίπεδα κόστους. Στα αρχικά σημεία του κύκλου ζωής του προϊόντος αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι η γεωγραφική εγγύτητα με προμηθευτές και με πηγές έρευνας προκειμένου να ενσωματωθούν με επιτυχία στην παραγωγική διαδικασία οι μεταβολές που αφορούν τη φύση του προϊόντος και των καινοτόμων ιδεών. Οι επιχειρήσεις λοιπόν που παράγουν νέα και ώριμα προϊόντα προτιμούν μεγάλες αστικές περιοχές. Η ελαστικότητα αυτή αρχίζει να μειώνεται ενώ παράλληλα αρχίζει και αυξάνεται το ενδιαφέρον για οικονομίες κλίμακας κατά τη στιγμή εκείνη όπου το προϊόν αρχίζει να τυποποιείται και η επιχείρηση μπορεί να προχωρήσει στην αντικατάσταση του εργατικού δυναμικού με φθηνότερο, χαμηλότερης εξειδίκευσης εργατικό προσωπικό. Έτσι, οι λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές αρχίζουν σταδιακά να κερδίζουν το ενδιαφέρον των επιχειρήσεων (Dawkins, 2003).

Η προσέγγιση του κύκλου ζωής του προϊόντος συγκεντρώνει ένα πλήθος κριτικών που αφορούν κυρίως τις αδυναμίες των υποθέσεων της και των εμπειρικών εφαρμογών της (Taylor, 1986). Για παράδειγμα η προσέγγιση δε λαμβάνει υπόψη την πιθανή ποικιλομορφία της τελικής παραγωγικής εκροής της βιομηχανίας. Επίσης, κατά το τελευταίο σημείο του κύκλου, το οποίο αναφέρεται στην εγκατάσταση των βιομηχανιών σε περιοχές με φθινό εργατικό κόστος πραγματοποιείται η υπόθεση πως η επιλογή αυτή αξιολογείται εκ μέρος των

επιχειρήσεων με ιδιαίτερη βαρύτητα. Στη συγκεκριμένη προσέγγιση το φθινό εργατικό δυναμικό ιεραρχείται υψηλά στη γενικότερη συζήτηση γύρω από τη διαδικασία μείωσης του κόστους παραγωγής. Κάτι τέτοιο όμως δεν αποτελεί την απόλυτη αλήθεια και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να γενικευτεί και να χρησιμοποιηθεί ως κανόνας. Τέλος, η προσέγγιση υποθέτει μια ομοιογενή γεωγραφική εικόνα στην οποία οι επιχειρήσεις ανταγωνίζονται και πως οι κύκλοι ζωής της αγοράς ταυτίζονται με τους διεθνείς κύκλους ζωής του προϊόντος. Εύκολα μπορεί κάποιος να αντιληφθεί, ελέγχοντας τη χωρική και παραγωγική διάσταση της επιχειρηματικής πραγματικότητας πως αυτές οι δύο υποθέσεις δεν ισχύουν.

Η **μαρξιστική οπτική** της περιφερειακής ανάπτυξης είναι μια άλλη σημαντική πτυχή των θεωριών που σχετίζονται με τις δομικές μεταβολές και ειδικότερα με την υπανάπτυξη των περιφερειών του τρίτου κόσμου. Η βασική επιδίωξη των μαρξιστικών θεωριών είναι η τοποθέτηση των ζητημάτων της άνιση ανάπτυξης εντός των πλαισίων της φύσης του καπιταλιστικού συστήματος. Παραδοσιακά στη μελέτη της καπιταλιστικής οικονομίας έχουν επικρατήσει δύο αντικρουόμενες απόψεις για την περιφερική ανάπτυξη. Η πρώτη, που έχει τις ρίζες της στη νεοκλασική προσέγγιση υποστηρίζει, όπως έχει ήδη αναφερθεί, πως σε μια ολοκληρωμένη χωρική εθνική οικονομία ασκούνται ισχυρές πιέσεις οι οποίες οδηγούν σε μια διαχρονική γενική σύγκλιση του περιφερειακού εισοδήματος δεδομένου της έλλειψης εμποδίων στη λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς. Η θεωρία αυτή ουσιαστικά ισχυρίζεται πως οι περιφερειακές ανισότητες αντιμετωπίζονται ως πρόσκαιρα φαινόμενα μιας και οι ίδιες οι ανισότητες θα θέσουν σε λειτουργία αυτοδιαρθρωτικές κινήσεις που θα επηρεάσουν τις τιμές, τους μισθούς, το κεφάλαιο και την εργασία που με τη σειρά τους θα δημιουργήσουν ισχυρή τάση προς την επίτευξη περιφερειακής σύγκλισης. Σύμφωνα όμως με τη δεύτερη άποψη δε σημειώνονται οι αναγκαίες προϋποθέσεις που θα οδηγήσουν το περιφερειακό εισόδημα να συγκλίνει ακόμα και σε μακροχρόνια περίοδο. Αυτό που είναι περισσότερο πιθανό να σημειωθεί είναι μια περιφερειακή

απόκλιση από σύγκλιση. Οι οπαδοί αυτής της προσέγγισης (βλ. Perroux, Myrdal) προβλέπουν ότι τα περιφερειακά εισοδήματα θα τείνουν να αποκλίνουν επειδή οι δυνάμεις της αγοράς συμβάλλουν στη δημιουργία περιφερειακών αποκλίσεων από την ισορροπία. Οι οικονομίες κλίμακας και συγκέντρωσης οδηγούν στη σωρευτική συγκέντρωση του κεφαλαίου, της εργασίας και της παραγωγής σε συγκεκριμένες περιφέρειες εις βάρος άλλων. Με άλλα λόγια αυτό που περιγράφει η συγκεκριμένη θέση είναι πως η άνιση περιφερική ανάπτυξη λειτουργεί κατά τρόπο αυτοενισχυτικό παρά αυτοδιαρθρωτικό.

Οι μαρξιστικές και ριζοσπαστικές θεωρίες στάθηκαν κριτικά απέναντι και στις δύο προαναφερθείσες απόψεις περί άνισης περιφερειακής ανάπτυξης. Σύμφωνα με αυτές τις θεωρίες η εξέλιξη της περιφερειακής ανάπτυξης δεν μπορεί να αναλωθεί σε καμία από τις δύο αυτές θέσεις, ούτε δηλαδή υπό το πρίσμα της σύγκλισης αλλά ούτε υπό το πρίσμα της απόκλισης. Ο καλύτερος τρόπος είναι να αναλυθεί ως ένα βασικά «επεισοδιακό» γεγονός (Martin και Sunley, 1998). Η κρίση της συσσώρευσης που κατά καιρούς μεταβάλλει της ροή της καπιταλιστικής ανάπτυξης, προωθεί νέες χωρικές, τεχνολογικές και κοινωνικές ρυθμίσεις και οδηγεί σε νέα διαμορφωτικά πλαίσια για την περιφερειακή ανάπτυξη και παρακμή. Η καπιταλιστική συσσώρευση εξελίσσεται διά μέσου μιας προόδου που τη δημιουργούν συγκεκριμένες κρίσεις του συστήματος και κατά επέκταση εξωθεί τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής προς αναζήτηση νέων τρόπων παραγωγής.

Σύμφωνα με την μαρξιστική προσέγγιση το σύγχρονο πρόβλημα της άνισης ανάπτυξης μπορεί να κατανοηθεί σε όρους ιστορικής ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Οι σύγχρονες τάσεις της άνισης ανάπτυξης αντανακλούν την εκμετάλλευση συγκεκριμένων περιοχών από καπιταλιστικές περιφέρειες και που οι τελευταίες σε προγενέστερο στάδιο εξαρτιόντουσαν από άλλες καπιταλιστικές περιφέρειες (Dawkins, 2003). Σύμφωνα με τον Harvey (1987), μπορεί να πραγματοποιηθεί η παραδοχή πως μολονότι σημειώνεται η τάση για μια ισόρροπη

ανάπτυξη δια μέσου του ανταγωνισμού των κερδών κάτι τέτοιο όμως στην πράξη δεν καθίσταται δυνατό εξαιτίας των μη ισόρροπων δομών των κοινωνικών σχέσεων.

Πολλά και ιδιαίτερα σημαντικά θέματα, που σχετίζονται με τις βασικές δομές τόσο της οικονομίας όσο και της κοινωνίας, που έλαβαν χώρα τις τελευταίες δεκαετίες αποτέλεσαν την αφορμή για μια στροφή των θεωρητικών προς τις μαρξιστικές και ριζοσπαστικές οπτικές της περιφερειακής ανάπτυξης. Έτσι για παράδειγμα, ο άνισος γεωγραφικός καταμερισμός της περιφερειακής βιομηχανικής εξειδίκευσης προκάλεσε ένα γεωγραφικό καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στον πυρήνα και την περιφέρεια των περιοχών. Η μαρξιστική παράδοση αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στη χωρική διάσταση του καταμερισμού της εργασίας. Σύμφωνα με τον Massey (1979), η περιφερειακή ή χωρική ανισότητα ήταν παρούσα σε ολόκληρη την ιστορική περίοδο. Γι' αυτόν ο όρος ανισότητα εκλαμβάνεται ως ο διαφορετικός βαθμός έκφρασης της κοινωνικής ευημερίας (όπως κατά κεφαλήν εισόδημα, απασχόληση κ.α.). Η γεωγραφική ανισότητα προκύπτει ως αποτέλεσμα των μεταβολών είτε της γεωγραφικής διανομής των συστατικών στοιχείων της παραγωγής (μεταβολές πληθυσμού, πλουτοπαραγωγικών πόρων, σχετικών αποστάσεων-μεταφορές, επικοινωνία) είτε της τοπικής ζήτησης για κερδοφόρες οικονομικές δραστηριότητες. Οι χωρικές διαφοροποιήσεις χρησιμοποιούνται σαν εργαλείο προκειμένου να επιτευχθεί η επιθυμητή συσσώρευση κεφαλαίου από τους δρώντες του καπιταλιστικού συστήματος. Η χρήση των χωρικών στρατηγικών με σκοπό την εκμετάλλευση του διαφοροποιημένου εργατικού δυναμικού δημιουργεί την άνιση περιφερειακή ανάπτυξη. Για να γίνει ευκολότερα αντιληπτό το παραπάνω αρκεί κανείς να αναλογισθεί την περιφερειακή σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στην κεντρική επιχείρηση και στις θυγατρικές επιχειρήσεις. Η διαφοροποιημένη χωρική τοποθέτηση των παραπάνω δημιουργεί διαρροή κερδών από τις περιφέρειες που είναι εγκατεστημένες οι θυγατρικές επιχειρήσεις προς την περιφέρεια της κεντρικής επιχείρησης. Επιπλέον, οι περιφέρειες των θυγατρικών μπορούν να αντιμετωπίσουν ένα ασθενέστερο περιφερειακό

πολλαπλασιαστή. Η άνιση λοιπόν, περιφερειακή ανάπτυξη μπορεί να αναλυθεί και να προσεγγισθεί υπό το πρίσμα του καταμερισμού της εργασίας.

Κεντρικό θέμα στη μαρξιστική θεωρία κατέχει επίσης η σχέση ανάμεσα στην κεφαλαιακή συγκέντρωση και των κοινωνικών ομάδων. Η σχέση αυτή χρησιμοποιείται ως προσδιοριστικός παράγοντας των μεταβολών που συντελούνται σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Τα θέματα αυτά κέρδισαν ιδιαίτερη προσοχή στην εποχή όπου η συζήτηση γύρω από την υπερεθνική ολοκλήρωση βρίσκονταν σε έξαρση (Dunford και Perrons, 1994). Πέρα όμως από τις διαδικασίες της πολιτικής ενοποίησης οι κοινωνικές και πολιτικές καταστάσεις χρησιμοποιήθηκαν για να ερμηνευτεί η κρίση του φορντισμού. Τέλος, οι μαρξιστικές θεωρίες υποστηρίζουν πως η σύγχρονη μεταμόρφωση που συντελείται στην επιφανειακή μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δε θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια βασική τροποποίηση των βασικών δομών. Στην πραγματικότητα, αυτές οι διαφοροποιήσεις και οι μεταβολές που σημειώνονται στη διαχρονική εξέλιξη της οικονομικής δραστηριότητας επιβεβαιώνουν τη λειτουργία των εγγενών νόμων της κίνησης και της συσσώρευσης και πως σε καμία περίπτωση δε σχετίζονται με αποδυνάμωση των καπιταλιστικών δομών ή σταδιακή μεταμόρφωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Martin, 1989).

Ένα σημαντικό τμήμα του ευρύτερου πλαισίου των θεωριών των δομικών και προσωρινών μεταβολών είναι αυτό των **θεωριών της μετάβασης** που αφορά στην ανάδυση των τοπικών και περιφερειακών οικονομιών. Βασική αιτία της εστίασης, από επιστημονικής άποψης, της προσοχής στην τοπική και περιφερειακή οικονομία υπήρξε η γενικότερη μεταβολή του τρόπου παραγωγής ιδιαίτερα μετά την εποχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και πιο συγκεκριμένα τις δεκαετίες του 1970 και 1980. Μέσα σε αυτές τις δεκαετίες η διεθνής οικονομία αποτέλεσε πεδίο ραγδαίων και ριζοσπαστικών εξελίξεων και μεταβολών που σχετίζονται με την τεχνολογία παραγωγής, τη βιομηχανική οργάνωση, την αναδιάρθρωση των διεθνών αγορών, τις μεγάλης κλίμακας μεταβολών στις γενικές οικονομικές πολιτικές, την μετατόπιση

του παραγωγικού ενδιαφέροντος από το βιομηχανικό κλάδο στον κλάδο υπηρεσιών, την αυξανόμενη διεθνή κινητικότητα του κεφαλαίου και της εργασίας, τις αυξανόμενες διαπεριφερειακές ανισότητες (Hirst και Zeitlin, 1991). Ως τις δεκαετίες αυτές, η περιφέρεια αντιμετωπιζόταν ως αποτέλεσμα βαθύτερων πολιτικών και οικονομικών διαδικασιών και όχι ως μια θεμελιώδης μονάδα της κοινωνικής ζωής στο ίδιο συγκρίσιμο επίπεδο τουλάχιστον με αυτό των αγορών, του κράτους ή της τεχνολογίας. Οι μεταβολές όμως αυτές συνετέλεσαν στο να αναθεωρηθεί η προσέγγιση της περιφέρειας κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αντιμετωπίζεται ως βάση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, ιδίως μετά την εποχή της «μαζικής παραγωγής» (Storper, 1997). Το γεγονός αυτό ουσιαστικά εκλαμβάνεται ως ένα είδος μετάβασης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αποτελώντας εφελθτήριο για την ανάδυση διαρθρωτικών θεωριών που ως σκοπό έχουν τόσο την ερμηνεία αυτής της μετάβασης όσο και τις πιθανές προεκτάσεις της σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο.

Έτσι αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης αποτέλεσαν οι τοπικές και περιφερειακές οικονομίες των οποίων οι ιδιαίτερες κοινωνικές, τεχνολογικές και θεσμικές δομές προσδιόρισαν την αναπτυξιακή διαδικασία (Pike et al., 2006). Σε αυτές τις τοπικές και περιφερειακές οικονομίες σχηματίζονται δύο είδη ομάδων παραγωγής που σηματοδοτούν τη μετάβαση από το μαζικό τρόπο παραγωγής. Από τη μια πλευρά εντοπίζονται επιχειρηματικές οργανώσεις οι οποίες αρθρώνονται μέσα σε ένα περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη κεντρικών βιομηχανιών και συνήθως περιβάλλονται από αναρίθμητες μικρότερες μονάδες ή υπεργολαβίες. Από την άλλη πλευρά συναντιούνται συχνά επιχειρησιακές μονάδες που αποτελούνται σχεδόν ολοκληρωτικά από μικρές εξειδικευμένες παραγωγές χωρίς την ύπαρξη κάποιου κυρίαρχου κεντρικού πόλου. Τόσο η βιβλιογραφία της οικονομικής γεωγραφίας όσο και η τοπική ιστορία των περιφερειακών οικονομιών είναι γεμάτες από ανάλογα παραδείγματα και περιγραφές πυκνών ανεπτυγμένων βιομηχανικών περιοχών που καταλαμβάνονται από συγκροτήματα όπως αυτά.

Μερικές φορές αυτές οι περιοχές συνδέονται γεωγραφικά με την ύπαρξη κάποιου φυσικού πόρου ενώ άλλες φορές ο γεωγραφικός προσδιορισμός τους προκύπτει ως αποτέλεσμα της εσωτερικής αυτόνομης συνεργατικής δυναμικής τους (διασύνδεση με άλλες περιφέρειες). Η ανάπτυξη αυτών των περιοχών παράλληλα ενισχύεται από την παροχή πολλών πρόσθετων εξωτερικοτήτων (παροχή υποδομών από το δημόσιο τομέα, προσφορά αναγκαίων υπηρεσιών από την τοπική αυτοδιοίκηση) ενώ ταυτόχρονα εξασφαλίζεται από την ανάδειξη πολύπλευρων αγορών εργασίας (Scott, 1986).

Πολλές από αυτές τις περιοχές κέρδισαν σταδιακά το ενδιαφέρον των ερευνητών όπως οι κάθετα μη ολοκληρωμένες βιομηχανικές περιοχές όπως η Κεντρική Ιταλία, η Toyota City, η Silicon Valley, η Orange County, η Route 128, η πανεπιστημιούπολη του Παρισιού, της Τουλούζης, της Βαυαρίας αλλά και λιγότερο γνωστές και λιγότερο υψηλής τεχνολογίας περιοχές όπως οι χρηματοοικονομικές περιοχές του Λονδίνου και της Νέας Υόρκης, η περιοχή ενδύματος του Λος Άντζελες, η βιομηχανία θεάματος του Hollywood, οι χειροτεχνίες του Jutland, οι κόφτες μετάλλων του Haute Savoie στη Γαλλία κ.α. (Storper, 1997). Η σχετική οικονομική επιτυχία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτών των περιοχών αποτέλεσαν αντικείμενο διερεύνησης αναφορικά με το κατά πόσο άλλες περιοχές μπορούν να τις μιμηθούν και να προβούν στην υιοθέτηση παρόμοιων αναπτυξιακών διαδικασιών και προτύπων. Με άλλα λόγια η τοπικότητα, μέσω της σταδιακά αυξανόμενης σημασίας που της αποδόθηκε ως αναπτυξιακό πρότυπο αποτέλεσε το έναυσμα διεξοδικότερης διερεύνησης και ανάλυσης. Ο τρόπος προσέγγισης της τοπικότητας πραγματοποιείται κυρίως μέσω των μεταβολών που παρατηρούνται σε επίπεδο θεσμικής βιομηχανική οργάνωσης, τεχνολογικών μεταβολών και μάθησης. Οι παράγοντες αυτοί προσδιορίζουν τη συμπεριφορά των περιφερειών αλλά δεν είναι σε θέση από μόνοι τους να αναπτύξουν μια συνολική εξήγηση για την ανάπτυξη των περιφερειακών οικονομιών. Οι αναδυόμενες περιφέρειες πρέπει να προσεγγισθούν

όχι σαν ένα τόπο εμπορικών αλληλεξαρτήσεων αλλά σα μια μονάδα αυξανόμενης σημασίας και βαρύτητας (Storper, 1995).

Μια άλλη θεωρητική αντίδραση στις πρόσφατες μεταβολές της δομής της βιομηχανίας είναι η θεωρητική προσέγγιση που εστιάζει στα πρότυπα των σχέσεων που αναπτύσσονται **στις νέες βιομηχανικές περιοχές**. Ιστορικά η θεωρία αυτή εντοπίζεται στη μετάβαση από την προβιομηχανική εποχή στην εποχή της μαζικής παραγωγής και από αυτήν στην εποχή της «ελαστικής εξειδίκευσης» (Pike et al., 2006). Οι ελαστικές μέθοδοι παραγωγής αναφέρονται στην ποικιλομορφία των τρόπων που χρησιμοποιούν οι παραγωγοί προκειμένου να μεταπηδήσουν από μια παραγωγική διαδικασία σε μια άλλη ή/και από ένα προϊόν σε ένα άλλο (Scott και Storper, 1990). Η ευελιξία μπορεί να εντοπιστεί τόσο σε επίπεδο ενδοεπιχειρησιακό όσο και σε διαεπιχειρησιακό. Στην πρώτη περίπτωση η ευελιξία επιτυγχάνεται διαμέσου της χρήσης γενικών σκοπών μηχανολογικού εξοπλισμού ή τεχνικών εργασιών ενώ στη δεύτερη περίπτωση διαμέσου του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Στη δεύτερη περίπτωση η ευελιξία καθίσταται εφικτή ύστερα από τον καταμερισμό της βιομηχανικής διαδικασίας σε μια πληθώρα ατομικών παραγωγών, διευκολύνοντας κατά αυτόν τον τρόπο ριζικές μεταβολές στις κάθετες και οριζόντιες διασυνδέσεις των δικτύων καθώς και εύκολες μεταβιβάσεις ανάμεσα σε διαφορετικά προϊόντα και επίπεδα παραγωγής.

Η ανάδυση των ευέλικτων μεθόδων παραγωγής πραγματοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 όπου και σημειώθηκε η παρατεταμένη κρίση του μαζικού τρόπου παραγωγής. Η ευέλικτη εξειδίκευση αναγνωρίζει την πολυπλοκότητα και τη μεταβλητότητα των σχέσεων ανάμεσα στην τεχνολογία, τους θεσμούς και της πολιτικής και βασίζεται στη χρήση ευέλικτης εργασίας και κεφαλαίου τα οποία και μπορούν με ευκολία να ενταχθούν στις απαιτήσεις και ανάγκες των μεταβαλλόμενων αγορών. Οι επιχειρήσεις που ενστερνίζονται την ευέλικτη εξειδίκευση συνδέονται μεταξύ τους μέσω τοπικών δικτύων που τους διευκολύνουν στη διανομή της γνώσης και της πληροφορίας. Τα δίκτυα αυτά λειτουργούν σε μια

βάση εμπιστοσύνης και δε συνδέονται με ιεραρχικούς δεσμούς σε σύγκριση με την κάθετη ολοκληρωμένη μορφή οργάνωσης (Dawkins, 2003). Το γεγονός ότι η ευέλικτη εξειδίκευση εξαρτάται από την εμπιστοσύνη και τη συνεργασία δεν αναιρεί την πιθανότητα μιας ενδεχόμενης σύγκρουσης. Η ευέλικτη εξειδίκευση όπως κάθε άλλο σύστημα παραγωγής είναι επιρρεπές σε δυνητικές εξουθενωτικές συγκρούσεις ανάμεσα στους οικονομικούς δρώντες, όχι μόνο δηλαδή μεταξύ των εργοδοτών και εργαζομένων αλλά και μεταξύ των επιχειρήσεων σε επίπεδο υπερβολαβίων και θυγατρικών επιχειρήσεων (Hirst και Zeitlin, 1991). Η αναπαραγωγή της κοινωνικής συναίνεσης εντός του συστήματος επιτυγχάνεται και διατηρείται για μακροχρόνιες περιόδους μέσω της λειτουργίας θεσμικών μηχανισμών που ως σκοπό έχουν την επίλυση των προβλημάτων που ανακύπτουν καθιστώντας τη λειτουργία του συστήματος ικανοποιητική για όλους τους παραγωγικούς φορείς που αναπτύσσουν σχέσεις.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που αφορά την ευέλικτη εξειδίκευση δίνεται μέσω της σύγκρισης της Silicon Valley της Καλιφόρνιας και της Route 128 της Βοστώνης (Saxenian, 1990). Η επιτυχημένη διαδρομή της Silicon Valley οφείλεται κατά κύριο λόγο στην υιοθέτηση ενός δικτύου που βασίζεται στη βιομηχανική παραγωγή. Ενώ και οι δύο αυτές τοπικές περιπτώσεις είχαν ως κύριο παραγωγικό χαρακτήρα την υψηλής τεχνολογία παραγωγικής δράσης και έδρασαν παράλληλα τη δεκαετία του 1970 μόνο η Silicon Valley μπόρεσε και ξεπέρασε την περιφερειακή ύφεση του 1980 καταφέροντας να αναδυθεί σε παγκόσμιο κυρίαρχο παίκτη της υψηλής τεχνολογίας. Οι αιτίες που οδήγησαν στις διαφορετικές πορείες των δύο αυτών κατά τα άλλα κοινών, από παραγωγικής άποψης, βιομηχανιών αποδίδεται στις διαφορές της φύσης της βιομηχανικής δομής ανάμεσα στις δύο περιφέρειες. Η βιομηχανία της Silicon Valley χαρακτηρίζεται από πυκνά κοινωνικά δίκτυα και από καινοτόμα επιχειρηματικότητα ενώ η Route 128 στη βιομηχανική της οργάνωση κυριαρχεί ένας μικρός αριθμός ιεραρχικά ολοκληρωμένων επιχειρήσεων που αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στη μυστικότητα και στην ανεξαρτησία.

Αυτό που φαίνεται πως διαδραματίζει ένα ιδιαίτερο ρόλο στη συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση της ευέλικτης εξειδίκευσης είναι η ελαστικοποίηση του εργατικού δυναμικού (Markusen et al., 1999). Τα άτομα μπορούν να μετακινηθούν από επιχείρηση σε επιχείρηση και μέσω αυτής της μετακίνησης μπορούν να προκύψουν οφέλη με την πραγματοποίηση της ελεύθερης διάχυσης των «μυστικών» της βιομηχανικής δραστηριότητας μέσα σε μια περιφέρεια. Κατά κάποιον τρόπο οι εργοδότες δεσμεύονται έναντι της περιφέρειας και όχι της επιχείρησης. Έτσι, είναι δυνατό να παρατηρηθεί εισροή μεταναστών σε περιόδους ανάπτυξης και όχι το αντίθετο. Επιπλέον, η ευελιξία προσφέρει τοπική πολιτιστική ταυτότητα και μια κοινή βιομηχανική εξειδίκευση.

Αυτό που στην ουσία σηματοδοτείται μέσω της συζήτησης περί της ευέλικτης εξειδίκευσης είναι η επαναφορά από παλιότερες ιστορικές περιόδους της έννοιας της βιομηχανικής περιοχής (industrial districts), πριν δηλαδή την εμφάνιση και δραστηριοποίηση του μαζικού τρόπου παραγωγής. Αυτή η βιομηχανική περιοχή δεν χαρακτηρίζεται από άκαμπτες, μη ευέλικτες και κάθετα ολοκληρωμένες κοινωνικές οργανώσεις αλλά από πυκνά τοπικά δίκτυα μικρών επιχειρήσεων. Η δυναμική που αναπτύσσεται σε αυτά τα τοπικά δίκτυα μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εναλλακτική λύση στις προκλήσεις που παρουσιάζονται από τις μεταβαλλόμενες αγορές μέσω της ευελιξίας και της προσαρμοστικότητάς τους (Pike et al., 2006). Η κάθετη μη ολοκληρωμένη δομή και η συγκέντρωση που έχουν να επιδείξουν οι συγκεκριμένες μορφές επιχειρήσεων μπορεί να χρησιμοποιηθούν προκειμένου να συμβάλουν αποφασιστικά στη μείωση του κόστους συναλλαγής και στη μείωση της αβεβαιότητας ανάμεσα στους πωλητές και αγοραστές. Το τοπικό δίκτυο επίσης, έχει την ικανότητα να προωθεί και να ενισχύει το τοπικό και περιφερειακό κοινωνικό κεφάλαιο δημιουργώντας ένα είδος πολιτισμικού δικτύου που οι βασικοί του πυλώνες θα είναι η τοπική εμπιστοσύνη και αμοιβαιότητα. Το ίδιο το δίκτυο θα είναι σε θέση να επιβάλει δημόσιους και ιδιωτικούς θεσμούς που θα υποστηρίζουν

και θα ενισχύουν τα κανάλια διάχυσης της γνώσης και της τεχνολογίας σε τοπικό επίπεδο (Morgan, 1997).

Οι νέοι βιομηχανικοί χώροι (new industrial spaces) αποτελούν ένα τμήμα της προσέγγισης των θεωριών μετάβασης. Η μετάβαση από το παλιό ηγεμονικό καθεστώς της φορντιστικής συσσώρευσης σηματοδοτήθηκε από τη σταδιακή εμφάνιση του νέου καθεστώτος της ευέλικτης συσσώρευσης. Στον οικονομικό και κοινωνικό χάρτη αυτό αποτυπώθηκε μέσω της εμφάνισης των νέων βιομηχανικών χώρων (Scott, 1988). Το καθεστώς συσσώρευσης του φορντισμού σημειώθηκε κατά τη χρονική περίοδο των δεκαετιών του 1920-1970. Κατά την περίοδο αυτή ο μαζικός τρόπος παραγωγής κυριάρχησε στην οικονομική δραστηριότητα, χωρίς αυτό να σημαίνει πως καταργήθηκαν άλλες μορφές παραγωγής, όπως οι βιοτεχνικές παραγωγικές δραστηριότητες. Οι βιομηχανικοί τομείς χαρακτηρίζονται από εσωτερικές οικονομίες κλίμακας, τεχνικό καταμερισμό της εργασίας και κανονικοποίηση της παραγωγής.

Μέσω της ευέλικτης εξειδίκευσης και της γενικότερης τροποποίησης της παραγωγικής δραστηριότητας στο οικονομικό προσκήνιο εμφανίστηκαν νέες και ευέλικτες μορφές παραγωγής. Σε αρχικό τουλάχιστον στάδιο οι νέες αυτές μορφές παραγωγής χαρακτηρίζονταν από μια χωρική εγγύτητα με τα παλαιά κέντρα μαζικής παραγωγής. Τις τελευταίες όμως δεκαετίες αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους όλο και περισσότεροι βιομηχανικοί χώροι αλλάζοντας το τοπίο, εντός του οποίου λειτουργούν οι καπιταλιστικές δομές (Scott, 1988). Σημειώνεται λοιπόν μια θεωρητική σχέση που ενώνει από τη μια το νέο αναδυόμενο τοπίο που διαμορφώνεται στην εποχή της μετά μαζικής παραγωγής και του ευέλικτου τρόπου συσσώρευσης και από την άλλη την εμφάνιση νέων γεωγραφικών τάσεων που σχετίζονται με την οργάνωση της παραγωγής (Lovering, 1990). Το υπόδειγμα των νέων βιομηχανικών χώρων θεμελιώθηκε ενώνοντας τη βιομηχανική οργάνωση και τη χωρική συγκέντρωση. Οι τάσεις της βιομηχανικής οργάνωσης για μια πιο ολοκληρωμένη οικονομία θεωρούνταν ότι θα οδηγήσει στη συγκέντρωση της

οικονομικής δραστηριότητας σε ορισμένες περιοχές. Από την άλλη ανάλογες συγκεντρώσεις θεωρούνταν επίσης ότι θα συμβάλουν στη διάλυση της ολοκληρωμένης παραγωγής και στην αναδιάρθρωση του καταμερισμού της εργασίας. Αυτή η κυκλική διαδικασία αποδίδεται κατά κύριο λόγο στην επίδραση που ασκούν οι εξωτερικές οικονομίες (Lagendijk, 1998). Η διαφορά ανάμεσα στην μορφή του μαζικού τρόπου παραγωγής και των νέων ευέλικτων επιχειρησιακών μορφών έγκειται στο γεγονός ότι οι τελευταίες επιβιώνουν στηριζόμενες στην ικανότητα διαρκούς προσαρμοστικότητας ενώ οι πρώτες προσέγγιζαν τα θέματα της επιβίωσης μέσω μεθόδων και τρόπων που σχετίζονταν με τη διαρκή μείωση του κόστους παραγωγής.

Οι νέοι αυτοί βιομηχανικοί χώροι συντελούν στην αντιστροφή της επικρατούσας άποψης περί του κυρίαρχου ρόλου επί του σύγχρονου βιομηχανικού κόσμου των μεγάλων επιχειρήσεων. Στο νέο αυτό βιομηχανικό χώρο κυριαρχούν πυκνά δίκτυα συσχετιζόμενων παραγωγικών δραστηριοτήτων που ανήκουν σε μικρές ή μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Ο καταμερισμός της εργασίας και η ευελιξία των δικτύων αυτών εκφράζουν τη γενικότερη δυναμικότητά τους (Walker, 1989). Η γεωγραφική συγκέντρωση των νέων βιομηχανικών χώρων προσδιορίζεται από τις κατάλληλες διασυνδέσεις στην αγορά εργασίας, στην προμηθευτική διαθεσιμότητα και τις τεχνολογικές αλληλεπιδράσεις. Η ικανοποίηση αυτών των συνθηκών με την ταυτόχρονη βελτίωση των συναλλαγών οδήγησε στα περιφερειακά δίκτυα παραγωγής (Pike et al., 2006).

Η ανάδυση των νέων βιομηχανικών χώρων και της γενικότερης τοπικής επιχειρηματικής δικτύωσης έδωσε ένα νέο νόημα στο χώρο. Ενώ στους παλιότερους τρόπους παραγωγής η χωρικότητα αντιμετωπιζόταν απλά ως ένα είδος σκηνικού εντός του οποίου διαδραματιζόταν η οικονομική δραστηριότητα τώρα η χωρικότητα αποκτά ένα πιο καίριο ρόλο στην περιφερειακή οικονομική ανάλυση (Scott και Storper, 2003). Έτσι, οι περιφέρειες λαμβάνουν μέρος στις αναλύσεις ως ένα ενεργό τμήμα της αναπτυξιακής διαδικασίας που είναι ταυτόχρονα σε θέση να

δημιουργήσει σχέσεις αιτιότητας. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονισθεί πως ο συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής ενδέχεται να λειτουργήσει ως άκρως χωρικά επιλεκτικός. Αυτό σημαίνει πως τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής μπορούν να δημιουργήσουν υψηλά συγκεντρωμένα κέντρα ανάπτυξης ευεργετώντας κάποιες περιφέρειες και αφήνοντας παράλληλα κάποιες άλλες πιο πίσω στην αναπτυξιακή πορεία. Τέλος, η θεωρία αυτή δεν είναι σε θέση να προβλέψει αν θα σημειωθεί, μέσω των νέων βιομηχανικών χώρων, μια ενδοπεριφερειακή ισορροπία. Μπορεί κανείς να υποθέσει πως , μέσω της ενθάρρυνσης και ανάπτυξης της πολυπλοκότητας και της διασποράς των τοπικών επιχειρηματικών δικτύων και των νέων βιομηχανικών κέντρων ανάπτυξης ότι θα προέκυπτε η πιθανότητα μείωσης της συνολικής χωρικής πόλωσης αλλά προκειμένου να απαντηθεί με απόλυτη βεβαιότητα η υπόθεση αυτή θα απρέπει να ακολουθήσει μία διεξοδικότερη μελέτη τόσο των τεχνολογικών και των οργανωτικών χαρακτηριστικών των νέων βιομηχανικών περιοχών όσο και των γενικότερων οικονομικών και πολιτικών συνθηκών που επικρατούν στις διάφορες περιφέρειες (Storper, 1990).

Εντός του πλαισίου των θεωριών της μετάβασης θα συναντήσουμε και τις **θεωρίες της ρύθμισης**, οι οποίες έχουν εξελιχθεί κυρίως μέσω της πολύπλευρης ανάλυσης που αφορά την ευρωπαϊκή πολιτική οικονομία. Μια από τις κεντρικότερες διαστάσεις αυτής της προσέγγισης είναι τα «καθεστώτα της συσσώρευσης» (“regimes of accumulation”) (Peck και Tickell, 1992). Τα «καθεστώτα της συσσώρευσης» περιγράφουν στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης εντός των οποίων η αναπαραγωγική διαδικασία βρίσκεται σε αρμονία. Η διαδικασία της συσσώρευσης δηλαδή δε θα επηρεάζεται από τις διάφορες κρίσεις που δημιουργούνται στο οικονομικό περιβάλλον. Για να ερμηνεύσει την καπιταλιστική αναπτυξιακή διαδικασία η προσέγγιση αυτή βασίζεται σε δύο κύριους παράγοντες, το σύστημα της συσσώρευσης και τη λειτουργία της κοινωνικής ρύθμισης.

Το σύστημα της συσσώρευσης αποτελεί το κυρίαρχο μοντέλο της οικονομικής ανάπτυξης. Τα στοιχεία που περιλαμβάνει αναφέρονται τόσο σε όρους παραγωγής

όπως το επενδύσιμο κεφάλαιο, η κατανομή του κεφαλαίου εντός των διάφορων κλάδων παραγωγής όσο και σε όρους κατανάλωσης όπως οι ατομικές ή συλλογικές καταναλωτικές προτιμήσεις. Η λειτουργία της κοινωνικής ρύθμισης εγγυάται τη μεσοπρόθεσμη αναπαραγωγή του κυρίαρχου συστήματος συσσώρευσης μέσω της ομαλοποίησης των τάσεων που δημιουργεί η κρίση. Τα στοιχεία στα οποία βασίζεται η λειτουργία της κοινωνικής ρύθμισης είναι οι συνήθειες, τα έθιμα, οι κοινωνικές νόρμες, οι κρατικοί νόμοι κ.α. (Brenner και Glick, 1991).

Οι θεωρίες της ρύθμισης αναπτύχθηκαν στην μετά εποχή του φορντισμού παρέχοντας ένα θεωρητικό πλαίσιο για την ερμηνεία και αξιολόγηση μιας πληθώρας οικονομικών και κοινωνικών πειραμάτων. Η βασική πρόταση των θεωριών ρύθμισης είναι πως προκειμένου να αντιληφθούμε πλήρως την καπιταλιστική αναπαραγωγή θα πρέπει να προηγηθεί μια γενικότερη κατανόηση του ευρύτερου θεσμικού και κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου λαμβάνει δράση η συσσώρευση (Tickell και Peck, 1995). Αυτός είναι ο λόγος που το καθεστώς της συσσώρευσης μπορεί να επιβιώσει εξαιτίας της λειτουργίας της κοινωνικής ρύθμισης.

Το σύγχρονο όμως καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής τα τελευταία χρόνια έχει να επιδείξει σημαντικές αλλαγές και τροποποιήσεις. Τα αποτελέσματα των εξελίξεων, που επιταχύνθηκαν μετά τις κρίσεις του 1970, είχαν ως αποτέλεσμα να μετακυλήσουν την κρίση και στη θεωρία της περιφερειακής ανάπτυξης. Οι παλιές μορφές χωρικής ανάπτυξης που συνδέονταν με το καθεστώς της συσσώρευσης του φορντισμού καθώς και με τη λειτουργία του κεϋνσιανού κράτους πρόνοιας δεν ήταν σε θέση πλέον να ερμηνεύσουν και να αξιολογήσουν τη νέα οικονομική πραγματικότητα (Scott, 1988). Εξαιτίας αυτών, οι θεωρίες της ρύθμισης επιδεικνύουν ιδιαίτερη σημασία για το οικονομικό και θεσμικό περιεχόμενο μικρότερης γεωγραφικής κλίμακας περιοχών. Πιο συγκεκριμένα, το σημαντικότερο ενδιαφέρον προσλαμβάνουν οι νέες βιομηχανικές περιοχές καθώς και η μορφή και

πυκνότητα των διαφορετικών περιφερειακών θεσμικών επιπέδων σε σχέση με την αναπτυξιακή διαδικασία (Amin και Thrift, 1995).

Για τις θεωρίες της ρύθμισης η καπιταλιστική ανάπτυξη ρυθμίζεται κοινωνικά και θεσμικά μέσω της ρυθμιστικής σύνδεσης ανάμεσα σε οικονομικούς και μη οικονομικούς παράγοντες (Pike et al., 2006). Οι θεωρίες της ρύθμισης ασκούν μεγάλη επιρροή στην οικονομική γεωγραφία ιδίως τα τελευταία χρόνια εξαιτίας κυρίως της βασικής υπόθεσης που πραγματοποιούν και η οποία σχετίζεται με τη μετάβαση από το φορντισμό προς μια πιο ευέλικτη συσσώρευση. Σύμφωνα λοιπόν με αυτήν την υπόθεση οι διάφοροι ρυθμοί ανάπτυξης των εθνικών και περιφερειακών περιοχών εξαρτώνται από το βαθμό αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην οργάνωση της παραγωγής και των ρυθμιστικών θεσμικών και κοινωνικών δομών που υποστηρίζουν την οικονομική δραστηριότητα (Martin και Sunley, 1998).

Μέσω λοιπόν της υιοθέτησης των θεωριών της ρύθμισης η οικονομία βρίσκεται σε ένα σημείο εκκίνησης στο οποίο δεν παρουσιάζεται μια τάση προς μια αυτόματη ισορροπία, σύμφωνα με τους συμβατικούς οικονομολόγους, αλλά ούτε προς μια αναπόφευκτη κατάρρευση, σύμφωνα με τους μαρξιστές. Το σύστημα συσσώρευσης ή το σύνολο των σχέσεων που αναπτύσσεται ανάμεσα στην παραγωγή και στην κατανάλωση που αναδύονται στο προσκήνιο της οικονομικής δραστηριότητας διατηρούνται μέσω της λειτουργίας της ρύθμισης (mode of regulation) ή του συνόλου των κοινωνικών και θεσμικών παραγόντων που λειτουργούν υποστηρικτικά για την οικονομία επιφέροντας ένα βαθμό συνοχής και σταθερότητας του καθεστώτος της συσσώρευσης (Valler Pike et al., 2011). Οι θεωρίες ρύθμισης τέλος προσφέρουν πολιτικές που ωθούν την αναπτυξιακή διαδικασία εστιάζοντας στα τοπικά αποκεντρωμένα παραγωγικά δίκτυα, στις τοπικές οικονομίες συγκέντρωσης, στα τοπικά δίκτυα εμπιστοσύνης, συνεργασίας και ανταγωνισμού όπως επίσης και την τοπική ικανότητα προώθησης της κοινωνικής μάθησης ή προσαρμογής, καινοτομίας και επιχειρηματικότητας (Pike et

al., 2006). Οι ρυθμιστικές δομές αρθρώνονται σε τοπικό επίπεδο και εστιάζουν τόσο στην ανταγωνιστικότητα όσο και στην καινοτομία (Jessor, 1995).

Η κριτική που αναπτύχθηκε γύρω από τις θεωρίες της μετάβασης αφορά την περιορισμένη ερμηνευτική τους ικανότητα και τις αδυναμίες γενίκευσής τους. Οι θεωρίες μετάβασης δεν είναι σε θέση να συλλάβουν την ποικιλομορφία και την πολυπλοκότητα της τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης σε ένα τουλάχιστον ικανοποιητικό βαθμό. Οι θεωρίες αυτές αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση σε μακροοικονομικά δεδομένα. Τους ενδιαφέρει περισσότερο ο ρόλος των οικονομικών δομών και ιδιαίτερα το καπιταλιστικό περιβάλλον (Sheppard, 2008). Οι εξαγωγική δραστηριότητα πέρα από τα περιφερειακά όρια σαφώς και παίζει σημαντική ρόλο στην περιφερειακή ευημερία, αγνοούνται όμως κατά αυτόν τον τρόπο άλλοι βασικοί τομείς της οικονομικής δραστηριότητας, όπως ο τομέας της παροχής υπηρεσιών, ο χρηματοοικονομικός τομέας ή και ακόμα ο δημόσιος τομέας (Lovering, 1999).

Επιπλέον, οι θεωρίες της μετάβασης δεν μπόρεσαν να κατανοήσουν επαρκώς την έννοια του χώρου αναφορικά με τις διαδικασίες συγκέντρωσης και της μη ολοκληρωμένης παραγωγής. Ουσιαστικά δεν μπόρεσαν να δώσουν μια συστηματική απάντηση για τα αίτια που προκαλούν τη σύνδεση των χωρικών οικονομικών δραστηριοτήτων μέσα σε περιοχή ανάπτυξης. Το γεγονός αυτό αποδίδεται ενδεχομένως στην παραμέληση της συμπεριφοριστικής και κοινωνικής διάστασης της επιχειρησιακής ανάπτυξης (Lagendijk, 1998).

Απέναντι σε αυτήν την κριτική, οι θεωρίες του νέου βιομηχανικού χώρου αντέδρασαν δίνοντας έμφαση σε παραμέτρους πέρα από το δίκτυο συνεργασίας, όπως σε κυβερνητικές δομές της χωρικής δραστηριότητας, στο πολιτισμό ή στους θεσμούς. Μια τέτοια προσπάθεια δίνεται μέσα από ένα είδος ταξινόμησης χωρικών παραγωγικών συστημάτων. Η μια πλευρά του συστήματος αποτελείται από διαφορετικά είδη κυβερνητικών δομών της χωρικής δραστηριότητας εντός της οποίας αναπτύσσεται το επιχειρηματικό δίκτυο (“ring”, “core-ring”, “core

dominated”) και η άλλη πλευρά του συστήματος περιλαμβάνει την τυπολογία εκείνη που αντιπροσωπεύει τη χωρική και συνεργατική διάσταση των δικτύων ως συστήματος εισροών-εκροών («διασκορπισμένα», «συγκεντρωμένες μεγάλες επιχειρήσεις», «συγκεντρωμένες μικρές και μικρομεσαίες επιχειρήσεις») (Storper και Harrison, 1991).

Μια άλλη κριτική επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο διαρθρώνεται το περιφερειακό συνεργατικό δίκτυο. Ο ιστός των θεσμών που δρουν υποστηρικτικά για την επιβίωση του περιφερειακού συνεργατικού δικτύου ενδέχεται να διαβρωθεί και το γεγονός αυτό μπορεί να αποτελέσει την αιτία της αποδυνάμωσής του ή ακόμα και της διάλυσής του. Η σκέψη αυτή επιδιώκει να καταδείξει τη γενικότερη αδυναμία των θεωριών αναφορικά με τη μη ενσωμάτωση στη θεωρία μιας συστηματικότερης ανάλυσης των εννοιών της εμπιστοσύνης ή της σύμπραξης (Lagendijk, 1998). Ένα άλλο μείζον θέμα που αντιμετωπίζει η θεωρία είναι η ανάγκη να εξετασθεί η περιφερειακότητα σε σχέση τόσο με διαφορετικού βαθμού κλίμακες όσο και με άλλα είδη οικονομικής οργάνωσης. Οι θεωρίες μετάβασης φαίνεται να επιδεικνύουν μια ιδιαίτερη προσήλωση στην πεποίθηση ότι η περιφέρεια έχει κατακτήσει κατά κάποιο τρόπο ένα νέο είδος διοικητικής αρχής ή ότι σύμφωνα με τη θεωρία μια πολιτική ουδέτερη ύπαρξη (MacLeod, 2001). Το γεγονός αυτό σταδιακά αρχίζει και αμφισβητείται από το γεγονός ότι η περιφερειακή κλίμακα είναι βαθιά συνυφασμένη με την αναδιάρθρωση του κράτους. Τα κράτος εξακολουθεί να αποτελεί σημαντικό πεδίο για την προώθηση και τη ρύθμιση της κοινωνικής και χωρικής συνοχής. Αν και μια τροποποίηση των συνθηκών σε περιφερειακό επίπεδο αναμένεται να μην προκύψει ως το αποτέλεσμα ενεργειών του κράτους εντούτοις το κράτος καλείται μέσω της προώθησης κατάλληλων ενεργειών και πολιτικών να εδραιώσει και να αναπτύξει τα επιτεύγματα της περιφέρειας (Harrison, 2006).

Επιπλέον, οι θεωρίες μετάβασης μελετώντας και αναλύοντας την επιχείρηση, το οργανωσιακό επίπεδο των επιχειρήσεων και ένα περιορισμένο σύνολο

επιτυχημένων παραδειγμάτων ή πρόσφατων εξελίξεων στη χωρική οργάνωση παραγωγής επιχειρούν να προβούν σε γενικεύσεις. Αυτή λοιπόν η περιγραφική γενίκευση που βασίζεται σε παρατηρήσεις κάποιων ιστορικών κοινωνικών δεν οδηγούν πάντα σε γενικές και έγκυρες προβλέψεις που μπορούν να εφαρμοστούν σε μια πληθώρα οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων (Lovering, 1999). Τέλος, ιδιαίτερη κριτική έχει ασκηθεί σε θέματα που αφορούν τον τρόπο με τον οποίο ορίζεται η κλίμακα της περιφέρειας, η δυναμικότητα που χαρακτηρίζει τις μικρές μη κάθετα ολοκληρωμένες επιχειρήσεις, ο αντίκτυπος της δράσης τους στη γενικότερη οικονομική δραστηριότητα, ο ρόλος των μεγαλύτερων επιχειρήσεων (όπου στην εποχή της μαζικής παραγωγής κατείχαν κεντρική θέση) όπως επίσης η προσαρμοστική ικανότητα που επιδεικνύουν οι περιφέρειες αναφορικά με τις διάφορες εξωτερικές και εσωτερικές δυνάμεις που σχηματίζονται (Lovering, 1999).

3.5 Η ενδογενής θεωρία

Η νεοκλασική θεωρία και ιδιαίτερα ο τρόπος με τον οποίο προσπαθεί να ερμηνεύσει τα αίτια της μακροχρόνιας οικονομικής μεγέθυνσης οδήγησε στο να δημιουργηθούν προστριβές με την παραδοσιακή θεωρία μεγέθυνσης. Η παραδοσιακή θεωρία μεγέθυνσης εστιάζει στη δυναμική διαδικασία κατά την οποία ο λόγος κεφαλαίου εργασίας προσεγγίζει τα μακροχρόνια επίπεδα ισορροπίας, θεωρώντας ότι σημειώνονται εγγενή χαρακτηριστικά στην οικονομία που είναι σε θέση να προκαλέσουν την οικονομική μεγέθυνση για παρατεταμένες χρονικές περιόδους. Αν στο οικονομικό περιβάλλον δε σημειωθούν εξαιρετικής σημασίας σοκ ή κάποιου άλλου είδους μεταβολές (π.χ. τεχνολογική μεταβολή), έννοιες δηλαδή που δεν ερμηνεύονται επαρκώς από τη νεοκλασική θεωρία, τότε όλες οι οικονομίες θα συγκλίνουν προς μια μηδενική μεγέθυνση.

Οι μεταβολές του εισοδήματος θεωρούνται μόνο προσωρινές μεταβολές που σχετίζονται είτε με μεταβολές στο τεχνολογικό επίπεδο είτε με βραχυπρόθεσμες

εξισορροπητικές διαδικασίες (Todaro και Smith, 2012). Όταν μάλιστα οι αλλαγές αυτές στο εισόδημα δεν μπορούν να αποδοθούν σε βραχυπρόθεσμες μεταβολές του κεφαλαίου ή της εργασίας τότε αποδίδονται σε ένα άλλο παράγοντα που είναι γνωστός ως το κατάλοιπο του Solow (Solow's residual) (Stern, 1991). Με άλλα λόγια η νεοκλασική θεωρία αποδίδει την οικονομική μεγέθυνση σε εξωγενής ή εξωτερικούς παράγοντες. Με αυτόν τον τρόπο η τεχνολογική πρόοδος παρουσιάζεται ως ανεξάρτητη των αποφάσεων των οικονομικών δρώντων όπως επίσης δεν είναι σε θέση, σύμφωνα με το εννοιολογικό πλαίσιο που προσφέρει η θεωρία, να ερμηνεύσει τις διαφορές των οικονομιών εκείνων που χαρακτηρίζονται από παρόμοιο τεχνολογικό επίπεδο. Επιπλέον, σύμφωνα με τους Lucas (1988) και Romer (1994) οι διεθνείς μισθολογικές διαφορές και η διαδικασία της μετανάστευσης είναι δύσκολο να συμβιβαστούν με τη νεοκλασική θεωρία. Αν όλες οι οικονομίες χαρακτηρίζονταν από το ίδιο τεχνολογικό επίπεδο οι εξειδικευμένοι εργάτες που διαθέτουν υψηλό ανθρώπινο κεφάλαιο δε θα μετακινούνταν από λιγότερο σε περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές, όπου το ανθρώπινο κεφάλαιο βρίσκεται σε αφθονία, ούτε βεβαίως κάποιος που μετακινείται από μία υπανάπτυκτη περιοχή προς μία αναπτυγμένη θα αποκομίσει μεγαλύτερα μισθολογικά οφέλη. Τις ίδιες αδυναμίες και περιορισμούς εντοπίζουν και οι Barro και Sala-i-Martin (1992) και οι Barro, Mankiw και Sala-i-Martin (1995) οι οποίοι παρατήρησαν πως σύμφωνα με τη βασική παραδοχή της νεοκλασική θεωρίας των φθίνουσων αποδόσεων κλίμακας του κεφαλαίου θα έπρεπε να σημειώνονται σημαντικές διεθνείς/διαπεριφερειακές μετακινήσεις του κεφαλαίου από τις ανεπτυγμένες περιοχές (οι οποίες διαθέτουν υψηλούς λόγους κεφαλαίου εργασίας) προς τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές (οι οποίες διαθέτουν χαμηλούς λόγους κεφαλαίου εργασίας). Σύμφωνα με τη νεοκλασική σχολή οι μετακινήσεις αυτές θα είχαν ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωση της σύγκλισης ανάμεσα στις χώρες/περιφέρειες, κάτι ανάλογο όμως δεν παρατηρείται στη πράξη. Στην ουσία, οι συχνές ανωμαλίες που παρατηρούνται στις κεφαλαιακές ροές του αναπτυσσόμενου

κόσμου αποτελούν μια από τις βασικές αιτίες για τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη νεοκλασική θεωρία σε μια νέα θεωρία.

Όλες λοιπόν αυτές οι δυστοκίες και η γενικότερη ανικανοποίητη ως προς τις ερμηνευτικές δυνατότητες που γεννιούνται από την παραπάνω συζήτηση οδήγησε στην προώθηση των ενδογενών θεωριών της μεγέθυνσης οι οποίες κινούνται πέρα και έξω από τη συμβατική νεοκλασική θεωρία αντιμετωπίζοντας ως ενδογενείς εκείνους τους παράγοντες που εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία και που είναι σε θέση να προωθήσουν την αναπτυξιακή διαδικασία, όπως την πληθυσμιακή ανάπτυξη, τους ρυθμούς αποταμίευσης, το ανθρώπινο κεφάλαιο, την τεχνολογική μεταβολή, όλους δηλαδή τους παράγοντες που η νεοκλασική θεωρία τους αντιμετώπιζε ως εξωγενείς (Martin και Sunley, 1998).

Σύμφωνα λοιπόν με την ενδογενή θεωρία της ανάπτυξης οι διακυμάνσεις του εισοδήματος προσδιορίζονται από το ίδιο το παραγωγικό σύστημα και όχι από δυνάμεις που λειτουργούν έξω από αυτό. Ενώ η νεοκλασική θεωρία αντιμετωπίζει τις διαταραχές ως φυσική εξέλιξη της μακροχρόνιας ισορροπίας το βασικό κίνητρο της ενδογενούς θεωρίας είναι να ερμηνεύσει τα διάφορα επίπεδα μεγέθυνσης που σημειώνονται στις διάφορες περιοχές. Στον πυρήνα των υποδειγμάτων της ενδογενούς μεγέθυνσης βρίσκεται η πρόταση ότι οι επενδύσεις, οι οποίες στοχεύουν τόσο στο ανθρώπινο όσο και στο φυσικό κεφάλαιο, και η προώθηση νέων παραγωγικών διαδικασιών και προϊόντων μέσω της ανάπτυξης της έρευνας συνδέονται στενά με τη μεγέθυνση χωρίς να περιορίζονται από το καθεστώς των φθίνουσων αποδόσεων (Crafts, 1997). Οι ενδογενείς θεωρίες επιχειρούν να εισάγουν να εισάγουν αύξουσες αποδόσεις στη νεοκλασική συνάρτηση παραγωγής για να προσδιορίσουν τους μακροχρόνιους ρυθμούς μεγέθυνσης σε ένα υπόδειγμα με ενδογενοποιημένους παράγοντες (Martin και Sunley, 1998).

Τα ενδογενή υποδείγματα μεγέθυνσης μοιράζονται ωστόσο κάποιες ομοιότητες με τα αντίστοιχα υποδείγματα της νεοκλασικής θεωρίας διατηρώντας τη διαφοροποίηση των αρχικών βασικών υποθέσεων και των συμπερασμάτων στα

οποία καταλήγουν. Βασικό προσδιοριστικό στοιχείο των υποδειγμάτων είναι η δημιουργία και η συσσώρευση της γνώσης. Αυτό βέβαια δε σημαίνει πως στα νεοκλασικά υποδείγματα απουσίαζε ο παράγοντας της γνώσης αλλά σε αυτά τα υποδείγματα απουσίαζε μια συμπαγής και ισχυρή θεωρία που να μπορεί να εξηγήσει τη διαδικασία της συσσώρευσης της γνώσης. Η νεοκλασική θεωρία προσέγγιζε την έννοια της γνώσης θεωρώντας την ως ένα αμιγώς δημόσιο αγαθό. Αντίθετα η ενδογενής θεωρία ενδογενοποιεί τη γνώση μέσω των επενδύσεων γεγονός που επιτρέπει τη δημιουργία των αύξουσων αποδόσεων, οι οποίες αποτυπώνονται με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, οι οποίες και τελικώς προσδιορίζουν το μακροχρόνιο σημείο ισορροπίας (Roberts και Setterfield, 2010). Η απόρριψη της υπόθεσης των φθίνουσων αποδόσεων της νεοκλασικής θεωρίας εντοπίζεται και στην περίπτωση των κεφαλαιακών επενδύσεων. Ιδιαίτερη σημασία επίσης αποδίδεται από τα ενδογενή υποδείγματα ανάπτυξης στο ρόλο των εξωτερικοτήτων προκειμένου να προσδιοριστεί ο ρυθμός απόδοσης των κεφαλαιακών επενδύσεων (Todaro και Smith, 2012).

Σύμφωνα με τον Crafts (1996) υπάρχουν δύο είδη ενδογενών θεωριών της ανάπτυξης, τα υποδείγματα των ενδογενούς διευρυμένου κεφαλαίου και τα υποδείγματα της ενδογενούς καινοτομίας. Η πρώτη κατηγορία μπορεί να διασπαστεί σε δύο υποκατηγορίες με την πρώτη να αναφέρεται στη δημιουργία των εξωτερικοτήτων μέσω των κεφαλαιακών επενδύσεων και με τη δεύτερη να αναφέρεται στο ρόλο του ανθρώπινου κεφαλαίου και στη συσχέτιση της τεχνολογικής μεταβολής με τη διάχυση της γνώσης (“knowledge spillovers”) και της μάθησης που προέρχεται από την εμπειρία (“learning by doing”). Η δεύτερη κατηγορία, αυτής της ενδογενούς ανάπτυξης, δίνει έμφαση στις αποδόσεις των τεχνολογικών βελτιώσεων οι οποίες προέρχονται από σκόπιμες και μελετημένες κινήσεις των επιχειρηματιών.

Πιο συγκεκριμένα, ο Romer (1994,1991,1986) ισχυρίζεται πως με την ενδογενοποίηση της τεχνολογίας η μεγέθυνση μπορεί να αναλυθεί πληρέστερα

παρέχοντας εναλλακτικές λύσεις σε σχέση με το αδιέξοδο στο οποίο καταλήγει η νεοκλασική θεωρία. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στα αποτελέσματα της τεχνολογικής διάχυσης (“technological spillovers”) που συναντιούνται στη διαδικασία βιομηχανοποίησης της οικονομίας. Σε πρακτικό επίπεδο η διαφορά του του τεχνολογικού επιπέδου σημαίνει πως η διαδικασία της σύγκλισης ανάμεσα στις λιγότερο και στις περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές εξαρτάται από το ρυθμό της διάχυσης της γνώσης (Nafziger, 2006).

Κοινό χαρακτηριστικό των θεωριών της ενδογενούς μεγέθυνσης αποτελεί η πεποίθηση πως η καινοτομία, η τεχνολογική μεταβολή και γενικά όποια νέα ιδέα ενσωματωθεί στην παραγωγική διαδικασία και που είναι σε θέση να συμβάλει στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και του κεφαλαίου θεωρούνται ως μηχανισμοί προώθησης της μεγέθυνσης. Από τους πρώτους που συνέδεσε την καινοτομία με την οικονομική ανάπτυξη ασκώντας ταυτόχρονη μεγάλη επιρροή στη διαμόρφωση της οικονομικής σκέψης ήταν ο Schumpeter (2003). Σύμφωνα με αυτόν η παραδοσιακή οικονομική σκέψη σε σχέση με την οικονομική ανάπτυξη περιοριζόταν εξαιτίας κυρίως της μη ένταξης της καινοτομίας στα υποδείγματα της γενικής ισορροπίας. Η καινοτομία περιγράφεται ως μία διαδικασία «δημιουργικής καταστροφής» (“creative destruction”), κατά την οποία οι επιχειρήσεις βρίσκονται σε μία συνεχή και αδιάκοπη αναζήτηση νέων τρόπων άσκησης της επιχειρηματικότητάς τους με την ίδια την καινοτομία να αποτελεί «αντικείμενο» διεκδίκησης άσκησης μονοπωλιακού ελέγχου. Ενώ στη νεοκλασική θεωρία η τεχνολογία θεωρείται ένα παγκόσμιο δημόσιο αγαθό τα νέα οικονομικά της μεγέθυνσης θεωρούν πως το σημαντικότερο ρόλο στη διαμόρφωση του τεχνολογικού επιπέδου διαδραματίζουν οι κρατικές πολιτικές. Στη νεοκλασική σκέψη οι υπεύθυνοι δημιουργίας της καινοτομίας δεν εισπράττουν κέρδη από τις ανακαλύψεις και τις νέες ιδέες ενώ στη νέα οικονομική σκέψη της μεγέθυνσης κάνει λόγο για προσωρινό έστω μονοπωλιακό έλεγχο των καινοτομιών. Τα άτομα

και οι επιχειρήσεις μπορούν να ελέγχουν τις ροές γνώσης, να συστήνουν διπλώματα ευρεσιτεχνίας και γενικά να επιβάλουν τιμές στη χρέη των νέων ιδεών.

Εντός του πλαισίου τη σουμπετεριανής σκέψης εντάσσεται η μάθηση από την εμπειρία (“learning by doing”) του Arrow (1962). Στην περίπτωση αυτή η καινοτομία ενσωματώνεται στο υπόδειγμα ως μείωση του κόστους παραγωγής εξαιτίας μια προηγούμενης αντίστοιχης επένδυσης της επιχείρησης. Η άποψη αυτή του Arrow αποτέλεσε έναυσμα για τη θεωρία που ανέπτυξε ο Romer (1986), ο οποίος ενέταξε στη συνάρτηση παραγωγής μαζί με τις υπόλοιπες εισροές αυτή του ανθρώπινου κεφαλαίου. Σύμφωνα με το υπόδειγμά του το προϊόν αυξάνεται αναλογικά περισσότερο με τη βελτίωση της γνώσης. Η παραγόμενη γνώση δημιουργεί θετικές εξωτερικές οικονομίες για όλες τις επιχειρήσεις. Ο Barro (1991) ανέπτυξε ένα ενδογενές υπόδειγμα μεγέθυνσης στο οποίο ενσωματώνει τη δημόσια χρηματοδότηση. Σ’αυτό το υπόδειγμα σημειώνεται μία μη γραμμική σχέση ανάμεσα στις δημόσιες επενδύσεις και στην ιδιωτική παραγωγή. Η αύξηση των δημοσίων δαπανών οδηγεί στην αύξηση της οριακής παραγωγικότητας του κεφαλαίου και της εργασίας, όταν λαμβάνεται υπόψη ένας χαμηλός λόγος δημόσιων επενδύσεων προς τη συνολική παραγωγή. Σε αντίθετη περίπτωση, όταν δηλαδή αυξάνεται ο λόγος αυτός μέσω της αύξησης της φορολογίας για τη χρηματοδότηση των δημοσίων επενδύσεων τότε σημειώνεται πτωτική πορεία στους ρυθμούς μεγέθυνσης

Στο ευρύτερο πλαίσιο της θεωρίας αυτής συναντάμε μία εναλλακτική στρατηγική ανάπτυξης αυτή από «τα κάτω προς τα πάνω» (“bottom-up development”) στην οποία συνδέονται οι έννοιες της ενδογενούς, ολοκληρωμένης, τοπικής και διάχυτης ανάπτυξης (Λαγός, 2007). Η εναλλακτική αυτή πολιτική αντιπαρατίθεται στην προηγούμενη κυρίαρχη επιστημονική σκέψη προηγούμενων χρονικών περιόδων, αυτή της «ανάπτυξης από τα επάνω» (“top-down development”). Σύμφωνα με την τελευταία, μέτρα τα οποία θα εξασφάλιζαν τη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων όπως η αναδιανομή του εισοδήματος, η αύξηση της απασχόλησης, η

προσέλκυση επενδύσεων, αποτελούσαν τη βασική αρμοδιότητα της κεντρικής εξουσίας (Novy et al., 2009). Το βασικό χαρακτηριστικό της εναλλακτικής πολιτικής είναι η δυναμική ενεργοποίηση των τοπικών φορέων, η ενδυνάμωση της συνεργασίας και δικτύωσης περιοχών που μοιράζονται κοινά προβλήματα και η εκμετάλλευση των παραγωγικών δυνάμεων των ίδιων των περιφερειών (Πολύζος, 2011; Λαγός, 2007). Στο ευρύτερο πλαίσιο της ενδογενούς θεωρίας συναντιούνται πολλά πρότυπα πολιτικών, πέρα από το πρότυπο της ανάπτυξης από «τα κάτω προς τα πάνω», τα οποία με τη σειρά τους επιχειρούν να αναλύσουν τις πτυχές της αναπτυξιακής διαδικασίας καθώς και να αποτελέσουν βάση της ανάπτυξης και του σχεδιασμού της τοπικής και περιφερειακής αναπτυξιακής πολιτικής.

3.6 Θεωρίες καινοτομίας και δημιουργικότητας

Στην παρούσα ενότητα θα επιχειρήσουμε μια επισκόπηση των σύγχρονων προσεγγίσεων για την καινοτομία και τη γνώση και τον τρόπο με τον οποίο αυτές εξετάζουν το ανθρώπινο δυναμικό και το ρόλο του στις διαδικασίες αυτές. Όπως θα φανεί στη συνέχεια του κειμένου, οι προσεγγίσεις των συστημάτων καινοτομίας δίνουν μεγάλη έμφαση στη γνώση -και ιδίως στη διάκριση της σε άρρητη και κωδικοποιημένη- και στις ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις μέσω της ανάπτυξης τοπικών δικτύων γνώσης και των διαδικασιών αμφίδρομης μάθησης, παρότι δεν εξετάζουν άμεσα το ανθρώπινο δυναμικό και τον ρόλο του στις διαδικασίες παραγωγής και αξιοποίησης της γνώσης και της καινοτομίας. Κατά συνέπεια, η έμφαση που δίνουν στο ανθρώπινο δυναμικό προκύπτει σαφώς μεν, έμμεσα δε. Αντίθετα, στις προσεγγίσεις της δημιουργικότητας το ανθρώπινο δυναμικό –και δη το αναπτυγμένο και καλά εκπαιδευμένο- κατέχει κεντρική θέση, σε βαθμό μάλιστα που να οδηγεί σε κάποια υποτίμηση της σημασίας άλλων παραγόντων – όπως π.χ τα θεσμικά πλαίσια ή η οικονομική δομή μιας περιοχής- όπως επισημαίνουν αρκετοί ερευνητές που ασκούν κριτική στις προσεγγίσεις αυτές.

Η επόμενη ενότητα περιλαμβάνει μια επισκόπηση των θεμάτων αυτών στα συστήματα καινοτομίας (όπως αυτά αναπτύχθηκαν σε διάφορα χωρικά επίπεδα) ενώ στη συνέχεια θα γίνει αναφορά στις σύγχρονες προσεγγίσεις για τη δημιουργικότητα, που όπως ήδη αναφέρθηκε δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο ανθρώπινο δυναμικό. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι προσεγγίσεις για τη δημιουργικότητα έχουν κατά την άποψη μας έχουν αρκετά κοινά σημεία με τις προσεγγίσεις των συστημάτων καινοτομίας, ιδίως στις περιπτώσεις όπου υιοθετούνται πιο ευρείς ορισμοί των δημιουργικών κλάδων και περιλαμβάνουν και τους κλάδους έντασης γνώσης, χωρίς φυσικά να παραγνωρίζουμε τις διαφορές τους.

3.6.1 Η έμφαση στη γνώση και οι προσεγγίσεις των συστημάτων καινοτομίας

Οι τελευταίες δεκαετίες έχουν χαρακτηριστεί από την ευρεία αναγνώριση της σημασίας της γνώσης και της καινοτομίας στην οικονομική ανάπτυξη, ιδίως όσον αφορά στις οικονομίες των ανεπτυγμένων χωρών. Σε αυτό συνετέλεσαν οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις σε τομείς, όπως π.χ. η πληροφορική και η βιοτεχνολογία, που μετέβαλαν δραστικά πολλές οικονομικές διαδικασίες και εφαρμογές και άνοιξαν νέους επιστημονικούς και τεχνολογικούς ορίζοντες. Επιπρόσθετα, οι επιταχυνόμενοι ρυθμοί παραγωγής νέας γνώσης οδηγούν μεγάλο μέρος των υφιστάμενων γνώσεων και εφαρμογών σε ταχεία απαξίωση και τονίζουν τη σημασία που έχει η ικανότητα συνεχούς μάθησης για τη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας επιχειρήσεων, περιοχών και κρατών.

Η αναγνώριση της σημασίας της γνώσης ως του κύριου συντελεστή οικονομικής ανάπτυξης υπήρξε τόσο έντονη, ώστε από τα μέσα της δεκαετίας του '90 έχει υιοθετηθεί ο όρος «οικονομία της γνώσης» (ΟΟΣΑ, 1996) προκειμένου να περιγράψει τις εξελίξεις στις σύγχρονες ανεπτυγμένες οικονομίες. Ο μεταγενέστερος όρος «οικονομία της μάθησης» (Lundvall and Borrás, 1997) είναι σύμφωνα με πολλούς ερευνητές πιο αντιπροσωπευτικός από αυτόν της «οικονομίας της γνώσης», ακριβώς επειδή δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ότι «το

σημαντικότερο χαρακτηριστικό των σύγχρονων οικονομιών δεν είναι απλώς η πολύ εντονότερη χρήση της γνώσης, αλλά κυρίως το γεγονός ότι η υφιστάμενη γνώση απαξιώνεται με πολύ γρήγορους ρυθμούς» (Nielsen and Lundvall, 2003). Σύμφωνα με τον Lundvall, (1997: 35) “Οικονομία της μάθησης είναι αυτή η οικονομία στην οποία η ικανότητα να μαθαίνει κανείς είναι καθοριστική για την επιτυχία των ανθρώπων, των επιχειρήσεων, των περιφερειών και των κρατών. Ο όρος «μάθηση» αναφέρεται στην απόκτηση νέων ικανοτήτων και δεξιοτήτων και όχι στην «πρόσβαση σε νέες πληροφορίες». Αυτή η αναγνώριση του ρόλου της γνώσης και της μάθησης στις σύγχρονες οικονομίες έδωσε έμφαση στην εκπαίδευση και στην αναβάθμιση των ανθρώπινων πόρων (Lundvall 1992, Lundvall and Borrás 1997, Florida 2002).

Η έμφαση που δόθηκε στη γνώση και στην καινοτομία έστρεψε το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών στις διαδικασίες παραγωγής και διάχυσης νέας γνώσης και καινοτομιών καθώς και στις αλληλεπιδράσεις των κυριότερων παραγόντων που διαμορφώνουν το ευρύτερο πλαίσιο, μέσα στο οποίο συντελούνται αυτές οι διαδικασίες. Οι προσεγγίσεις αυτές, γνωστές ως «συστήματα καινοτομίας», έχουν αναπτυχθεί τόσο σε εθνικό επίπεδο (εθνικά συστήματα καινοτομίας – Freeman 1987, Nelson, 1988, Lundvall, 1992) όσο σε περιφερειακό (περιφερειακά συστήματα καινοτομίας –Cooke, 1992 και Howells, 1999) και σε τεχνολογικό/κλαδικό (κλαδικά συστήματα καινοτομίας –Carlsson and Stankiewicz, 1991 και Breschi and Malerba, 1997).

Όπως αναφέρουν τέσσερις από τους βασικότερους εκφραστές των συστημάτων καινοτομίας σε μια εργασία τους (Lundvall, Johnson, Andersen και Dalum, 2002), η αποδοχή των προσεγγίσεων των Εθνικών Συστημάτων Καινοτομίας για την ανάλυση της γνώσης και της καινοτομίας υπήρξε αναπάντεχη και εντυπωσιακή. Μέσα σε μια 20ετία, ο ΟΟΣΑ, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο ΟΗΕ, η Ακαδημία Επιστημών των ΗΠΑ, αλλά και αρκετές κυβερνήσεις, έχουν υιοθετήσει σε μεγάλο βαθμό τις προσεγγίσεις αυτές στις αναλύσεις τους (Lundvall, et al, 2002: 214). Εν

τούτοις, παρά τη γενικότερη αποδοχή της, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η προσέγγιση των ΕΣΚ δεν είναι μια ώριμη και ενιαία θεωρία που μπορεί να ερμηνεύσει καθολικά τη σχέση τεχνολογίας, καινοτομίας και οικονομικής μεγέθυνσης και να εξηγήσει τις υφιστάμενες διαφορές μεταξύ των εθνικών οικονομιών. Αντίθετα, θα μπορούσε να προσδιοριστεί ακριβέστερα ως μια μεθοδολογική προσέγγιση που αποσκοπεί ακριβώς στο να αποφύγει τις γενικεύσεις και τις «οικουμενικές» ερμηνείες, τονίζοντας την ιδιαιτερότητα και τις διαφορές μεταξύ διαφορετικών περιπτώσεων.

Έντονα επηρεασμένη από τις εξελικτικές θεωρίες μεγέθυνσης, η προσέγγιση των ΕΣΚ δίνει έμφαση στη δυναμική διάσταση της διαδικασίας της οικονομικής μεγέθυνσης (Iammarino, 2005). Υιοθετώντας μια συστημική προσέγγιση (όπως προφανώς υποδηλώνει και ο όρος) εντοπίζει ένα αριθμό παραγόντων /μεταβλητών που αλληλεπιδρούν και καθορίζουν τις δυνατότητες δημιουργίας και διάχυσης καινοτομιών. Τέτοιες μεταβλητές είναι για παράδειγμα, η ύπαρξη και η ποιότητα επιστημονικών και ερευνητικών οργανισμών σε ένα κράτος, η οργάνωση του συστήματος έρευνας και τεχνολογίας, η δομή της βιομηχανίας, η οργάνωση των επιχειρήσεων, η διασύνδεση των πανεπιστημίων με τη βιομηχανία, η ύπαρξη θεσμών που να διευκολύνουν τη διάχυση της γνώσης και των καινοτομιών, κ.ο.κ. Μια σημαντική υπόθεση των ΕΣΚ είναι ότι οι μεταβλητές αυτές δεν είναι απαραίτητα οι ίδιες, δεν έχουν την ίδια σημασία και κυρίως δεν συνδέονται με τον ίδιο τρόπο σε κάθε περίπτωση. Αντίθετα, προσδιορίζονται κατά διαφορετικό τρόπο ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης, το επίπεδο τεχνολογικής εξέλιξης και την ιδιομορφία θεσμικών, ιστορικών και πολιτιστικών παραγόντων του κάθε κράτους (Nelson,1993). Οι διαφορές αυτές δεν εμφανίζονται μόνον σε εθνικό επίπεδο, αλλά παρατηρούνται –και ενίοτε έντονες- και σε υπο-εθνικό επίπεδο, περιφερειακό ή και ακόμη μικρότερης χωρικής κλίμακας. Στο πλαίσιο του παρόντος ερευνητικού έργου οι υπο-εθνικές χωρικές ενότητες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, και για αυτό στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε συνοπτικά την συναφή βιβλιογραφία.

Όπως αναφέρει η Iammarino (2005), τις τελευταίες δεκαετίες έχει αναπτυχθεί μια αρκετά εκτεταμένη βιβλιογραφία που περιλαμβάνει διαφορετικές τυπολογίες και χωρικές μονάδες, σχετικά με τοπικούς παράγοντες που επηρεάζουν το καινοτομικό δυναμικό διαφόρων περιοχών. Μεταξύ αυτών, διακρίνονται οι προσεγγίσεις των «καινοτόμων περιβαλλόντων» (milieux innovateurs) (Aydalot, 1986), «τεχνολογικών περιοχών» (technological districts) (Storper, 1992), «νέων βιομηχανικών περιοχών» (new industrial districts) (Becattini, 1987), «περιφερειών μάθησης» (learning regions) (Asheim, 1995, Morgan, 1997), και περιφερειακών συστημάτων καινοτομίας (RSI) (Cooke, 1992, Howells, 1996, Braszyk et al, 1998). Ένα κοινό σημείο των προσεγγίσεων αυτών είναι η έμφαση στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των διαφόρων παραγόντων που παρατηρούνται κατά τη διαδικασία παραγωγής και διάχυσης νέας γνώσης και καινοτομίας, ακριβώς όπως συμβαίνει και στα εθνικά συστήματα Καινοτομίας (Iammarino, 2005).

Η επικέντρωση σε τοπικά ή περιφερειακά συστήματα καινοτομίας, προέκυψε αφενός από την αναγνώριση της αυξημένης σημασίας του ρόλου των περιφερειών στις οικονομικές διαδικασίες στο σύγχρονο διεθνοποιημένο περιβάλλον (Storper, 1995) και αφ' ετέρου από την παρατήρηση της ύπαρξης σημαντικών περιφερειακών ανισοτήτων στην Ε.Ε τόσο σε οικονομικούς όσο και τεχνολογικούς όρους. Μάλιστα, το τεχνολογικό χάσμα μεταξύ περιφερειών φαίνεται να είναι σημαντικά μεγαλύτερο (διπλάσιο) από αυτό μεταξύ κρατών (Landabaso, 1997). Αντίστοιχα, οι Oughton et al. (2000), αναφέρουν πως οι διαφορές στις ερευνητικές και καινοτομικές δραστηριότητες μεταξύ περιφερειών είναι πολύ μεγαλύτερες από ότι μεταξύ κρατών. Η άνιση κατανομή των καινοτομιών στον χώρο ενισχύει την άποψη ότι οι υπο-εθνικές χωρικές ενότητες είναι πιθανώς καταλληλότερο εργαλείο ανάλυσης, επειδή επιτρέπει τον εντοπισμό παραγόντων και στοιχείων που πιθανώς να χάνονται στο ευρύτερο εθνικό επίπεδο (Morgan 2004). Υπάρχουν συνεπώς αρκετά εμπειρικά στοιχεία που να στηρίζουν την υπόθεση ότι οι παράγοντες που καθορίζουν το καινοτομικό δυναμικό και την ανταγωνιστικότητα των περιφερειών,

διαφοροποιούνται (τουλάχιστον μερικώς) στις διάφορες περιφέρειες. Τέτοιοι παράγοντες μπορεί να είναι οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι της κάθε περιφέρειας, η οικονομική διάρθρωση, το επίπεδο των υποδομών, το θεσμικό τους πλαίσιο. Επίσης, η γεωγραφική και πολιτιστική γειτνίαση φαίνεται να ευνοεί τη συνεργασία μεταξύ των διαφόρων φορέων και να διευκολύνει σημαντικά τη διάχυση της γνώσης (Howells 1999, Cooke 1996, Storper 1995, 1998).

Ο Howells (1999: 72) προσδιορίζει τρία στοιχεία που διαφοροποιούν τις συνθήκες στις περιφέρειες και αξίζει να εξεταστούν : α) Το περιφερειακό σύστημα διακυβέρνησης που περιλαμβάνει τις διοικητικές δομές αλλά και το νομικό και θεσμικό πλαίσιο. β) Το πώς έχει διαμορφωθεί στο χρόνο η περιφερειακή διάρθρωση και κλαδική εξειδίκευση της βιομηχανίας και γ) Διαφορές μεταξύ κέντρου και περιφέρειας ως προς τη βιομηχανική διάρθρωση και τις καινοτομικές επιδόσεις. Ο ίδιος επισημαίνει ως πρόσθετα χαρακτηριστικά των περιφερειακών συστημάτων καινοτομίας:

- Τα τοπικά πρότυπα (patterns) επικοινωνίας σε ατομικό και εταιρικό επίπεδο που σχετίζονται με τις διαδικασίες παραγωγής καινοτομιών
- Τα τοπικά πρότυπα εφεύρεσης και μάθησης (ατομικά, οργανωτικά, θεσμικά και κοινωνικά)
- Την τοπική διάχυση της γνώσης (μεταξύ ατόμων, μεταξύ οργανισμών και επιχειρήσεων)
- Τις τοπικά διαμορφωμένες διαδικασίες έρευνας και αναζήτησης καινοτομιών και νέων τεχνολογιών
- Την τοπική δημιουργία ή/και ολοκλήρωση δικτύων (εντός και μεταξύ υφιστάμενων δικτύων, εντός και εκτός της συγκεκριμένης περιοχής)
- Την ιστορική διαδρομή διαμόρφωσης των υφιστάμενων διαδικασιών καινοτομίας. (Iammarino, 2005).

Ο Cooke (1992) αντίστοιχα θεωρεί πως για να υπάρξει ένα περιφερειακό σύστημα καινοτομίας, δύο υποσυστήματα πρέπει να βρίσκονται σε διαδικασίες αμφίδρομης

μάθησης (interactive learning): α) Το περιφερειακό σύστημα παραγωγής (ή όπως το αναφέρει «το υποσύστημα αξιοποίησης της γνώσης») το οποίο αποτελείται κατά μείζονα λόγο από επιχειρήσεις και β) τις υποστηρικτικές περιφερειακές υποδομές (το «υποσύστημα παραγωγής γνώσης») το οποίο αποτελείται από πανεπιστήμια, ερευνητικά κέντρα, κλπ. Επιπρόσθετα, η ύπαρξη άτυπων θεσμών (όπως π.χ η εμπιστοσύνη, η συστηματική επικοινωνία, κλπ) θεωρείται ως ο καταλύτης που διευκολύνει την επικοινωνία και την αμφίδρομη μάθηση μεταξύ των δύο υποσυστημάτων. (Coenen et al, 2004).

3.6.1.α Αμφίδρομη μάθηση και Περιφερειακά Δίκτυα Γνώσης

Από τη σχετική βιβλιογραφία προκύπτει πως κεντρική θέση στις θεωρήσεις των περιφερειακών συστημάτων καινοτομίας (αλλά και συναφών προσεγγίσεων όπως οι «περιφέρειες μάθησης» και των «καινοτόμων περιβαλλόντων») έχει η παραγωγή και διάχυση της γνώσης και τα περιφερειακά (ή τοπικά) δίκτυα γνώσης. Αυτό προκύπτει από την παραδοχή ότι η τεχνολογική καινοτομία συνίσταται στην παραγωγή νέας γνώσης ή στη δημιουργία νέων συνδυασμών υφιστάμενης γνώσης, και στη μετατροπή αυτών σε νέα προϊόντα ή νέες μεθόδους οργάνωσης και παραγωγής. Η μάθηση (που συνδέεται άμεσα με τη διάχυση της γνώσης) κατά συνέπεια παίζει σημαντικό ρόλο για την παραγωγή καινοτομιών και όπως είναι φυσικό βρίσκεται στο κέντρο της προσέγγισης των συστημάτων καινοτομίας τόσο σε επίπεδο ατόμων, όσο και σε επίπεδο οργανισμών, επιχειρήσεων και κοινωνιών. Θα πρέπει να επισημανθεί, ότι η οικονομία της μάθησης δεν ταυτίζεται με την «οικονομία τεχνολογιών αιχμής». Διαδικασίες μάθησης υπάρχουν σε όλους τους κλάδους της οικονομίας ακόμη και στους παραδοσιακούς που χρησιμοποιούν λιγότερο προωθημένη τεχνολογία. Ακόμη και στις πιο αναπτυγμένες οικονομίες η μάθηση που λαμβάνει χώρα στους παραδοσιακούς κλάδους μπορεί να είναι σημαντικότερη για το σύνολο της οικονομίας από αυτή που εντοπίζεται σε λίγους και απομονωμένους κλάδους υψηλής τεχνολογίας (Lundvall, 1997 : 35).

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Η σημαντικότερη συνεισφορά για το ρόλο της μάθησης στη σύγχρονη οικονομία έχει προέλθει από την ομάδα του IKE στο πανεπιστήμιο του Aalborg υπό την καθοδήγηση του Bengt-Ake Lundvall. Το βιβλίο του “National Systems of Innovation: Towards a theory of Innovation and Interactive Learning” (1992) έχει αποτελέσει σταθμό στην κατανόηση της σημασίας και των μηχανισμών της αμφίδρομης μάθησης.

Η προσέγγιση του στηρίζεται σε δύο βασικές παραδοχές. Πρώτον ότι η γνώση είναι ο σημαντικότερος παράγοντας ανάπτυξης στις σύγχρονες οικονομίες και αντίστοιχα η μάθηση είναι η σημαντικότερη διαδικασία ανάπτυξης και δεύτερον, ότι η μάθηση είναι μια διαδικασία που στηρίζεται σε αμφίδρομες σχέσεις και κατά συνέπεια είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τα εκάστοτε κοινωνικά, θεσμικά και πολιτιστικά πλαίσια. (Lundvall, 1992: 1). Χωρίς να παραγνωρίζει τον πολύ σημαντικό ρόλο των «επίσημων» θεσμών μάθησης και έρευνας, ο Lundvall επισημαίνει το ρόλο της «άτυπης» μάθησης που εντοπίζεται σε όλα τα επίπεδα της οικονομικής διαδικασίας. Θεωρεί επίσης τη διαδικασία καινοτομίας στενά συνδεδεμένη με την διαδικασία αμφίδρομης μάθησης μεταξύ παραγωγών και χρηστών. Η διαδικασία αυτή προκύπτει από τις συνεχείς επαφές και αλληλεπιδράσεις των παραγωγών γνώσης και τεχνολογίας και των επιχειρήσεων από τη μια μεριά, με τους χρήστες και την αγορά από την άλλη. Όπως αναφέρει ο ίδιος, «*Τέτοιες δραστηριότητες περιλαμβάνουν: τη μάθηση στην πράξη (learning-by-doing) που αυξάνει την αποτελεσματικότητα των λειτουργιών παραγωγής (Arrow, 1962), τη μάθηση με τη χρήση (learning-by-using) που αυξάνει την αποτελεσματικότητα της χρήσης σύνθετων συστημάτων (Rosenberg 1982) και τη μάθηση μέσω επαφών (learning-by-interacting) κατά την οποία παραγωγοί και χρήστες υπόκεινται σε αλληλοεπιδράσεις με αποτέλεσμα την παραγωγή νέων προϊόντων (Lundvall 1988).*» (Lundvall, 1992: 9).

Αρκετοί ερευνητές, αν και αποδέχονται τη σημασία της αμφίδρομης μάθησης που λαμβάνει χώρα άτυπα μέσα από τη συνεργασία και τις καθημερινές οικονομικές

λειτουργίες, επικεντρώνονται περισσότερο στη συνεισφορά των θεσμοθετημένων οργάνων για τη μάθηση και την προαγωγή της γνώσης (εκπαιδευτικό σύστημα, σύστημα E&T). Ο Christopher Freeman τονίζει ότι η δυνατότητα των κρατών να προσαρμόζονται σε μείζονες τεχνολογικές αλλαγές εξαρτάται από την ανάπτυξη ενός επαρκούς δικτύου επιστημονικών και τεχνολογικών ινστιτούτων τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα (Freeman, 1992 : 169). Ο Pavitt (1991) θεωρεί ότι η συνεισφορά της βασικής έρευνας στην οικονομική ανάπτυξη έχει συχνά υποτιμηθεί γιατί μετριέται συνήθως με δείκτες όπως οι δημοσιεύσεις, τα τεχνολογικά επιτεύγματα κλπ. Κατά τον ερευνητή την ίδια ή και μεγαλύτερη αξία έχει το γεγονός ότι μέσω της βασικής έρευνας οι επιστήμονες αποκτούν υψηλού επιπέδου εκπαίδευση και ικανότητες, τις οποίες χρησιμοποιούν αργότερα για την εκτέλεση άλλων εργασιών στη βιομηχανία ή αλλού, και τις οποίες δεν θα μπορούσαν να τις κάνουν εξίσου καλά χωρίς την εμπειρία αυτή. Η επένδυση σε βασική έρευνα δεν είναι μια πολυτέλεια που αποσκοπεί στην παραγωγή επιστημονικής γνώσης άσχετης με οικονομικές δραστηριότητες. Είναι απαραίτητο στοιχείο εκπαίδευσης, ανάπτυξης ικανοτήτων και συνδέεται άμεσα με την τεχνολογική πρόοδο.

Η αμφίδρομη μάθηση (είτε στην «άτυπη» είτε στην «θεσμοθετημένη» μορφή της) είναι πολύ σημαντική για τους μελετητές των συστημάτων καινοτομίας και για ένα ακόμη λόγο. Επιτρέπει – μέσω της συνεργασίας και της ανθρώπινης επαφής - τη μετάδοση όχι μόνον της κωδικοποιημένης αλλά και της άρρητης (tacit) γνώσης. Μέσω της συνεργασίας κατά την εκτέλεση ενός κοινού ερευνητικού σχεδίου – για παράδειγμα – οι συμμετέχοντες δε μοιράζονται μόνον τη νέα γνώση που παράγεται από κοινού, αλλά και ένα μέρος από την ήδη υπάρχουσα γνώση του κάθε εταίρου καθώς και από τις τεχνικές, τους τρόπους εργασίας και τις διαφορετικές μεθοδολογίες που χρησιμοποιεί ο καθένας.

Πολλοί ερευνητές (Von Hippel, 1988; Saxenian, 1994; Maskell, 1998; Dahl and Pedersen 2003), επισημαίνουν τη σημασία των άτυπων προσωπικών επαφών για

την αμφίδρομη μάθηση και τη διάχυση της γνώσης μεταξύ των επιχειρήσεων μιας περιοχής ή ενός κλάδου. Όπως αναφέρουν οι Dahl και Pedersen (2003), η σχετική βιβλιογραφία εκτιμά ότι η διάχυση της γνώσης μεταξύ στελεχών επιχειρήσεων στον ίδιο κλάδο ή την ίδια περιοχή, λαμβάνει συχνά τη μορφή της «ανταλλαγής πληροφοριών» (information trading). Αυτό έχει την έννοια ότι στελέχη επιχειρήσεων προσφέρουν τη γνώση τους σε συναδέλφους τους από άλλες επιχειρήσεις, με την προσδοκία ότι θα μπορέσουν κάποτε και οι ίδιοι να προστρέξουν στις γνώσεις των άλλων όταν/αν παραστεί τέτοια ανάγκη. Όπως αναφέρεται επίσης σε ένα άλλο σημείο της πρόσφατης εργασίας των Dahl και Pedersen (2003), ο Maskell (1999) επισημαίνει ότι από τις αρχικές άτυπες επαφές μεταξύ δύο στελεχών επιχειρήσεων, μπορούν να δημιουργηθούν σταδιακά, ολόκληρα άτυπα δίκτυα. Αυτό προϋποθέτει τη συνέχιση –και επέκταση– της αρχικής ανταλλαγής πληροφοριών και γνώσεων και την εγκαθίδρυση κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης και κατανόησης.

Τα δίκτυα γνώσης (και ειδικότερα τα περιφερειακά δίκτυα), έχουν προσελκύσει το αυξημένο ενδιαφέρον αρκετών ερευνητών τα τελευταία έτη. Η βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι οι αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα μέλη τέτοιων δικτύων γνώσης (που συμπεριλαμβάνουν επιχειρήσεις, επιστημονικούς και ερευνητικούς φορείς, και φορείς που συνεισφέρουν στη διάχυση της γνώσης) αλλά επίσης και μεταξύ δικτύων γνώσης εντός και εκτός της συγκεκριμένης περιφέρειας, παίζουν καθοριστικό ρόλο στο καινοτομικό δυναμικό μιας περιοχής (Kratke, 2010). Αποτελεί μάλλον κοινή αντίληψη μεταξύ των ερευνητών, ότι οι καινοτομίες (τουλάχιστον οι σημαντικές) προκύπτουν ως αποτέλεσμα αλληλεπιδράσεων και αμφίδρομης μάθησης μεταξύ διαφόρων φορέων γνώσης (Lundvall 1992, 1997, Pavitt, 1991, Lo/Schamp, 2003, Todtling et al, 2006). Αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι οι διασυνδέσεις των φορέων γνώσης συμβαίνουν παράλληλα σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα, και είναι εξ' ίσου σημαντικές. Οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των φορέων μιας περιφέρειας ή περιοχής, όσο ισχυρές κι αν είναι, δεν περιορίζονται

αναγκαστικά μόνον εντός της περιοχής αλλά μπορεί να επεκτείνονται και με φορείς εκτός της συγκεκριμένης χωρικής ενότητας, ή ακόμη και εκτός της χώρας. Πολλά πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα, αλλά και επιχειρήσεις (ιδίως όσες είναι εξωστρεφείς) αναπτύσσουν συνεργασίες με εξωτερικούς (της περιοχής τους) αλλά και διεθνείς φορείς γνώσης για να βελτιώσουν τη γνωστική τους βάση (Cooke, 2002). Οι συνεργασίες αυτές είναι συχνά καθοριστικές για την εισαγωγή στην περιφέρεια γνώσεων που παράγονται στο εξωτερικό περιβάλλον, και οι οποίες , μέσω της λειτουργίας του περιφερειακού δικτύου γνώσης διαχέονται στη συνέχεια στην περιφέρεια και εμπλουτίζουν τη γνωστική της βάση. Αυτή η διαδικασία αλληλεπίδρασης της γνώσης που παράγεται και χρησιμοποιείται τοπικά, με γνώση που εισρέει στην περιφέρεια από εξωτερικές πηγές, περιγράφεται από τους Bathelt et al (2004), με τον όρο «local buzz and global pipelines” και θεωρείται καθοριστική γιατί επιτρέπει την «ανανέωση» και τον εμπλουτισμό της τοπικά παραγόμενης γνώσης.

Ο τρόπος και οι μηχανισμοί με τους οποίους τα περιφερειακά (ή τοπικά) δίκτυα γνώσης διαχέουν τη γνώση στα μέλη τους δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί. Στις σχετικές έρευνες γίνεται διάκριση μεταξύ τυπικών σχέσεων και αλληλεπιδράσεων μεταξύ φορέων (δηλαδή σχέσεις που βασίζονται σε κάποιου είδους συναλλαγή και συμβατική συμφωνία, όπως οι σχέσεις παραγωγών-χρηστών, ή η κοινή συμμετοχή σε κάποιο ερευνητικό έργο, κ.ο.κ) και άτυπων σχέσεων και διασυνδέσεων, όπως αυτές προκύπτουν μέσα από καθημερινές συναλλαγές, επαναλαμβανόμενες συνεργασίες, συνενυρέσεις σε κοινούς χώρους, κλπ. (Monica Salazar –Acosta, 2006). Οι τυπικές σχέσεις μπορεί να προσφέρουν σημαντικά οφέλη ως προς τη διάχυση της γνώσης σε όλα τα εμπλεκόμενα μέλη ενός δικτύου, ακόμη και αν κάποια από αυτά βρίσκονται εκτός της συγκεκριμένης περιοχής. Αντίθετα, η γεωγραφική γειννίαση μεταξύ φορέων ενός δικτύου γνώσης επιτρέπει σε αυτούς τη διαμόρφωση ισχυρών άτυπων σχέσεων μέσω συχνότερων επαφών και διασυνδέσεων. Οι άτυπες αυτές μορφές αλληλεπίδρασης συχνά είναι επιπρόσθετες

των τυπικών σχέσεων και μπορεί να ενισχύουν σημαντικά τη διάχυση της γνώσης ανάμεσα στα μέλη του δικτύου. Όπως αναφέρει η Salazar-Acosta (2006), σύμφωνα με τους Owen-Smith/Powell (2004) μπορεί κανείς να διακρίνει δύο τρόπους με τους οποίους διακινείται η γνώση μεταξύ των φορέων ενός δικτύου: «μέσω ‘ανοικτών’ καναλιών ή μέσω κλειστών κυκλωμάτων». Στην πρώτη περίπτωση, η διακίνηση της γνώσης προκύπτει σχετικά ελεύθερα μεταξύ των μελών και αυτό διευκολύνει τη διάχυση της και σε φορείς εκτός του δικτύου (knowledge spillovers), ενώ στη δεύτερη περίπτωση, η διακίνηση της γνώσης προσδιορίζεται και περιορίζεται από συμβατικές συμφωνίες (με τη μορφή κλειστών κυκλωμάτων συνεργασίας) και κατά συνέπεια η διάχυση της εκτός του δικτύου είναι σημαντικά περιορισμένη. Κατά τους ίδιους, οι επιχειρήσεις και οι κερδοσκοπικοί οργανισμοί, τείνουν να προτιμούν τον δεύτερο τύπο οργάνωσης του δικτύου, ενώ τα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα είναι πιο δεκτικά σε πιο ανοικτές μορφές οργάνωσης των δικτύων τους, με αποτέλεσμα να διευκολύνουν τη διάχυση της γνώσης στο σύνολο της περιφέρειας ή της περιοχής τους.

3.6.1.β Κωδικοποιημένη και άρρητη γνώση

Τι είδους γνώση διαχέεται όμως σε μια περιφέρεια, και στους φορείς – μέλη των περιφερειακών δικτύων; Στο σημείο αυτό, οι προσεγγίσεις των Συστημάτων Καινοτομίας επανέφεραν στο προσκήνιο μια σημαντική διάκριση μεταξύ δύο συμπληρωματικών μορφών γνώσης, που είχε επισημανθεί ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '50 από τον Michael Polanyi (1958, 1966): της άρρητης γνώσης (tacit knowledge) και της κωδικοποιημένης γνώσης, δηλ. του μέρους αυτού της γνώσης που μπορεί να καταγραφεί και να αποτυπωθεί σε κείμενα, σύμβολα, βάσεις δεδομένων, κ.ο.κ.

Η κωδικοποίηση της γνώσης είναι ισοδύναμη με τη μετατροπή της σε «πληροφορία» που μπορεί να μεταδοθεί μέσω των αντίστοιχων μέσων και υποδομών (βιβλία, υπολογιστές, κλπ). Η διαδικασία αυτή περιέχει στοιχεία

σύμπτυξης, ομογενοποίησης, εισαγωγής κοινών συμβόλων, κ.ο.κ ώστε να μπορεί να αποθηκευθεί, αναπαραχθεί και μεταδοθεί εύκολα (David and Foray, 1995). Η κωδικοποιημένη γνώση παρουσιάζει –έστω και με σημαντικές διαφορές- κάποια χαρακτηριστικά «αγαθού» (δημόσιου ή ιδιωτικού) και μπορεί να μεταφερθεί εύκολα από ένα σημείο σε άλλο, ή από έναν οργανισμό σε άλλον. Η ανάπτυξη μάλιστα της πληροφορικής τα τελευταία χρόνια έχει πραγματικά πολλαπλασιάσει τις δυνατότητες μεταφορά και διάχυσης αυτού του τύπου γνώσης ακόμη και πολύ μεγάλες αποστάσεις.

Αντίθετα, η μη-κωδικοποιημένη, άρρητη γνώση παρουσιάζει πολύ περιορισμένη κινητικότητα. Αυτός ο τύπος γνώσης που αποκτάται μέσω εκπαίδευσης, καθημερινής πρακτικής, επαναλαμβανόμενων δραστηριοτήτων, αμφίδρομης μάθησης και κοινωνικών επαφών, συσσωρεύεται σταδιακά σε άτομα ή σε ομάδες ατόμων, σε οργανισμούς και περιοχές και δεν μπορεί να μεταδοθεί με τα ίδια μέσα που χρησιμεύουν για τη διάχυση της κωδικοποιημένης γνώσης. Ένα τυπικό παράδειγμα άρρητης γνώσης είναι αυτό που συνήθως αποκαλούμε δεξιότητες. Ένα άτομο που έχει αναπτύξει δεξιότητες στην εκτέλεση κάποιας εργασίας (πνευματικής ή χειρωνακτικής) όταν εργάζεται ακολουθεί άτυπους κανόνες που μπορεί να μην τους συνειδητοποιεί ούτε ο ίδιος (Lundvall, 1997: 31). Κοινές πεποιθήσεις και προσεγγίσεις και κοινά αποδεκτοί τρόποι επικοινωνίας είναι επίσης ένα παράδειγμα άρρητης γνώσης που είναι απαραίτητη για την αμοιβαία κατανόηση μεταξύ των μελών μιας ομάδας. Τέτοιου είδους γνώση, δεν μπορεί να μεταδοθεί παρά μόνον με την άμεση κοινωνική επαφή και συνεργασία και δεν μπορεί να καταγραφεί σε κωδικοποιημένη μορφή και να γίνει αντικείμενο εμπορικής συναλλαγής (idem)

Η σημασία της συσσώρευσης της γνώσης (και δη της άρρητης) σε μια περιοχή αναγνωρίστηκε από τους θεμελιωτές των εξελικτικών οικονομικών (Nelson and Winter, 1982, Dosi et al, 1988) ήδη από τη δεκαετία του 1980. Τη δεκαετία του 1990, ο Lundvall (1997) έδωσε ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στη σημασία της

άρρητης γνώσης συνδέοντας την με την αμφίδρομη μάθηση την οποία ο ίδιος θεωρεί ως τον σημαντικότερο μηχανισμό παραγωγής καινοτομιών, καθώς και με την ανάγκη των ατόμων, επιχειρήσεων, οργανισμών και περιφερειών να επενδύουν σε συνεχείς διαδικασίες μάθησης λόγω της ολοένα ταχύτερης παραγωγής νέας γνώσης και απαξίωσης του προηγούμενου γνωστικού κεφαλαίου.

Ο ίδιος (Lundvall, 1994, 2006) προχώρησε σε μια κατηγοριοποίηση της γνώσης σε 4 υποκατηγορίες: α) την γνώση του «τι» (know-what) β) του «γιατί» (know-why) γ) του «πώς» (know-how) και δ) του «ποιος» (know-who).

A) Η γνώση του «τι» αφορά αυτό που λέμε γεγονότα. Πόσος είναι ο πληθυσμός της Νέας Υόρκης, ποια είναι τα φάρμακα κατά της γρίπης, ποια είναι τα υλικά μιας συνταγής; Αυτού του τύπου η γνώση μπορεί σχετικά εύκολα να κωδικοποιηθεί, να αποθηκευτεί σε βιβλία, υπολογιστές, κλπ, και να μεταδίδεται με πολύ χαμηλό κόστος σε μεγάλες αποστάσεις.

B) Η γνώση του «γιατί» αναφέρεται κυρίως στην επιστημονική γνώση σχετικά με νόμους της φυσικής, της χημείας, της ιατρικής, των κοινωνικών επιστημών κ.ο.κ. Είναι ένα πολύ σημαντικό είδος οικονομικά χρήσιμης γνώσης ιδίως για τους κλάδους εκείνους που εξαρτώνται πολύ από την επιστημονική πρόοδο, όπως είναι για παράδειγμα η βιοτεχνολογία, η ιατρική, κλπ. Και αυτή η γνώση μπορεί σχετικά εύκολα να κωδικοποιηθεί και να αποθηκευτεί (π.χ με τη μορφή επιστημονικών άρθρων, ανακοινώσεων σε συνέδρια, κλπ) και να είναι προσβάσιμη σε μεγάλες γεωγραφικές αποστάσεις χωρίς ιδιαίτερο κόστος.

Γ) Η γνώση του «πώς» (ή αλλιώς η τεχνογνωσία) αναφέρεται κυρίως σε αυτό που αποκαλούμε δεξιότητες, τη δυνατότητα του να κάνει κάποιος κάτι. Το μέρος αυτό της γνώσης δεν αφορά μόνον σε καταρτισμένο εργατικό προσωπικό, όπως ενίοτε παρερμηνεύεται, αλλά και στο επιστημονικό δυναμικό υψηλής έντασης γνώσης. Όπως αναφέρει ο Lundvall (2006), μια από τις σημαντικές συνεισφορές του Polanyi ήταν ακριβώς η ανάλυση του για το πώς οι προηγμένοι επιστήμονες κάνουν βασική έρευνα βασιζόμενοι στις δεξιότητες τους. Η τεχνογνωσία είναι μια τυπική μορφή

γνώσης που παραμένει κατά το μεγαλύτερο μέρος της ενσωματωμένη σε ανθρώπους και οργανισμούς και δεν μπορεί να κωδικοποιηθεί και να αποθηκευτεί. Η μετάδοση της απαιτεί συνεργασία και αλληλεπίδραση και για αυτόν το λόγο παρουσιάζει πολύ μικρή γεωγραφική κινητικότητα. Μια βασική υπόθεση εργασίας για την ενίσχυση βιομηχανικών ή τεχνολογικών συστάδων είναι ακριβώς τα οφέλη που αναμένεται να προκύψουν από την δυνατότητα διάχυσης τεχνογνωσίας μέσω της συνεργασίας των γειτνιαζουσών επιχειρήσεων (ή φορέων).

Δ) Η γνώση του «ποιος» τέλος, είναι το τμήμα της γνώσης που αποκτά ολόένα και μεγαλύτερη σημασία κατά τον Lundvall (2006). Η αυξανόμενη περιπλοκότητα των νέων τεχνολογιών, όπου η καινοτομία σε κάποιο προϊόν απαιτεί τη συνδρομή πολλών ειδικοτήτων και επιστημονικών και τεχνολογικών κλάδων, μαζί με την αυξανόμενη ταχύτητα της επιστημονικής προόδου, καθιστούν ζωτική την πρόσβαση σε πολλές διαφορετικές πηγές γνώσης. Στο πλαίσιο αυτό, η γνώση του ποιος γνωρίζει τι και πώς μπορεί να το κάνει καλά αποκτά μεγάλη βαρύτητα. Επίσης, η γνώση αυτή συμβαδίζει με την ικανότητα επικοινωνίας και δικτύωσης με εξειδικευμένους ανθρώπους σε μεγάλη γεωγραφική κλίμακα. Η ικανότητα αυτή έχει βελτιωθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια με την εκτεταμένη εφαρμογή των τεχνολογιών πληροφορικής που επιτρέπουν τη δημιουργία και διατήρηση άτυπων ανθρώπινων δικτύων σε πολύ μακρινές αποστάσεις. Μια ακόμη σημαντική παρατήρηση που κάνει ο Lundvall είναι ότι η αξιοποίηση της γνώσης του «ποιος» εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από κοινωνικούς παράγοντες και συμπεριφορές, όπως είναι η αίσθηση εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας. Συνδέεται συνεπώς άμεσα με αυτό που αποκαλείται «κοινωνικό κεφάλαιο» (Lundvall, 2006:)

Κατά τον Lundvall συνεπώς, οι πρώτοι δύο τύποι γνώσης (know-what και know-why) εμπίπτουν σε αυτό που αποκαλείται κωδικοποιημένη γνώση , ενώ οι δύο τελευταίοι (know-how και know-who) στην άρρητη. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο διαχωρισμός της γνώσης σε κωδικοποιημένη και μη, δεν σημαίνει ότι τα δύο αυτά μέρη είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους. Για να μπορέσει κάποιος να αξιοποιήσει την

κωδικοποιημένη επιστημονική γνώση, θα πρέπει πρώτα να έχει επενδύσει πολύ χρόνο στο να μάθει τους διάφορους κώδικες και τις ερμηνείες τους. Θα πρέπει με άλλα λόγια να έχει σωρεύσει και ενσωματώσει σημαντική επιστημονική γνώση και να έχει αναπτύξει τις αναγκαίες αναλυτικές και συνθετικές ικανότητες. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Giovanni Dosi : "ένα κείμενο που αναφέρεται στο τελευταίο θεώρημα Fermat στα μαθηματικά, ενώ είναι ένα κατ' εξοχήν κωδικοποιημένο μέρος γνώσης, έχει αξία μόνον για ένα πολύ περιορισμένο αριθμό μαθηματικών που έχουν συσσωρεύσει την προαπαιτούμενη γνώση ώστε να είναι σε θέση να το κατανοήσουν και να το αξιοποιήσουν. Η πιθανότερη αντίδραση ενός μέσου ανθρώπου ευρισκόμενου σε κατάσταση πείνας- όπως εξ' άλλου και ενός χιμπαντζή-, μπροστά σε ένα τέτοιο κείμενο γεμάτο με μαθηματικά ακατάληπτα σύμβολα θα ήταν να προσπαθήσει να το φάει για να χορτάσει..." (Dosi, 1996).

Η έμφαση που αποδίδεται στην άρρητη γνώση από τους ερευνητές των συστημάτων καινοτομίας, έχει ως άμεση συνέπεια την αυξημένη σημασία που αποδίδουν οι προσεγγίσεις αυτές στη συσσώρευση της γνώσης σε έναν οργανισμό, έναν κλάδο, μια περιοχή ή μια χώρα. Η ανάπτυξη συστημάτων καινοτομίας μόνον με τη μεταφορά και χρήση κωδικοποιημένης γνώσης δεν είναι δυνατή αν απουσιάζει μια κρίσιμη μάζα συσσωρευμένης γνώσης που να μπορεί να αξιοποιήσει τη νέα πληροφορία. Η εξάρτηση λοιπόν από το ήδη υπάρχον επιστημονικό και τεχνολογικό επίπεδο είναι πολύ σημαντικός παράγοντας για την περαιτέρω ανάπτυξη της τεχνολογίας και της καινοτομίας. Οι Bell και Pavitt στο βιβλίο των Archibugi και Michie (1997 : 138-171) αναλύουν την αρνητική εμπειρία ορισμένων αναπτυσσόμενων χωρών που απέτυχαν να αξιοποιήσουν ικανοποιητικά την εισαγωγή τεχνολογιών από αναπτυγμένες χώρες, ακριβώς επειδή το υφιστάμενο γνωστικό και τεχνολογικό τους επίπεδο δεν ήταν επαρκές. Η ικανότητα των χωρών (ή περιφερειών) να αξιοποιούν εισαγόμενη γνώση αναφέρεται συχνά ως «ικανότητα αφομοίωσης» (absorptive capacity) η οποία απαιτεί ταυτόχρονα την

πρόσβαση σε εξωτερικές πηγές γνώσης και την ύπαρξη επαρκούς γνωστικής βάσης στο εσωτερικό της περιοχής (Vinding, 2006).

Για τους ερευνητές των συστημάτων καινοτομίας, σημαντικοί παράγοντες για την ανάπτυξη καινοτομιών είναι τόσο η παραγωγή νέας γνώσης, όσο και η ικανότητα του συστήματος να διαχέει τη γνώση μέσα σε αυτό. Ο Foray θεωρεί ότι η ύπαρξη θεσμών και πρακτικών που διευκολύνουν τη διάχυση της γνώσης, αυξάνουν την κοινωνική αξία της γνώσης που παράγεται από οργανωμένη έρευνα ή που εισάγεται από εξωτερικές πηγές. Η δυνατότητα ενός συστήματος να διαχέει τη γνώση, είναι εξ' ίσου σημαντική με τη δυνατότητα του να παράγει νέα γνώση (Foray, 1997 : 64). Ο Smith εξετάζει το ρόλο των «υποδομών γνώσης» για την παραγωγή νέας γνώσης και το ρόλο των κυβερνητικών πολιτικών που αποσκοπούν στη δημιουργία και ανάπτυξη τους. Θεωρεί ότι η αποτελεσματικότητα ενός συστήματος εξαρτάται από δύο είδη υποδομών: υλικές υποδομές που σχετίζονται κυρίως με ενέργεια και τηλεπικοινωνίες, και «υποδομές γνώσης» όπως πανεπιστήμια, τεχνολογικά ινστιτούτα, βιβλιοθήκες και τράπεζες πληροφοριών. Οι βασικές λειτουργίες των τελευταίων είναι : «η παραγωγή γνώσης, η δημιουργία ικανοτήτων, οι λειτουργίες κανονισμών και προστασίας (της γνώσης), η δημιουργία επιχειρήσεων και η διάχυση της γνώσης και η πρόσβαση σ' αυτήν.» (Smith, 1997a: 96). Ο Lundvall στο ίδιο πνεύμα σημειώνει ότι «οι πιο κατάλληλοι δείκτες εκτίμησης της αποτελεσματικότητας ενός εθνικού συστήματος καινοτομίας θα πρέπει να εκφράζουν την ικανότητα του να παράγει, διαχέει και να αξιοποιεί γνώση που να είναι οικονομικά χρήσιμη.» (Lundvall, 1992: 6)

Αν και οι περισσότεροι ερευνητές των συστημάτων καινοτομίας δίνουν την έμφαση στους θεσμούς και τις υποδομές, ορισμένοι ερευνητές τονίζουν το ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού στη διαδικασία αφομοίωσης και διάχυσης της γνώσης. Όπως αναφέρει ο Vinding (2006), οι Mangematin και Nesta (1999) υποστηρίζουν ότι είναι οι υψηλά εκπαιδευμένοι υπάλληλοι που μέσα από την καθημερινή εργασία τους αυξάνουν το απόθεμα γνώσης σε έναν οργανισμό (ή επιχείρηση). Σύμφωνα με

τους Rothwell και Dogson (1991) (όπως αναφέρει ο Vinding), οι επιστημονικά καταρτισμένοι εργαζόμενοι ενθαρρύνουν τη συνεργασία με άλλους ομοειδείς τους εκτός του οργανισμού στον οποίο απασχολούνται, διευκολύνοντας με τον τρόπο αυτόν την πρόσβαση σε νέα γνώση, ιδίως επιστημονική. Ο Carter (1989) υποστηρίζει πως οι εργαζόμενοι με υψηλό επίπεδο μόρφωσης είναι αυτοί που συνεισφέρουν κατά κύριο λόγο στην ανταλλαγή τεχνογνωσίας ακριβώς επειδή έχουν σημαντική γνώση ενσωματωμένη και είναι σε θέση να αξιολογήσουν και να αξιοποιήσουν γνώση που έρχεται από εξωτερικές πηγές (Vinding, 2006).

Οι αναλύσεις της καινοτομίας έχουν εστιαστεί στο μεγαλύτερο μέρος τους στον τομέα των τεχνολογικών εξελίξεων και της μεταποίησης. Την τελευταία δεκαετία εν τούτοις, ορισμένοι ερευνητές, ξεκινώντας από τις κλαδικές προσεγγίσεις των συστημάτων καινοτομίας, έχουν στρέψει το ενδιαφέρον τους στην ανάλυση της καινοτομίας στον τομέα των υπηρεσιών. Αυτό προϋποθέτει κατ' αρχάς την αποδοχή ενός ευρύτερου ορισμού της καινοτομίας που περιλαμβάνει πτυχές πέραν της τεχνολογικής γνώσης και εξέλιξης, και αναφέρεται σε θέματα αγορών, οργάνωσης και διαδικασιών (Tether and Metcalfe, 2002, σελ. 2). Οι ερευνητές αυτοί, αναγνωρίζουν τις δυσκολίες ανάλυσης των διαδικασιών καινοτομίας σε έναν τομέα τόσο ευρύ και ανομοιογενή όπως είναι οι υπηρεσίες, και εκτιμούν πως είναι αναγκαίο να αποδέχεται κανείς την ύπαρξη διαφορετικών τύπων «συστημάτων καινοτομίας» ανάλογα με τις διάφορες κατηγορίες υπηρεσιών.

Όπως αναφέρουν οι Tether και Metcalfe, οι Miozzo και Soete (2001) προχώρησαν σε μια ενδιαφέρουσα ταξινόμηση των υπηρεσιών, κατ' αναλογία της ταξινόμησης του Pavitt (1984) που αφορούσε κατά κύριο λόγο τη βιομηχανία. Διακρίνονται κατηγορίες όπως: υπηρεσίες που βασίζονται στη χρήση δικτύων πληροφορικής (network services) όπως για παράδειγμα τράπεζες, ασφάλειες και τηλεπικοινωνίες' υπηρεσίες «κλίμακας» που βασίζονται σε μεγάλες φυσικές υποδομές και δίκτυα (μεταφορές, ταξιδιωτικές υπηρεσίες, διανομή κλπ)' υπηρεσίες έντασης γνώσης και τεχνολογίας (λογισμικό, εξειδικευμένες υπηρεσίες προς επιχειρήσεις, ερευνητικά

εργαστήρια, κλπ) και τέλος υπηρεσίες που είναι απλοί (και συχνά καθυστερημένοι) χρήστες καινοτομιών, όπως είναι ο τομέας της εκπαίδευσης, η δημόσια διοίκηση και το λιανικό εμπόριο. Ένα ενδιαφέρον συμπέρασμα από τις μέχρι στιγμής προσπάθειες στο χώρο των υπηρεσιών είναι πως αρκετά από τα συστήματα αυτά χαρακτηρίζονται από πολύ έντονες διασυνδέσεις και αλληλεξαρτήσεις μεταξύ των επιχειρήσεων που παρέχουν τις υπηρεσίες και τους πελάτες τους. Επιπρόσθετα, σε αρκετές περιπτώσεις οι διασυνδέσεις αυτές διαπερνούν ένα συγκεκριμένο κλάδο υπηρεσιών και περιλαμβάνουν τόσο άλλους τομείς υπηρεσιών όσο και φορείς από το χώρο της μεταποίησης (Tether and Metcalfe, 2002).

Ο τομέας των υπηρεσιών παίζει πια το ρόλο της «ατμομηχανής» των αναπτυγμένων οικονομιών, είτε αυτό συμβαίνει αυτόνομα, εκτός της παραγωγικής διαδικασίας (π.χ χρηματοπιστωτικός τομέας, μεγάλες εμπορικές αλυσίδες διανομής, ερευνητικά ινστιτούτα) είτε ως αναπόσπαστο μέρος της (τμήματα σχεδιασμού και marketing, δραστηριότητες E&T κλπ). Όπως επισημαίνει ο Allen Scott (2004), στις σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες πολλά αγαθά έχουν αποκτήσει μια «συμβολική» αξία (αξία ως 'σύμβολα') που είναι τουλάχιστον το ίδιο σημαντική (συχνά δε, πολύ σημαντικότερη) από την πρακτική τους αξία (μπορεί κανείς να ανατρέξει σε πολλά παραδείγματα, π.χ στο χώρο της ένδυσης, των αυτοκινήτων, ακόμη και μικρών καθημερινών αντικειμένων όπως στυλό, μπρελόκ, κλπ). Αυτά τα προϊόντα πρέπει να ενσωματώνουν και να αντανακλούν τη συμβολική τους αξία (ή την αξία των εταιρειών τους) και αυτό έχει οδηγήσει σε μια ραγδαία ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων (κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών) που αποσκοπούν ακριβώς στη διαφοροποίηση και την ενίσχυση της συμβολικής τους εικόνας. Χαρακτηριστικά τέτοια παραδείγματα είναι τα επαγγέλματα των σχεδιαστών, των αρχιτεκτόνων, των καλλιτεχνών, των διαφημιστών, των οπτικοακουστικών μέσων (media) κλπ. Αυτές οι ταχύτατα αναπτυσσόμενες οικονομικές δραστηριότητες περιγράφονται συχνά με τον όρο «δημιουργικοί κλάδοι» (creative industries), και προσελκύουν ολοένα και περισσότερο το

ενδιαφέρον των ερευνητών. Οι προσεγγίσεις αυτές θα παρουσιαστούν αναλυτικότερα στην επόμενη ενότητα.

3.6.1.γ Σύνοψη

Συμπερασματικά, οι προσεγγίσεις των συστημάτων καινοτομίας, όπως και άλλες συναφείς προσεγγίσεις (π.χ αυτές των «νέων βιομηχανικών περιοχών» ή των «περιφερειών μάθησης») παρουσιάζουν ένα σχετικό παράδοξο: δίνουν μεγάλη σημασία στην ποιότητα του ανθρώπινου δυναμικού σε μια περιοχή χωρίς εν τούτοις να το εξετάζουν άμεσα. Η έμφαση σε αυτό προκύπτει έμμεσα –αλλά με σαφήνεια- από άλλους παράγοντες που κατέχουν κεντρική θέση στις αναλύσεις τους: α) την σημασία που δίνουν στη γνώση, και ιδίως στο άρρητο κομμάτι της το οποίο βρίσκεται ενσωματωμένο στους ανθρώπους, β) την αμφίδρομη μάθηση που θεωρείται η βασική διαδικασία παραγωγής νέας γνώσης και καινοτομίας στις σύγχρονες οικονομίες, και γ) τα περιφερειακά δίκτυα γνώσης που είναι ο βασικός μηχανισμός διάχυσης της γνώσης στους φορείς μιας περιοχής, τόσο αυτής που παράγεται εντός της συγκεκριμένης περιοχής, όσο και της αξιοποίησης γνώσης που εισρέει στην περιοχή από έξω. Το ανθρώπινο δυναμικό φαίνεται να διαπερνά οριζόντια όλους αυτούς τους παράγοντες και να αποτελεί τη βασική τους «πρώτη ύλη». Η έμφαση στη γνώση και τη μάθηση (μέσα από τυπικές αλλά και άτυπες διαδικασίες) είναι κατά μία έννοια, η άλλη όψη της ανάλυσης του ανθρώπινου δυναμικού, με διαφορετική θεματική οργάνωση και από άλλη οπτική γωνία.

3.6.2 Οι προσεγγίσεις για τη Δημιουργικότητα

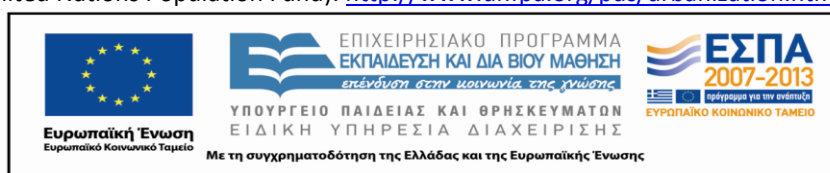
Οι διαρθρωτικές μεταβολές στην οικονομία (ιδίως στις αναπτυγμένες δυτικές οικονομίες) που πραγματοποιήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και οι οποίες σχετίζονται με την απελευθέρωση των οικονομικών συναλλαγών, την εμφάνιση νέων τεχνολογιών και της διαδικτυακής οικονομίας και οι οποίες συνδυάζονται με τη στροφή από τη χειρωνακτική στην εγκεφαλική εργασία και την αξία που απέκτησαν οι καινοτομίες και τα πνευματικά δικαιώματα, παράλληλα με

τη γέννηση των προσεγγίσεων των συστημάτων καινοτομίας, οδήγησαν και στην εμφάνιση της συζήτησης για τη δημιουργικότητα. (Landry, 2005). Ο Florida χαρακτηρίζει αυτήν την αλλαγή του οικονομικού προτύπου πολύ σημαντική και τη συγκρίνει με την κοινωνικοοικονομική μετάβαση του περασμένου αιώνα από την αγροτική στη βιομηχανική εποχή. Τόσο ο Florida όσο και η Jacobs, συμφωνούν ότι βιώνουμε την εμφάνιση της δημιουργικής εποχής (Hospers and van Dalm, 2005). Μέσα σε ένα ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον που βασίζεται στη γνώση, τα χαρακτηριστικά στοιχεία της νέας οικονομίας, έχουν ορίσει τη δημιουργικότητα και την καινοτομία ως καθοριστικούς παράγοντες στην επίτευξη βιώσιμου και ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος για τις πόλεις (Suciū, 2009).

Παράλληλα, η αναγνώριση της σημασίας των πόλεων τις τελευταίες δεκαετίες έστρεψε εκ νέου το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών στην αστική ανάπτυξη. Σύμφωνα με στοιχεία του ΟΗΕ¹, το 2008, για πρώτη φορά στην ιστορία, περισσότεροι από το μισό του παγκόσμιου πληθυσμού ήταν συγκεντρωμένοι σε πόλεις, ενώ μέχρι το 2030, ο αριθμός αυτός αναμένεται να ανέλθει σε περίπου 5 δισεκατομμύρια. Ταυτόχρονα, μεταβάλλεται και η εσωτερική δομή και διάρθρωση των πόλεων, ενώ εμφανίζονται νέες παράμετροι της αστικής ζωής. Όπως αναφέρει η Κικίδου (2010), οι πόλεις έχουν χάσει τον χαρακτήρα τους και αποτελούν «εταιροτοπικούς» και «παντοπικούς» χώρους καθώς εκφράζουν και αντιπροσωπεύουν ταυτόχρονα τόσο το παγκόσμιο όσο και το τοπικό (Swyngedouw, 2008). Η ενοποίηση και ολοκλήρωση των αγορών φέρνει τις σύγχρονες πόλεις αντιμέτωπες με τον παγκόσμιο ανταγωνισμό (Stevenson, 2003). Καθώς όμως, με την παρακμή του φορντιστικού τρόπου παραγωγής έχει παρέλθει η εποχή των βιομηχανικών και μεταβιομηχανικών πόλεων, οι σύγχρονες πόλεις, στην εποχή της οικονομίας της γνώσης και της καινοτομίας, είναι σε αναζήτηση νέων τρόπων ανάδειξης τους όπως η προσέλκυση και διατήρηση «εργαζομένων γνώσης» (knowledge workers) (Drucker, 1999) και δραστηριοτήτων έντασης γνώσης (Hospers

¹ UNFPA (United Nations Population Fund): <http://www.unfpa.org/pds/urbanization.htm>

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

2003). Ταυτόχρονα, άρχισε να εμφανίζεται η έννοια της δημιουργικότητας στη συζήτηση του αστικού σχεδιασμού και της ανάπτυξης, και παράγαγε διάφορες νέες έννοιες όπως: δημιουργική πόλη, δημιουργική τάξη, δημιουργικοί κλάδοι, δημιουργικό περιβάλλον κ.α. (Durmaz et al, 2008).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι προσεγγίσεις για τη δημιουργικότητα συνδέθηκαν στενά με την αστική ανάπτυξη (και πολύ λιγότερο με την περιφερειακή) και αναπτύχθηκαν σε τρεις κυρίως τομείς αλληλοσυνδεόμενους και συμπληρωματικούς: **α) την ανάλυση των δημιουργικών πόλεων, β) τους δημιουργικούς κλάδους και γ) τη δημιουργική τάξη.** Στη συνέχεια θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά στους τομείς αυτούς και στα ιδιαίτερα στοιχεία των αντίστοιχων προσεγγίσεων.

3.6.2.α Δημιουργικές πόλεις

Όπως αναφέρει και η Κικίδου (2010), η ιδέα της δημιουργικής πόλης προέκυψε αρχικά, ως μία θεωρία που αποσκοπούσε στο να ερμηνεύσει τους λόγους για τους οποίους κάποιες πόλεις ήταν οικονομικά και κοινωνικά επιτυχημένες (Landry, 2000). Έχοντας ως «πρότυπο» τις επιτυχημένες αυτές πόλεις, η θεωρία της δημιουργικής πόλης προσπαθεί να διαμορφώσει ένα πλαίσιο πολιτικών, που θα μπορούσε να οδηγήσει κάτω από ορισμένες συνθήκες και άλλες πόλεις στην ανάπτυξη. Η πρώτη σαφής διατύπωση της ιδέας της δημιουργικής πόλης αποδίδεται στους Bianchini και Landry (Comunian, 2010). Σύμφωνα με αυτούς, η δημιουργικότητα και η δημιουργική σκέψη μπορούν να συμβάλλουν στην επίλυση των αστικών προβλημάτων, καθώς περιλαμβάνουν την εκ νέου αντιμετώπιση τους (Bianchini και Landry, 1995). Οι Costa κ.ά. (2007), θεωρούν πως υπάρχουν τρεις τρόποι θεώρησης των δημιουργικών πόλεων. Σύμφωνα με τον πρώτο, η δημιουργική πόλη αντιμετωπίζεται ως εργαλείο αστικής ανάπτυξης. Η δεύτερη θεώρηση αντιλαμβάνεται τη δημιουργική πόλη ως αυτήν που μπορεί να ελκύει δημιουργικό ανθρώπινο κεφάλαιο και τέλος ο τρίτος, δίνει έμφαση στην ύπαρξη

δραστηριοτήτων που ανήκουν στους δημιουργικούς κλάδους οι οποίοι μπορούν να στηρίξουν την ανάπτυξη της δημιουργικής πόλης.

Ο Landry είναι ο βασικός θεμελιωτής της θεώρησης της δημιουργικής πόλης ως εργαλείου αστικής ανάπτυξης. Κατ' αυτόν, στόχος είναι η διαμόρφωση περιβάλλοντος μέσα σε μία πόλη το οποίο δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες για την καλλιέργεια και την έκφραση δημιουργικότητας και ταλέντου στους κατοίκους της, με σκοπό την κινητοποίηση και τη γένεση νέων ιδεών. Η επίτευξη ενός τέτοιου περιβάλλοντος μπορεί να οδηγήσει τις πόλεις στην οικονομική ανάπτυξη. Έτσι, η δημιουργική πόλη αποτελεί μία νέα προσέγγιση στρατηγικής του πολεοδομικού σχεδιασμού, η οποία βασίζεται στο ατομικό ταλέντο και δημιουργικότητα, στον πολιτιστικό σχεδιασμό και τη δημιουργική βιομηχανία, χωρίς όμως να αποσκοπεί σε συγκεκριμένα αποτελέσματα, ή να προδιαγράφει πολιτικές. Δίνεται έμφαση κυρίως στην αλλαγή του υφιστάμενου τρόπου σκέψης αντιμετώπισης των αστικών προβλημάτων μέσα από δημιουργικές λύσεις και την αξιοποίηση των πολιτιστικών πόρων (Landry, 2000). Οι τελευταίοι, περιλαμβάνουν κατά τον Landry:

- α)** Τη δημιουργικότητα και εφευρετικότητα των κατοίκων
- β)** Την ιστορική, αρχαιολογική, καλλιτεχνική και ανθρωπολογική κληρονομιά, τοπικές διαλέκτους και ιδιωματοισμούς
- γ)** Τις διαφορετικές κουλτούρες των διαφόρων μειονοτήτων ή πληθυσμιακών ομάδων που κατοικούν στην πόλη
- δ)** Το κτισμένο περιβάλλον της πόλης, την αρχιτεκτονική της κληρονομιά, τα αστικά τοπία και ορόσημα, την ελκυστικότητα και αναγνωρισιμότητα των δημόσιων χώρων, την παροχή και ποιότητα υπηρεσιών όπως το εμπόριο, η διασκέδαση και γενικότερα οι δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου και πολιτιστικού ενδιαφέροντος.

Στη «δημιουργική βιομηχανία» ο Landry εντάσσει τα επαγγέλματα που περιλαμβάνουν τη φωτογραφία, τη διαφήμιση, την αρχιτεκτονική, το ντιζάιν, τις εκδόσεις, τη μόδα, το σχεδιασμό, τα ΜΜΕ, τους καλλιτέχνες, κλπ. Πρέπει ωστόσο να τονιστεί ότι η δημιουργική πόλη δεν αφορά αποκλειστικά επαγγέλματα που

σχετίζονται με την ατομική δημιουργικότητα και το ταλέντο, παρόλο που αυτά κατέχουν σημαντική θέση. Γι' αυτό το λόγο, ο Landry τονίζει ότι η δημιουργική πόλη δεν μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την εγκατάσταση επιχειρήσεων που προωθούν την ατομική δημιουργικότητα, την ικανότητα και το ταλέντο. Επιχειρήσεις δηλαδή και επαγγέλματα που αναπτύσσονται μέσω της παραγωγής πνευματικής ιδιοκτησίας, όπως αυτά που συμπεριλαμβάνονται στη «δημιουργική βιομηχανία». Για την επιτυχημένη πορεία μιας δημιουργικής πόλης, απαιτούνται επίσης επενδυτές, επιχειρηματίες, κατασκευαστές, προγραμματιστές, ερευνητές, επισκέπτες κ.ο.κ. (Landry, 2008).

Ενώ ο Landry προσδιορίζει τη δημιουργική πόλη ως ένα σύνολο συνθηκών και χαρακτηριστικών που μπορούν να προκύψουν από την εφαρμογή πολεοδομικών πολιτικών, ο Florida στην προσέγγιση του προσανατολίζεται κυρίως στη σημασία που έχει για μία πόλη το ανθρώπινο δυναμικό που κατοικεί σ' αυτήν (Κουρτέσης, 2008). Σύμφωνα με την προσέγγιση του υπάρχει μία τάξη ανθρώπων, η «δημιουργική τάξη» η οποία ωθεί την οικονομική ανάπτυξη μιας πόλης. Ο ορισμός που δίνει γι' αυτήν, αναφέρεται στο ολοένα αυξανόμενο μέρος του ανθρώπινου δυναμικού που έχει κάνει ανώτατες σπουδές, έχει αναπτύξει γνώσεις και δεξιότητες και εργάζεται σε ανώτερες και υψηλά αμειβόμενες θέσεις. Παρότι οι άνθρωποι αυτοί –όπως λέει ο ίδιος ο Florida- δεν έχουν την αίσθηση ότι ανήκουν στην ίδια τάξη, μοιράζονται κοινές πεποιθήσεις για την αξία της ελευθερίας, του ατόμου, της αξιοκρατίας, της δημιουργικότητας και της διαφορετικότητας, και έλκονται από ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά για την εγκατάστασή τους σε ένα μέρος. Τα χαρακτηριστικά αυτά τα συνοψίζει στην προσέγγιση των «4Τ»² που πρέπει να διαθέτει μια πόλη (ή μια περιοχή) προκειμένου να μπορεί να εξελιχθεί σε «δημιουργική» (Florida, 2011). Αυτά είναι: το ταλέντο, η τεχνολογία, η ανεκτικότητα και τα χωρικά πλεονεκτήματα μιας περιοχής.

² Έως το 2010, η προσέγγιση του Florida αναφερόταν στα 3Τ: Talent, technology, tolerance, ενώ το 2011 προσθέτει στις αναλύσεις του και το territory assets, καταλήγοντας έτσι στα 4Τ: Talent, technology, tolerance, territory assets.

1. Ταλέντο: Αναφέρεται στα μέλη της δημιουργικής τάξης και περιλαμβάνει μηχανικούς, επιστήμονες, καθηγητές πανεπιστημίων, συγγραφείς, ποιητές, καλλιτέχνες, ηθοποιούς, σχεδιαστές, αρχιτέκτονες, ερευνητές, αναλυτές, και γενικότερα κάθε είδους ανθρώπους του πνεύματος και της γνώσης. Εκτός, βέβαια από αυτούς, στη δημιουργική τάξη συγκαταλέγονται επίσης και όλοι οι δημιουργικοί επαγγελματίες που εργάζονται σε διάφορους κλάδους έντασης γνώσης, όπως είναι: νέες τεχνολογίες, αναπτυσσόμενες υπηρεσίες (χρηματοπιστωτικές εταιρείες, διοίκηση επιχειρήσεων, διαφημιστικές επιχειρήσεις κλπ), υγεία (κλινικές, νοσοκομεία, φαρμακευτικές εταιρείες), τέχνες και πολιτισμός (κινηματογράφος, τηλεόραση, ραδιόφωνο, θέατρο, πολιτιστικά δρώμενα, κλπ).

2. Τεχνολογία: Αποτελεί βασικό στοιχείο μιας περιοχής, ενός οργανισμού ή μιας επιχείρησης με σκοπό την επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης. Απαραίτητη προϋπόθεση επιτυχίας-επιβίωσης των επιχειρήσεων είναι η ικανότητα μετατροπής της έρευνας, των ιδεών σε εμπορεύσιμα προϊόντα και καινοτομίες. Αντίστοιχα, σημαντικός παράγοντας προσέλκυσης της «δημιουργικής τάξης» κατά τον Florida είναι η συγκέντρωση επιχειρήσεων και οργανισμών έντασης γνώσης, νέων τεχνολογιών και καινοτομίας σε μια περιοχή.

3. Ανεκτικότητα: Κατά τον Florida, η «δημιουργική τάξη» προτιμά να εγκαθίσταται σε πόλεις με διεθνή χαρακτήρα, και αναγνωρισμένη ανεκτικότητα σε εθνικές, φυλετικές, πολιτιστικές και ερωτικές διαφοροποιήσεις. Φαίνεται πως οι δημιουργικοί και ταλαντούχοι άνθρωποι αναζητούν περιβάλλοντα πιο φιλελεύθερα και ανεκτικά στις διαφορές, που επιτρέπουν σε ανθρώπους έξω από τον «μέσο όρο» να ενταχθούν χωρίς να αντιμετωπίζονται με καχυποψία ή ακόμη και εχθρικά. Η συνύπαρξη

διαφορετικών νοοτροπιών και πολιτισμών φαίνεται ότι προσελκύει τους δημιουργικούς ανθρώπους. Εκτιμούν τη δυνατότητα να ακούν διαφορετικά είδη μουσικής, να δοκιμάζουν διαφορετικά μενού, καθώς και να συζητούν και να διαφωνούν με «ανόμοιους» τους.

4. Χωρικά πλεονεκτήματα: Αν και στις αρχικές του προσεγγίσεις, ο Florida αναφερόταν στα πρώτα 3 «Τ», το 2011 εισάγει το τέταρτο Τ(territory assets) το οποίο αναφέρεται στην συνολική ποιότητα του αστικού περιβάλλοντος και όχι τόσο στην παραδοσιακή έννοια της ποιότητας ζωής, καθώς την αποδίδει σε συγκεκριμένα και μοναδικά χαρακτηριστικά (αυθεντικότητα τόπου) που προσδιορίζουν μια τοποθεσία ώστε να καταστεί ελκυστική για τους δημιουργικούς ανθρώπους. Τα χωρικά πλεονεκτήματα μπορούν να συνοψιστούν στην άποψή του ότι η ποιότητα μιας περιοχής δεν είναι ένα διακοσμητικό στοιχείο, αλλά μια αναγκαιότητα (Florida, 2012). Εξηγεί ότι η ποιότητα ενός τόπου αποτελεί μια συνεχή και δυναμική διαδικασία που εμπλέκει μια σειρά από διαφορετικές πτυχές μιας περιοχής, όπως:

α) *«Τι είναι εκεί;»*: Αναφέρεται στο συνδυασμό του δομημένου και φυσικού περιβάλλοντος που είναι πολύ πιθανό να αποτελέσει ένα ελκυστικό σκηνικό για τη συνέχιση της δημιουργικής ζωής. Οι δημιουργικοί άνθρωποι φαίνεται ότι δίνουν μεγάλη βαρύτητα σ' αυτό και σε ορισμένα χαρακτηριστικά του, όπως είναι για παράδειγμα οι δυνατότητες ήπιων μορφών μετακίνησης (ποδηλατόδρομοι, πεζόδρομοι, κλπ.) και χώρων υπαίθριων δραστηριοτήτων (χώροι πρασίνου-άθλησης, πάρκα, πλατείες, κλπ.).

β) *«Ποιος είναι εκεί;»*: Αναφέρεται στην παρουσία ανθρώπων διαφορετικών εθνικοτήτων, πολιτισμών, θρησκειών, σεξουαλικών προσανατολισμών οι οποίοι

αντλαμβάνονται τη διαφορετικότητα και το γεγονός ότι μια περιοχή είναι «ανοικτή» σε αυτές τις προκλήσεις (ανεκτικότητα).

γ) «Τι συμβαίνει;»: Αναφέρεται στη ζωντάνια, τον ιδιαίτερο χαρακτήρα, την «ταυτότητα» μιας περιοχής. Η ύπαρξη πολλών μικρών πολιτιστικών κέντρων που αποτελούν χώρους συνεύρεσης των ανθρώπων και δίνουν τη δυνατότητα για έντονη κοινωνική αλληλεπίδραση όπως για παράδειγμα τα καφέ, μπαρ, θέατρα, κινηματογράφοι, μουσικές ορχήστρες, τέχνες κλπ αποτελεί σημαντικό παράγοντα επιλογής του τόπου εγκατάστασης για τη «δημιουργική τάξη» σε αντίθεση με την στρατηγική του “επιχειρησιακού μοντέλου” που χαρακτηρίζεται από κεντρικές πολιτιστικές εγκαταστάσεις, καταστήματα μεγάλων αλυσίδων, εμπορικά και νυκτερινά κέντρα για να προσελκύει τουρίστες. Δηλαδή, όσο πιο ενεργός πολιτιστικά (από την άποψη της ποικιλομορφίας) είναι ένας τόπος τόσο πιο ελκυστικός γίνεται για τους δημιουργικούς ανθρώπους. Αντίστοιχη έμφαση στην ποικιλομορφία ως σημαντικού παράγοντα για την αστική δημιουργικότητα δίνουν και ο Landry αλλά και άλλοι ερευνητές όπως η Jacobs και ο Hospers οι οποίοι αναφέρονται στην ευρεία έννοια του όρου της αστικής ποικιλομορφίας που περιλαμβάνει εκτός από τη διαφορετικότητα των κατοίκων, των ικανοτήτων και γνώσεων τους, και την ποικιλία στη συνολική εικόνα της πόλης (μίξη χρήσεων) που αποδίδεται και από το κτισμένο περιβάλλον (Hospers and van Dal, 2005).

Η τρίτη θεώρηση της δημιουργικής πόλης, είναι αυτή που την συσχετίζει με δραστηριότητες που ανήκουν στους δημιουργικούς κλάδους³. Κατά μία έννοια προηγείται χρονολογικά των άλλων δύο θεωρήσεων δεδομένου ότι αναπτύχθηκε τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, όταν μείζονα αστικά κέντρα αναπτυγμένων οικονομιών (ιδίως στη Μ. Βρετανία και τις ΗΠΑ) βρέθηκαν σε παρακμή λόγω της αποβιομηχάνισης και των ριζικών αναδιαρθρώσεων της οικονομικής

³ Για μια ανάλυση των δημιουργικών κλάδων βλέπε στην επόμενη ενότητα του κειμένου.

δραστηριότητας. Όπως αναφέρει η Κικίδου (2010), σύμφωνα με τον Tim Hall (1998), η εμφάνιση των δημιουργικών κλάδων και η γενικότερη στροφή προς τον πολιτιστικό τομέα, ήταν αποτέλεσμα της προσπάθειας αναζωογόνησης παρακμαζουσών ενδο-αστικών περιοχών. Ο πολιτιστικός τομέας αποτέλεσε έναν από τους βασικότερους τομείς όπου στηρίχθηκε η προσπάθεια ανάπλασης των συγκεκριμένων περιοχών. Οι δραστηριότητες αυτές, πέρα από την οικονομική και πολιτιστική αναβάθμιση που προορίζονταν να προσφέρουν, συνδυάζονταν και με διάφορα έργα ανάπλασης με βάση κυρίως τις δημιουργικές τέχνες. Οι αναπλάσεις αυτές πέτυχαν τόσο την ενδυνάμωση της αστικής οικονομίας όσο και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων. Το διάστημα εκείνο, αναγνωρίστηκε γενικότερα η σημασία της ύπαρξης δραστήριας πολιτιστικής ζωής και πολιτιστικών στοιχείων σε δημόσιους χώρους με σκοπό την αναγέννηση του αστικού χώρου ιδίως στα κέντρα πόλεων που χαρακτηρίζονταν σχεδόν αποκλειστικά από χρήσεις γραφείων και καταστημάτων (Hall T., 1998).

Είναι προφανές ότι η θεώρηση αυτή εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον ορισμό των δημιουργικών κλάδων. Αν και ξεκίνησε από τις πολιτιστικές δραστηριότητες, σταδιακά έχει επεκταθεί ώστε να καλύπτει και ευρύτερους ορισμούς των δημιουργικών κλάδων. Σύμφωνα με τον Smith (2007), υπάρχουν 2 διαφορετικοί θεμελιώδεις ορισμοί της δημιουργικής πόλης ανάλογα με τον τρόπο που προσεγγίζεται κάθε φορά ο σχεδιασμός για την επίτευξη της.

Συγκεκριμένα, μέσα από τη μελέτη κάποιων πόλεων του Καναδά όπου χρησιμοποιήθηκαν πολιτικές για την επίτευξη δημιουργικότητας στις πόλεις, προσπαθεί να προσδιορίσει την προέλευση αυτών των δύο προσεγγίσεων. Ανάλογα με τις δύο αυτές προσεγγίσεις, η έννοια της δημιουργικής πόλης διαφοροποιείται, αφού κάθε φορά είναι διαφορετικός τόσο ο τρόπος επίτευξης και σχεδιασμού, αλλά και τα εκάστοτε αποτελέσματα. Η κύρια διαφορά μεταξύ αυτών των δύο κατευθύνσεων είναι η διαφορά στην κατανόηση της έννοιας της δημιουργικότητας (Smith and Warfield, 2007). Η πρώτη προσέγγιση είναι η πολιτισμο-κεντρική και

σύμφωνα με αυτήν, η δημιουργική πόλη είναι ένας χώρος που χαρακτηρίζεται από ποικιλομορφία, έντονη παρουσία των τεχνών και του πολιτισμού, δημιουργικές εκφράσεις και φαντασία. Παράλληλα, οι αξίες που διέπουν τη δημιουργική πόλη είναι η επίτευξη ευημερίας και ποιότητας ζωής των κατοίκων, με την οικονομική ανάπτυξη να αποτελεί δευτερεύοντα στόχο, ενώ η δημιουργικότητα φαίνεται να σχετίζεται με την ταυτότητα, τα δικαιώματα, και γενικότερα την κοινωνική ευημερία.

Η δεύτερη προσέγγιση είναι η οικονομικο-κεντρική, και σε αυτήν η οικονομική ανάπτυξη έχει πρωτεύουσα σημασία, ενώ οι καλλιτεχνικές αξίες είναι δευτερεύουσες. Έτσι, δημιουργική είναι η πόλη όπου αναπτύσσονται ισχυρές καινοτόμες, ανταγωνιστικές πολιτιστικές αλλά και ευρύτερα δημιουργικές επιχειρήσεις και οικονομικά βιώσιμοι καλλιτεχνικοί οργανισμοί. Η δημιουργικότητα αποτελεί το μέσο για να επιτευχθεί η τοπική οικονομική ανάπτυξη που αποτελεί πρώτιστο στόχο. Η οικονομικο-κεντρική προσέγγιση συνδέεται με τον τρόπο αυτόν με άλλες σύγχρονες προσεγγίσεις όπως η οικονομία της γνώσης, τα συστήματα καινοτομίας, η δημιουργική τάξη, κλπ.

3.6.2.β Δημιουργικοί κλάδοι

Ο όρος «δημιουργικοί κλάδοι» πρωτοεμφανίστηκε στην Αγγλία το 1997 όταν η Αγγλική κυβέρνηση δημιούργησε μία Ομάδα Εργασίας για τους δημιουργικούς κλάδους (Creative Industries Task Force) και το Υπουργείο Πολιτισμού, Μέσων και Αθλητισμού της Αγγλίας (DCMS) ανέλαβε τη χαρτογράφηση της τρέχουσας δραστηριότητας στους δημιουργικούς κλάδους, καθώς και τη σύνταξη πολιτικών μέτρων που θα μπορούσαν να προωθήσουν την περαιτέρω ανάπτυξή τους (Flew, 2002).

Σύμφωνα με το DCMS, «δημιουργικοί κλάδοι» είναι εκείνες οι δραστηριότητες που η προέλευση τους έγκειται στην ατομική δημιουργικότητα, ικανότητα και ταλέντο και οι οποίες έχουν τη δυνατότητα να παράγουν πλούτο και θέσεις εργασίας μέσω της γένεσης και της βιομηχανικής εκμετάλλευσης της διανοητικής ιδιοκτησίας. Για

ένα μεγάλο διάστημα υπήρχε ουσιαστική ταύτιση των δημιουργικών με τους πολιτιστικούς κλάδους, και το DCMS προσπάθησε να διαχωρίσει τις έννοιες αυτές και να δώσει έναν πιο σαφή ορισμό, ορίζοντας τους πολιτιστικούς κλάδους ως «καλλιτεχνικά προσανατολισμένους» και τους δημιουργικούς κλάδους ως εκείνους που βασίζονται στην τεχνολογική αναπαραγωγή.

Πιο συγκεκριμένα, οι πολιτιστικοί κλάδοι περιλαμβάνουν την πολιτιστική κληρονομιά, τις τέχνες, το ντιζάιν, την τηλεόραση, τον κινηματογράφο και τα ηλεκτρονικά μέσα, ενώ οι δημιουργικοί κλάδοι περιλαμβάνουν όλα τα παραπάνω εκτός από την πολιτιστική κληρονομιά, αλλά περιλαμβάνουν και κλάδους όπως η πληροφορική (Brecknock, 2004). Οι ορισμοί αυτοί δεν συμπίπτουν με τον μεταγενέστερο ορισμό που δίνει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τους πολιτιστικούς κλάδους, όπου εκτός από τους παραδοσιακούς τομείς των τεχνών (τέχνες του θεάματος, εικαστικές τέχνες, πολιτιστική κληρονομιά) περιλαμβάνονται και οι κινηματογραφικές ταινίες, οι ταινίες DVD και τα βίντεο, η τηλεόραση και το ραδιόφωνο, τα βιντεοπαιχνίδια, τα νέα μέσα επικοινωνίας, η μουσική, τα βιβλία και ο Τύπος (Ευρ. Επιτροπή, 2010).

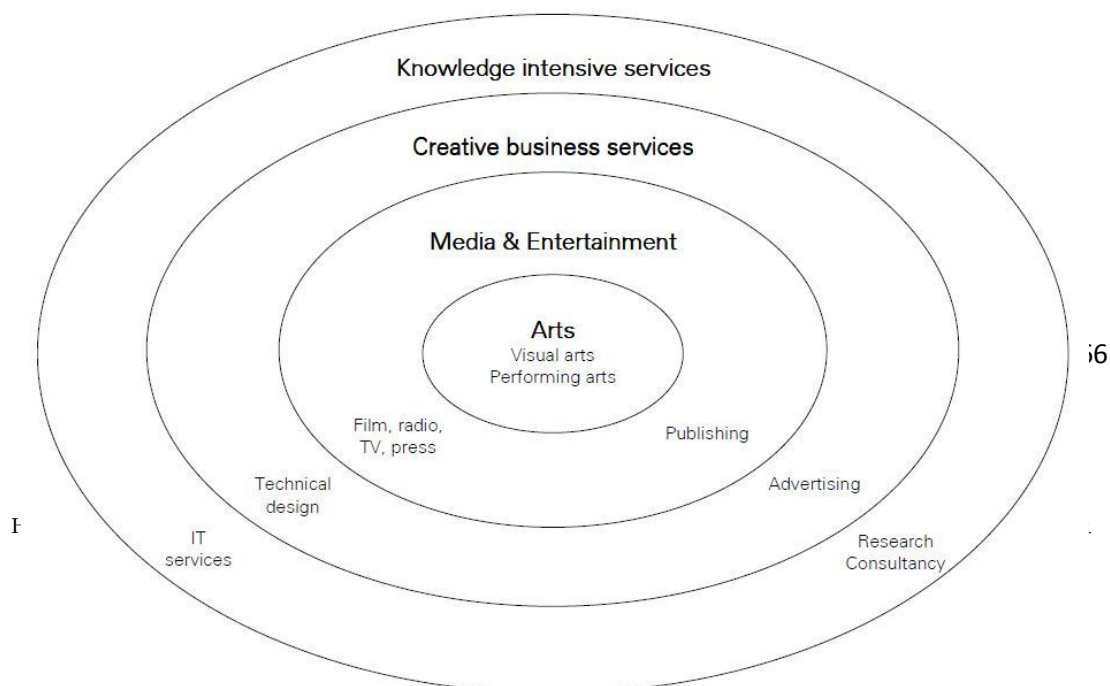
Η χαρτογράφηση των δραστηριοτήτων των «δημιουργικών κλάδων» εκ μέρους της αγγλικής κυβέρνησης το 1997, αποτέλεσε ένα σημαντικό ορόσημο διεθνώς. Ο προσδιορισμός και το σύνολο των κλάδων που είχαν συμπεριληφθεί υιοθετήθηκαν σταδιακά και από περιοχές της Ανατολικής Ασίας. Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι στο Χονγκ Κονγκ, στη Σιγκαπούρη, την Ταϊβάν, την Κορέα και την Κίνα αναπτύχθηκαν αναλύσεις των «δημιουργικών κλάδων» που βασίστηκαν σε μικρό ή μεγάλο βαθμό στο αγγλικό μοντέλο, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις, το μοντέλο αυτό έχει προσαρμοστεί για να ανταποκρίνεται στις τοπικές ανάγκες. Στη Σιγκαπούρη, για παράδειγμα, έχει αναπτυχθεί ένα πλαίσιο ταξινόμησης κατά το οποίο οι «δημιουργικοί κλάδοι» ομαδοποιούνται σε τρεις κατηγορίες: τέχνες και πολιτισμός, σχεδιασμός και μέσα ενημέρωσης. Σε άλλες περιοχές, όπως στην Αυστραλία, τη Ν. Ζηλανδία και τη Σκανδιναβία υπάρχουν κάποιες διαφορές όσον αφορά στην

ταξινόμηση των «δημιουργικών κλάδων». Στη Σουηδία, για παράδειγμα, γίνεται λόγος για την «οικονομία εμπειρίας», η οποία, συμπεριλαμβάνει εκτός των άλλων και τα εστιατόρια.

Ο Caves (2000) ορίζει τους δημιουργικούς κλάδους ως τους κλάδους που παρέχουν αγαθά και υπηρεσίες που ευρέως συνδέονται με πολιτιστικές, καλλιτεχνικές ή απλά ψυχαγωγικές αξίες. Σε αυτές περιλαμβάνονται επίσης, η δημοσίευση βιβλίων και περιοδικών, οι πλαστικές τέχνες (ζωγραφική και γλυπτική), οι εκφραστικές τέχνες (θέατρο, χορός, όπερα), ο κινηματογράφος και η τηλεόραση ακόμα και η μόδα και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια. Οι Rutten et al (2004) ορίζουν τους δημιουργικούς κλάδους ως εκείνους τους τομείς στους οποίους τα αγαθά και οι υπηρεσίες που παράγονται είναι αποτέλεσμα δημιουργικής εργασίας. Η υλική και η συμβολική αξία είναι σημαντικά στοιχεία σε αυτόν τον ορισμό. Από αυτή την άποψη οι δημιουργικοί κλάδοι διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη και διατήρηση της πολιτιστικής ταυτότητας στην κοινωνία.

Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, οι δημιουργικοί κλάδοι μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε τέσσερις ιδεατούς ομόκεντρους κύκλους (Jacobs, 2005, Stam et al., 2007) που αποτυπώνονται στο κατωτέρω σχήμα (Πηγή: Stam E., De Jong J.P.J. and Firms P., 2007). Στο κέντρο βρίσκεται ο τομέας των τεχνών που αποτελείται από τις πλαστικές και τις εκφραστικές τέχνες, δηλαδή κλάδοι στους οποίους η δημιουργικότητα και η καινοτομία βρίσκονται στη βάση της ίδιας της δουλειάς (Jacobs, 2005). Στον επόμενο κύκλο βρίσκεται ο τομέας των μέσων και της ψυχαγωγίας, που περιλαμβάνει τις εταιρείες οπτικοακουστικών μέσων και τις

εκδοτικές εταιρείες, ενώ στη συνέχεια βρίσκονται οι δημιουργικές επιχειρήσεις υπηρεσιών, όπως τεχνικές και διαφημιστικές εταιρείες. Αυτές οι εταιρείες απασχολούν πολλούς δημιουργικούς εργαζόμενους σε επαγγέλματα με καθαρά δημιουργική φύση. Στον εξωτερικό κύκλο βρίσκουμε τις υπηρεσίες επιχειρήσεων έντασης γνώσης που περιλαμβάνουν τις ΤΠΕ και τα ερευνητικά κέντρα, για τις οποίες, όμως έχει ασκηθεί κριτική όσον αφορά στο δημιουργικό περιεχόμενο τους (Stam et al, 2008). Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους Stam et al., (2008) τα αγαθά τα οποία παράγονται δεν περιλαμβάνουν κάποια συμβολική αξία, ωστόσο, χρησιμοποιείται η νέα τεχνολογία και η καινοτομία, που έχουν δημιουργικό χαρακτήρα, και μπορούν να διαδραματίσουν κυρίαρχο ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη μιας περιοχής.

Η πρώτη «επίσημη» ευρωπαϊκή μελέτη για τους «δημιουργικούς κλάδους» έγινε το 2006 για την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, με τίτλο «Η οικονομία του πολιτισμού στην Ευρώπη». Η μελέτη αυτή είναι η πρώτη προσπάθεια να αναλυθούν οι άμεσες και έμμεσες κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις του πολιτιστικού τομέα στην Ευρώπη. Ακόμα, προτείνει μια νέα οριοθέτηση των πολιτιστικών και δημιουργικών κλάδων, με διάκριση στον πολιτιστικό και δημιουργικό τομέα, η οποία δεν παρουσιάζει μεγάλες διαφορές με την ταξινόμηση των 4 ομόκεντρων κύκλων που παρουσιάστηκε προηγουμένως. Έτσι, σύμφωνα με την μελέτη, υπάρχουν: **α)** ο πυρήνας των τεχνών, που περιλαμβάνει τις εικαστικές τέχνες, τις τέχνες θεάματος και την πολιτιστική κληρονομιά, **β)** ο κύκλος των «πολιτιστικών κλάδων» που περιλαμβάνει φιλμ, βίντεο, τηλεόραση, ραδιόφωνο, βιντεο-παιχνίδια, μουσική και εκδόσεις, **γ)** ο κύκλος των «δημιουργικών κλάδων» που περιλαμβάνει σχέδιο (design) όλων των ειδών (βιομηχανικό, εσωτερικών χώρων, προϊόντων, κλπ), αρχιτεκτονική και διαφήμιση, και **δ)** ο κύκλος των «συναφών κλάδων» που περιλαμβάνει τις τεχνολογίες ΤΠΕ, και τους κατασκευαστές ηλεκτρονικών συσκευών όπως Η/Υ, κινητών τηλεφώνων, tablet, MP3, κ.ο.κ (The economy of culture in Europe, 2006).

Σε διεθνές επίπεδο, η ταξινόμηση των «δημιουργικών κλάδων» σύμφωνα με την UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) αποτελείται από τέσσερις διαφορετικές ομάδες, λαμβάνοντας υπόψη τα διακριτά χαρακτηριστικά τους. Αυτές είναι: **α)** η πολιτιστική κληρονομιά, **β)** οι τέχνες, **γ)** τα μέσα ενημέρωσης και **δ)** οι «λειτουργικές δημιουργίες» στις οποίες εντάσσει τον εσωτερικό σχεδιασμό, το γραφιστικό σχέδιο, το σχέδιο μόδας, τα κοσμήματα και παιχνίδια, καθώς και τα νέα μέσα που αναπτύχθηκαν τα τελευταία χρόνια, όπως λογισμικά, video games, ψηφιακές υπηρεσίες βασισμένες στην έρευνα και ανάπτυξη. Μάλιστα, στην έκθεση που υλοποιήθηκε από την UNCTAD το 2008⁴, αναφέρεται ότι η «δημιουργική οικονομία» έχει γίνει ένα επίκαιρο ζήτημα της διεθνούς οικονομικής και αναπτυξιακής ατζέντας, δίνοντας λύσεις τόσο για τις αναπτυγμένες όσο και τις αναπτυσσόμενες χώρες. (Creative Clusters in Low Density Urban Areas – Baseline Study, 2008).

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία αύξηση της συγκέντρωσης των δημιουργικών κλάδων σε πολλές χώρες, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική (Stam et al, 2008). Η σύνδεση των δημιουργικών κλάδων και της οικονομικής ανάπτυξης οφείλεται κατά κύριο λόγο στη δουλειά του Richard Florida (Jarvis et al, 2008).

Σύμφωνα με τον O'Connor (1999), η χρήση του όρου «δημιουργικός κλάδος» και η σχέση αυτών των κλάδων με τη δημιουργικότητα που με κάποιο τρόπο διαδίδεται ή ενθαρρύνεται σε άλλους κλάδους είναι κάπως παραπλανητική, εφόσον η δημιουργικότητα μπορεί να εφαρμοστεί σε ένα πλήθος άλλων δραστηριοτήτων, υπηρεσιών, βιομηχανιών που δεν έχουν καμία σχέση με τον πολιτισμό ή τη συμβολική γνώση. Ωστόσο, πολλοί ερευνητές έχουν επισημάνει ότι οι δημιουργικοί κλάδοι αποτελούν έναν από τους περισσότερο υποσχόμενους οικονομικούς τομείς με πολλές δυνατότητες να συνεισφέρουν στη δημιουργία πλούτου και

⁴ UNCTAD (United Nations Conference on Trade And Development), (2008), *Creative Economy Report 2008: The challenge of assessing the creative economy: towards informed policy-making*, United Nations

απασχόλησης, και επομένως να προωθήσουν την οικονομική ανάπτυξη στις περιοχές τις οποίες βρίσκονται (Kimpeler and Georgieff, 2009, Hall, 1998, Atkinson και Easthope, 2009, Kunzmann, 2004).

Υπάρχει η αντίληψη πως οι εταιρείες που ανήκουν στους δημιουργικούς κλάδους τείνουν να έχουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όσον αφορά στον τρόπο λειτουργίας τους και τις παραγωγικές διαδικασίες, που τις ξεχωρίζουν από το σύνολο των άλλων επιχειρήσεων. Είναι κυρίως επιχειρήσεις μικρής κλίμακας και με ευέλικτο εργασιακό σχεδιασμό, κάτι που τους επιτρέπει να αποκομίζουν νέες ιδέες και προσεγγίσεις κυρίως μέσω της κινητικότητας των υπαλλήλων. Όπως αναφέρουν οι Stam et al, σύμφωνα με τον Canoy (2005), οι δραστηριότητες που ανήκουν στους δημιουργικούς κλάδους είναι σχετικά μικρής κλίμακας, κυρίως επειδή οι οικονομίες κλίμακας είναι δύσκολο να επιτευχθούν στις δημιουργικές δραστηριότητες και επειδή αυτές είναι έντασης εργασίας (Stam et al, 2008).

Σε γενικές γραμμές, οι επιχειρήσεις των δημιουργικών κλάδων τείνουν να είναι πιο καινοτόμες και με υψηλότερες επενδύσεις για την καινοτομία συγκριτικά με εταιρείες σε άλλους κλάδους αλλά επίσης μπορούν να ενισχύσουν την καινοτομία μεταφέροντας ιδέες και νέες προσεγγίσεις σε άλλες εταιρείες, ακόμα και όταν οι τελευταίες δεν ανήκουν σε δημιουργικούς κλάδους (Kimpeler and Georgieff, 2009). Τέλος, οι εταιρείες που είναι εγκατεστημένες σε αστικές περιοχές εμφανίζονται να είναι σημαντικά πιο καινοτόμες από τις αντίστοιχες σε αγροτικές περιοχές, και αυτό αποδίδεται στην υψηλότερη συγκέντρωση δημιουργικών κλάδων στις αστικές περιοχές, γεγονός που ευνοεί την ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ τους (Stam et al, 2008).

Εξετάζοντας τις ταξινομήσεις για τους δημιουργικούς κλάδους μπορεί κανείς να κάνει ορισμένες παρατηρήσεις και να εντοπίσει κάποιες αδυναμίες. Κατ' αρχάς είναι μάλλον προφανές ότι όσο ευρύτερο ορισμό των δημιουργικών κλάδων υιοθετεί κάποιος , τόσο τείνει η ανάλυση περί δημιουργικότητας να προσιδιάζει με τις προσεγγίσεις της οικονομίας της γνώσης και της καινοτομίας, ιδίως δε με εκείνες τις προσεγγίσεις που δίνουν μεγάλη έμφαση στις τεχνολογίες πληροφορικής,

επικοινωνιών και του διαδικτύου. Αντίστοιχα, δεν είναι εύκολο να κατανοήσει κανείς τα κριτήρια με τα οποία, σύμφωνα με κάποιους ερευνητές, εντάσσονται στον ευρύτερο κύκλο-ορισμό των δημιουργικών κλάδων δραστηριότητες που σχετίζονται με τις ΤΠΕ, και όχι αντίστοιχες δραστηριότητες έντασης γνώσης και καινοτομίας σε τομείς επιστημονικής αιχμής όπως για παράδειγμα η βιοτεχνολογία, η γονιδιακή έρευνα, κ.ο.κ. Τι είναι αυτό που κάνει π.χ τα προϊόντα και τις υπηρεσίες της Apple (i-phone, i-pad, i-tunes, viber, κλπ) να εμπίπτουν στην κατηγορία των «δημιουργικών» κλάδων ενώ σημαντικές καινοτομίες σε άλλους τομείς έντασης γνώσης όχι; Επίσης, στις αναλύσεις των δημιουργικών κλάδων φαίνεται να υπάρχει μια άρρητη παραδοχή ότι αφορά κυρίως μικρές επιχειρήσεις (ή ακόμη και ατομικές προσπάθειες) δημιουργικών ανθρώπων. Τι συμβαίνει όταν οι επιχειρήσεις αυτές πετύχουν και γίνουν μεγάλες; Θεωρούνται ακόμη «δημιουργικές» ή εντάσσονται στην «κανονική» οικονομία έντασης γνώσης; Τα σχετικά παραδείγματα που μπορεί κανείς να σκεφτεί – ιδίως στον τομέα της πληροφορικής και του διαδικτύου- είναι αρκετά: το Google, το Facebook, το Skype, κ.ο.κ. Η άποψη μας είναι κατά συνέπεια, ότι στο μοντέλο των ταξινομήσεων των ομόκεντρων κύκλων που με κάποιες παραλλαγές ακολουθείται από τους περισσότερους ερευνητές, ο εξωτερικός κύκλος θα πρέπει να περιλαμβάνει τις περισσότερες δραστηριότητες έντασης γνώσης και έρευνας, και κατά συνέπεια να προσεγγίζει ως προς το εύρος του, τις δραστηριότητες που καλύπτονται από τα συστήματα καινοτομίας.

3.6.2.γ Δημιουργική Τάξη

Η έννοια της «Δημιουργικής Τάξης» (creative class) αναπτύχθηκε σχετικά πρόσφατα από τον αμερικανό οικονομολόγο Richard Florida (2002, 2005). Ο Florida θεωρεί ότι στη σύγχρονη εποχή, άνθρωποι που είναι σε θέση να παράγουν πρωτότυπες ιδέες και να δημιουργούν νέα γνώση και αγαθά, διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη πόλεων ή και ολόκληρων περιοχών. Ο ορισμός που δίνει για τη «δημιουργική τάξη» αναφέρεται στο ολόένα αυξανόμενο μέρος του ανθρώπινου δυναμικού που έχει κάνει ανώτατες σπουδές, έχει αναπτύξει γνώσεις

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

και δεξιότητες και εργάζεται σε ανώτερες και υψηλά αμειβόμενες θέσεις. Οι άνθρωποι αυτοί εργάζονται σε διάφορους κλάδους «έντασης γνώσης»: νέες τεχνολογίες, ανεπτυγμένες υπηρεσίες (χρηματοπιστωτικές εταιρείες, διοίκηση επιχειρήσεων, διαφημιστικές επιχειρήσεις, κλπ), υγεία (νοσοκομεία, φαρμακευτικές εταιρείες) τέχνες και πολιτισμό (κινηματογραφικές παραγωγές, οργάνωση πολιτιστικών δραστηριοτήτων, τηλεόραση και ραδιόφωνο, θέατρο, κλπ).

Αυτό που κατά τον Florida διακρίνει τα μέλη της «δημιουργικής τάξης» είναι ότι η δουλειά τους – ή τουλάχιστον ένα σημαντικό μέρος αυτής- είναι να δημιουργούν καινούρια πράγματα: ιδέες, γνώση, προϊόντα, σχέδια. Ο κεντρικός πυρήνας της «δημιουργικής τάξης» αποτελείται από επιστήμονες, μηχανικούς, καθηγητές πανεπιστημίου, ποιητές, συγγραφείς, καλλιτέχνες, αρχιτέκτονες, σχεδιαστές, κ.ο.κ. ενώ και άλλοι επαγγελματίες που μπορούν και αντιμετωπίζουν με δημιουργικό και νέο τρόπο προβλήματα και καταστάσεις, εντάσσονται στην τάξη αυτήν. Η κατηγορία αυτή, περιλαμβάνει κυρίως ανθρώπους με υψηλό επίπεδο μόρφωσης που εργάζονται σε τομείς έντασης γνώσης, αλλά επίσης και υπαλληλικό και τεχνικό προσωπικό που έχει μάθει να χρησιμοποιεί με δημιουργικό τρόπο τις γνώσεις του για να αντιμετωπίσει σύνθετες καταστάσεις.

Σύμφωνα με τον Florida, η «δημιουργική τάξη» δεν είναι μια περιθωριακή ελίτ του ανθρώπινου δυναμικού. Περιλαμβάνει 38.3 εκατομμύρια Αμερικανούς, δηλαδή περίπου το 30% του ανθρώπινου δυναμικού των Η.Π.Α., τρεις φορές περισσότερους από ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, και μιάμιση φορά περισσότερους από ότι τη δεκαετία του 1980. Ταυτόχρονα, οι αμοιβές των ανθρώπων αυτών είναι σημαντικά υψηλότερες από ότι των υπόλοιπων εργαζομένων. Το μέσο ετήσιο εισόδημα ενός «μέλους» της δημιουργικής τάξης προσεγγίζει τις 50.000 δολάρια, έναντι 28.000 δολαρίων του μέσου εργαζόμενου στις ΗΠΑ. Αντίστοιχες έρευνες στην Ευρώπη καταλήγουν σε παραπλήσια συμπεράσματα: Μια έρευνα της Manpower (πολυεθνικής εταιρείας εύρεσης και επιλογής προσωπικού) αναφέρει ότι πολλοί εργοδότες καταβάλλουν έως και 30% υψηλότερες αποδοχές σε σχέση με την

προηγούμενη χρονιά προκειμένου να προσελκύσουν ή να κρατήσουν στο δυναμικό τους τα λεγόμενα «στελέχη – ταλέντα». Επίσης, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, το 30% των εργοδοτών δηλώνουν ότι θα είχαν προχωρήσει σε περισσότερες προσλήψεις αν μπορούσαν να βρουν το κατάλληλο άτομο στην αγορά εργασίας⁵.

Εκτός από τα παραπάνω, ο Florida σε πρόσφατη εργασία του παρατηρεί κάτι ακόμα, διερευνώντας τα ποσοστά ανεργίας της «δημιουργικής τάξης» των ΗΠΑ σε τρεις φάσεις, πριν την έναρξη της ύφεσης του 2008-2010 που προκάλεσε η οικονομική κρίση, κατά τη διάρκειά της και μετέπειτα. Συμπεραίνει από τις έρευνες που πραγματοποιήθηκαν ότι και στις τρεις περιόδους, το ποσοστό ανεργίας των δημιουργικών ανθρώπων ήταν χαμηλότερο από το μέσο ποσοστό ανεργίας της χώρας, καθώς και από εκείνο στον τομέα των υπηρεσιών και της εργατικής τάξης. Συγκεκριμένα, πριν την επίσημη έναρξη της ύφεσης η ανεργία της «δημιουργικής τάξης» ήταν 1,9% έναντι 4,7% των ΗΠΑ, κατά τη διάρκεια της κρίσης 3% έναντι 6,9% και την περίοδο μετά την ύφεση 4,1% έναντι 9,4% αντίστοιχα. Μάλιστα, το πρώτο εξάμηνο του 2009, όταν το ποσοστό ανεργίας της εργατικής τάξης και του τομέα των υπηρεσιών άγγιζε το 15,2%, το αντίστοιχο της «δημιουργικής τάξης» ήταν μόλις 4,4%. (Gabe, Florida, Mellander, 2012).

Παρότι οι άνθρωποι αυτοί –όπως λέει ο Florida- δεν έχουν την αίσθηση ότι ανήκουν στην ίδια τάξη, μοιράζονται κοινές πεποιθήσεις για την αξία της ελευθερίας, του ατόμου, της αξιοκρατίας, της δημιουργικότητας και της διαφορετικότητας. Αρκετές επιχειρήσεις έχουν προσαρμόσει τις πολιτικές τους ώστε να προσελκύουν ανθρώπους αυτής της τάξης, αναγνωρίζοντας τις δυνατότητες τους και τη συμβολή τους στην οικονομική τους ανάπτυξη. Υιοθετούν χαλαρούς «κώδικες» ένδυσης και εμφάνισης επιτρέποντας στυλ που θα ήταν αδιανόητα πριν από λίγα μόλις χρόνια, χαλαρά και ευέλικτα ωράρια, και ένα χαλαρό περιβάλλον εργασίας. Επισημαίνει δε την ανάγκη του να κατανοήσουν και οι τοπικές αρχές των πόλεων τη σημασία προσέλκυσης (και διατήρησης) αυτών των

⁵ Ελευθεροτυπία, 19/11/2006, σελ. 15

ανθρώπων ώστε να δημιουργήσουν το «δημιουργικό» δυναμικό που είναι απαραίτητο για την οικονομική τους ανάπτυξη στη σύγχρονη διεθνοποιημένη οικονομία. Οι παράγοντες που φαίνεται να επηρεάζουν καθοριστικά τις αποφάσεις των μελών της «δημιουργικής τάξης» να εγκατασταθούν σε μια πόλη/περιοχή παρουσιάστηκαν στην ενότητα 3.1 ανωτέρω.

Η προσέγγιση του Florida για τη δημιουργική τάξη έχει αποτελέσει αντικείμενο κριτικής από άλλους ερευνητές. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι περιλαμβάνει σε αυτήν, όλους τους κατόχους πτυχίων ανώτατης εκπαίδευσης χωρίς κάποιο άλλο κριτήριο καταδεικνύει τη σύγχυση της δημιουργικότητας και του ταλέντου με τη γνώση (Markusen, 2006). Κατά τη γνώμη μας, αυτό που ο Florida αποκαλεί «δημιουργική τάξη», συμπίπτει κατά ένα σημαντικό μέρος με το «εξειδικευμένο και καταρτισμένο ανθρώπινο δυναμικό» που αναφέρεται στα κείμενα αυτών που ασχολούνται με την οικονομία της γνώσης και την κοινωνία της μάθησης και δεν αποτελεί κατ' ανάγκην μια χωριστή κατηγορία ανθρώπων.

Σχετικά με τον ρόλο των δημιουργικών ανθρώπων στην ανάπτυξη μιας πόλης ή περιοχής, ο Florida έχει επίσης υποστεί κριτική κυρίως επειδή η έμφαση που αποδίδει στους παράγοντες προσέλκυσης δημιουργικών ανθρώπων τείνει να υποτιμά το ρόλο άλλων σημαντικών παραγόντων, αλλά και επειδή δεν μπορεί να ερμηνεύσει την έναρξη της αναπτυξιακής διαδικασίας σε μια πόλη/περιοχή. Όπως αναφέρουν οι Storper και Scott (2009), παρότι δεν υποτιμούν τη σημασία παραγόντων όπως η ανεκτικότητα της κοινωνίας και η φυσιογνωμία ενός τόπου για την προσέλκυση δημιουργικών ανθρώπων, τονίζουν πως είναι επίσης αναγκαίο να υποθέσει κανείς ότι προϋπόθεση για την απόφαση μετεγκατάστασης κάποιου είναι η δυνατότητα εύρεσης εργασίας αντίστοιχης με τα προσόντα του. Αυτό, όπως λένε οι ίδιοι, ισχύει κατ' εξοχήν για τα μέλη της δημιουργικής τάξης τα οποία έχουν επενδύσει σημαντικά στην απόκτηση γνώσεων και δεξιολογιών και τα οποία συνεπώς θα διστάζουν να αφήσουν την τρέχουσα απασχόληση τους και να μετακινηθούν προς άλλο μέρος παραμονής και εργασίας, παρά μόνον αν έχουν

εξασφαλίσει (ή έχουν πολλές πιθανότητες για) ανάλογη ή καλύτερη απασχόληση και αμοιβή στο μέρος αυτό. Κατά συνέπεια, προϋπόθεση για την προσέλκυση τέτοιων ανθρώπων με ενσωματωμένο υψηλό ανθρώπινο δυναμικό είναι η ύπαρξη δραστηριοτήτων (και επιχειρήσεων) που να τους επιτρέπει να βρουν απασχόληση υψηλού επιπέδου και αμοιβής. Κατά συνέπεια, κατά τους Storper και Scott, υπάρχει μια συγκεκριμένη χρονική αλληλουχία στην ανάπτυξη μιας πόλης/περιοχής. Προηγείται η εγκατάσταση και ανάπτυξη επιχειρήσεων έντασης γνώσης, και ακολουθεί η προσέλκυση του υψηλού ανθρώπινου δυναμικού.

Εν τούτοις, πρέπει κανείς να επισημάνει πως οι ίδιοι ερευνητές αναγνωρίζουν ότι η ύπαρξη ανθρώπινου δυναμικού υψηλής ποιότητας είναι από τους βασικούς παράγοντες που επηρεάζουν τις αποφάσεις εγκατάστασης επιχειρήσεων – και ιδίως επιχειρήσεων έντασης γνώσης και τεχνολογιών- σε μια πόλη/περιοχή (Storper 1995, Scott 2004; Derudder et al. 2003). Συνεπώς φαίνεται πως δεν είναι τόσο προφανές ποιος προσελκύει ποιόν: οι επιχειρήσεις τους εργαζόμενους, ή το αντίστροφο. Το πιθανότερο είναι πως στη σύγχρονη μετα-βιομηχανική οικονομία δεν υπάρχει κάποια γραμμική προσέγγιση αιτίου-αιτιατού σε καμιά από τις δύο παραπάνω κατευθύνσεις και πώς οι παράγοντες αυτοί αλληλεπιδρούν και αλληλοεπηρεάζονται. Η σύνθετη αυτή αλληλεπίδραση (η οποία έχει αρκετά κοινά στοιχεία με τις σύνθετες διαδικασίες παραγωγής γνώσης και καινοτομιών που περιγράφονται στις προσεγγίσεις των συστημάτων καινοτομίας) είναι δυνατό να δημιουργεί σε βάθος χρόνου μέσα από ιστορικές διαδρομές και εξαρτήσεις (path dependencies) τις συνθήκες για ενάρκτους ή φαύλους κύκλους, στους οποίους δεν έχει νόημα να αναζητά κανείς την αρχή. Με άλλα λόγια, σε κάποιες περιοχές η ύπαρξη επιτυχημένων και καινοτόμων επιχειρήσεων προσελκύει υψηλής ποιότητας ανθρώπινο δυναμικό, το οποίο με τη σειρά του ενισχύει περαιτέρω τις επιχειρήσεις και προσελκύει κι άλλες, οι οποίες δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας για δημιουργικούς ανθρώπους, κ.ο.κ ή αντίστροφα, η έλλειψη επιχειρήσεων και

ανθρώπων, μέσω της ίδιας διαδικασίας, μπορεί να οδηγήσουν σταδιακά σε αποδυνάμωση πόλεων και περιοχών.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από μια τέτοια θεώρηση αλληλεπιδράσεων είναι ότι στη μέση της διαδρομής ενός κύκλου (ενάρτου ή φαύλου), δεν έχει νόημα το πώς αυτή ξεκίνησε. Η αναγνώριση του γεγονότος ότι η «προσωπικότητα» μιας περιοχής με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μπορεί να είναι ένας σημαντικός παράγοντας προσέλκυσης δημιουργικών ανθρώπων με υψηλό επίπεδο μόρφωσης και κατάρτισης, προσθέτει μια νέα δέσμη εργαλείων για την περιφερειακή πολιτική στην προσπάθεια των κυβερνήσεων/ περιφερειών για την ενίσχυση ή αντιστροφή της πορείας του κύκλου. Ενώ μέχρι σήμερα οι πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης επικεντρώνονται αποκλειστικά στη δημιουργία συνθηκών για την προσέλκυση επενδύσεων και νέων επιχειρήσεων (υποδομές, τηλεπικοινωνίες, βιομηχανικές περιοχές, κλπ), η αναγνώριση αυτής της διάστασης επιτρέπει στις αρχές πόλεων και περιφερειών να ενισχύσουν την ανταγωνιστικότητα τους με μέτρα που θα αποβλέπουν στην προσέλκυση των «κατάλληλων» ανθρώπων που θα μπορέσουν να δώσουν ώθηση σε αναπτυξιακές διαδικασίες (Κουρτέσης 2008).

Παρά την κριτική που έχουν υποστεί οι ιδέες του Florida για τη «δημιουργική τάξη» και την συχνά «αμερικανοκεντρική» οπτική τους γωνία, εμπεριέχουν μια σημαντική συνεισφορά στις σύγχρονες θεωρίες περιφερειακής ανάπτυξης. Το ότι μετατοπίζουν το κέντρο βάρους της θεώρησης από τις επιχειρήσεις στους ανθρώπους και δη σε αυτήν τη μερίδα ανθρώπων που ο ίδιος αποκαλεί «δημιουργικούς». Σε συνδυασμό με άλλες σύγχρονες θεωρητικές εργασίες (όπως π.χ των Scott, Lundvall, Miles) σχετικά με τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας της μάθησης, προκύπτει ότι η προσέλκυση αξιόλογου ανθρώπινου δυναμικού, με υψηλό επίπεδο μόρφωσης, δημιουργικότητας και δυναμισμού, μπορεί να έχει ευεργετικά αποτελέσματα στην ανάπτυξη πόλεων και ευρύτερων περιοχών στις σημερινές συνθήκες του συνεχώς εντεινόμενου διεθνούς ανταγωνισμού.

3.6.3 Σύνοψη - συμπεράσματα

Από την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας σχετικά με το πώς αντιμετωπίζεται το ανθρώπινο δυναμικό στις προσεγγίσεις της γνώσης, της καινοτομίας και της δημιουργικότητας προκύπτουν οι εξής παρατηρήσεις:

A) Παρά τις διαφορές τους, οι προσεγγίσεις των συστημάτων καινοτομίας και της δημιουργικότητας έχουν αρκετά κοινά σημεία, κυρίως όσον αφορά τη σημασία της γνώσης και του ανθρώπινου δυναμικού κατά τη διαδικασία δημιουργίας νέων, πρωτότυπων πραγμάτων και υπηρεσιών (αυτό δηλαδή που αποκαλείται δημιουργικότητα στη μια περίπτωση και καινοτομία στην άλλη). Στο βαθμό που υιοθετούνται περιοριστικοί ορισμοί των δημιουργικών κλάδων (δηλαδή δραστηριότητες που βρίσκονται κοντά ή πέριξ των πολιτιστικών κλάδων) οι διαφορές ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις είναι πιο εμφανείς τόσο ως προς το εύρος των δραστηριοτήτων που καλύπτονται, αλλά και ως προς τις διαδικασίες και τους παράγοντες που εμπλέκονται. Αντίθετα, στην περίπτωση που οι αναλύσεις περί δημιουργικότητας υιοθετούν τους ευρείς ορισμούς των δημιουργικών κλάδων (δηλαδή περιλαμβάνουν και πολλούς από τους κλάδους έντασης γνώσης, όπως τις τεχνολογίες πληροφορικής ή τις ερευνητικές δραστηριότητες) οι διαφορές τους με τις προσεγγίσεις των συστημάτων καινοτομίας περιορίζονται σημαντικά, και είναι μάλλον αποτέλεσμα διαφορετικής έμφασης στους παράγοντες που συμβάλλουν στη δημιουργία ενός καινοτομικού (ή δημιουργικού) περιβάλλοντος. Τα συστήματα καινοτομίας φαίνεται να υιοθετούν μια περισσότερο «ολιστική», συστημική λογική με έμφαση στο πλήθος των εμπλεκόμενων παραγόντων (θεσμικοί, οικονομικοί, κοινωνικοί, ανθρώπινο δυναμικό, κλπ) και των αλληλεπιδράσεων μεταξύ τους, ενώ οι προσεγγίσεις της δημιουργικότητας φαίνεται να επικεντρώνονται περισσότερο σε πόλεις, στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους (υλικά και άυλα) και στο δημιουργικό ανθρώπινο δυναμικό.

B) Και οι δύο κατηγορίες των προσεγγίσεων αυτών δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στους ανθρώπινους πόρους και δη στο ανθρώπινο δυναμικό υψηλού επιπέδου. Οι μεν

προσεγγίσεις των συστημάτων καινοτομίας με έναν σαφή μεν, έμμεσο δε τρόπο, τονίζοντας ιδιαίτερα άλλους παράγοντες που κατέχουν κεντρική θέση στις αναλύσεις τους: α) την σημασία που δίνουν στη γνώση, και ιδίως στο άρρητο κομμάτι της το οποίο βρίσκεται ενσωματωμένο στους ανθρώπους, β) την αμφίδρομη μάθηση που θεωρείται η βασική διαδικασία παραγωγής νέας γνώσης και καινοτομίας στις σύγχρονες οικονομίες, και γ) τα περιφερειακά δίκτυα γνώσης που είναι ο βασικός μηχανισμός διάχυσης της γνώσης στους φορείς μιας περιοχής, τόσο αυτής που παράγεται εντός της συγκεκριμένης περιοχής, όσο και της αξιοποίησης γνώσης που εισρέει στην περιοχή από έξω. Το ανθρώπινο δυναμικό φαίνεται να διαπερνά οριζόντια όλους αυτούς τους παράγοντες και να αποτελεί τη βασική τους «πρώτη ύλη». Η έμφαση στη γνώση και τη μάθηση (μέσα από τυπικές αλλά και άτυπες διαδικασίες) είναι κατά μία έννοια, η άλλη όψη της ανάλυσης του ανθρώπινου δυναμικού, με διαφορετική θεματική οργάνωση και από άλλη οπτική γωνία.

Οι προσεγγίσεις της δημιουργικότητας από την άλλη μεριά προσδίδουν άμεσα κεντρική θέση στο ανθρώπινο δυναμικό, ιδίως σε αυτό που απασχολείται στους λεγόμενους «δημιουργικούς κλάδους». Η ιδιαίτερη έμφαση στις προσεγγίσεις αυτές προκύπτει κυρίως από τις συνεισφορές του Florida και την έννοια της «δημιουργικής τάξης», η οποία όμως φαίνεται πως συμπίπτει κατά το μεγαλύτερο μέρος της με το «εξειδικευμένο και καταρτισμένο ανθρώπινο δυναμικό» που αναφέρεται στα κείμενα αυτών που ασχολούνται με την οικονομία της γνώσης και την κοινωνία της μάθησης. Η έμφαση μάλιστα που προσδίδεται στο ανθρώπινο δυναμικό και στην ανάγκη προσέλκυσης του σε μια περιοχή είναι τόσο έντονη, που έχει κατά αρκετούς ερευνητές οδηγήσει σε υποτίμηση άλλων σημαντικών παραγόντων για το αναπτυξιακό δυναμικό της περιοχής.

Κεφάλαιο 4

Περιφερειακή ανάπτυξη και μετανάστευση

4.1 Ορισμός

Σύμφωνα με το Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης, ως *μετανάστευση* ορίζεται «μία διαδικασία μετακίνησης, είτε μεταξύ διεθνών συνόρων, είτε μέσα στην ίδια περιφέρεια. Είναι μία μετακίνηση πληθυσμού, η οποία περιλαμβάνει οποιοδήποτε είδος μετακίνησης ανθρώπων, για οποιοδήποτε χρονικό διάστημα, σύσταση και αιτίες. Περιλαμβάνει επίσης μετανάστευση προσφύγων, εκτοπισμένα άτομα, ξεριζωμένους ανθρώπους και οικονομικούς μετανάστες» (Perruchoud 2004). Συνήθως, ο όρος «μετανάστης», με βάση το χρονικό διάστημα παραμονής στην χώρα προορισμό, διαφοροποιείται από οργανισμό σε οργανισμό. Ειδικότερα, σύμφωνα με τα Ηνωμένα Έθνη ως *μακροχρόνιο μετανάστη θεωρούμε το άτομο που μετακινείται σε μία χώρα διαφορετική από εκεί που βρισκόταν η συνήθης κατοικία του, για χρονικό διάστημα ενός έτους, έτσι ώστε η χώρα προορισμού να γίνει στο τέλος η χώρα της συνήθους κατοικίας του* (Anderson and Blinder 2011).

4.2 Θεωρίες Μετανάστευσης

Με το πέρασμα των ετών αναπτύχθηκε μία πληθώρα θεωριών που προσπαθούν να ερμηνεύσουν τόσο τα βασικά αίτια, όσο και τις επιπτώσεις της μετανάστευσης.

4.2.1 Αρχικές θεωρίες

Ένας από τους πρώτους επιστήμονες που προσπάθησαν να δώσουν σε ένα πρώτο στάδιο κάποιες εξηγήσεις σχετικά με τη μετανάστευση, όσον αφορά στα διάφορα είδη που συναντάμε και στους νόμους, οι οποίοι διέπουν τις μεταναστευτικές κινήσεις των ανθρώπων, ήταν ο Ravenstein με το άρθρο του “The Laws of Migration” (Ravenstein 1885).

Στο άρθρο του αυτό, το οποίο στις μέρες μας έχει κυρίως μία ιστορική αξία, αφού πρώτα αναλύει με αριθμητικά δεδομένα τις μεταναστευτικές κινήσεις που παρατηρήθηκαν

εσωτερικά στο Ηνωμένο Βασίλειο σύμφωνα με τις απογραφές του 1871 και του 1881, κάνει μία πρώτη κατηγοριοποίηση των μεταναστών. Πιο συγκεκριμένα, τους ξεχωρίζει σε:

- *τοπικούς μετανάστες (local migrants)*, των οποίων η εμβέλεια μετακίνησης περιορίζεται σε επίπεδο πόλης ή κοινότητας,
- *μετανάστες που μετακινούνται σε μικρές αποστάσεις (short-journey migrants)*, οι οποίοι ταξιδεύουν σε επίπεδο επαρχίας,
- *σταδιακούς μετανάστες (migration by stages)*, οι οποίοι έχουν σαν βασικό κίνητρο την αναζήτηση εργασίας και για αυτό το λόγο αλλάζουν αρκετά συχνά μέρος διαμονής,
- *μακροχρόνιους μετανάστες (long-term migrants)*, οι οποίοι εγκαταλείπουν τον τόπο καταγωγής τους για να εγκατασταθούν σε μακρινά μέρη και αποτελούν την εξαίρεση και όχι τον κανόνα,
- *προσωρινούς μετανάστες*, οι οποίοι αποτελούν το κυμαινόμενο στοιχείο του πληθυσμού.

Μετά από μία αρκετά λεπτομερή ανάλυση των μετακινήσεων που παρατηρήθηκαν την περίοδο εκείνη στο Ηνωμένο Βασίλειο, ο Ravenstein καταλήγει στο βασικό συμπέρασμα, ότι η αυξημένη ζήτηση για ανθρώπινο δυναμικό τόσο στα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα, όσο και στα κέντρα του εμπορίου είναι αυτή που μπορεί να θεωρηθεί ως η κύρια αιτία που προκαλεί τη μετανάστευση των κατοίκων (*pull factors*). Οι «νόμοι της μετανάστευσης» που συνθέτει στο κείμενό του, στην ουσία αποτελούν τους τρόπους μετακίνησης του ανθρώπινου δυναμικού από περιοχές που αυτό βρίσκεται σε περίσσεια, προς περιοχές όπου παρατηρείται έλλειψή του. Επίσης, υπονοεί και την ύπαρξη κάποιων παραγόντων που διώχνουν και έλκουν (*push and pull factors*) τους μετανάστες από και προς μία περιοχή αντίστοιχα, χωρίς όμως να προσδιορίζει ποιοι είναι αυτοί. Έτσι, λοιπόν το επίπεδο εκπαίδευσης δεν αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης σε αυτή την πρωτόλεια φάση της ερμηνείας αυτού του φαινομένου.

4.2.2 Νεοκλασική θεωρία

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Ενώ οι πρώτες προσπάθειες περιγραφής του φαινομένου της μετανάστευσης ξεκίνησαν πάρα πολύ νωρίς, δεν είχαν στηριχθεί σε κάποιο θεωρητικό υπόβαθρο. Η νεοκλασική προσέγγιση για την ερμηνεία των μεταναστευτικών ροών αποτέλεσε την πρώτη ολοκληρωμένη θεωρία, η οποία όμως βασίστηκε στα συμπεράσματα της μελέτης του Ravenstein για την ύπαρξη παραγόντων που διώχνουν και έλκουν τους μετανάστες από και προς μία περιοχή αντίστοιχα.

Μία πρώτη θεωρητική ερμηνεία, η οποία έκανε μεγάλα βήματα ήταν αυτή που διατυπώθηκε από τον A. Lewis και βασίστηκε πάνω στις θεωρίες του διεθνούς εμπορίου (Lewis 1954). Στο άρθρο του αυτό ο Lewis δομεί ένα μοντέλο μιας οικονομίας, στην οποία σημαντικό ρόλο παίζει τόσο η ύπαρξη απεριόριστης προσφοράς εργασίας, όσο και η μετανάστευση.

Ειδικότερα, τονίζει ότι σε περιπτώσεις παραδοσιακών τομέων της οικονομίας, όπου συνήθως παρατηρείται πολύ μεγάλη προσφορά εργασίας, η οριακή παραγωγικότητα της εργασίας τείνει στο μηδέν και κατά συνέπεια οι μισθοί είναι πάρα πολύ χαμηλοί. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να πραγματοποιούνται εσωτερικές μετακινήσεις εργατικού δυναμικού προς τους νέους τομείς της οικονομίας, καθώς αυτοί επεκτείνονται. Αυτές οι μετακινήσεις είναι βοηθητικές τόσο για τους παραδοσιακούς τομείς, όπου μειώνεται η υπερπροσφορά εργασίας και άρα μπορεί να υπάρξει περεταίρω ανάπτυξη, όσο και για τους νέους τομείς της οικονομίας, εφόσον οδηγούμαστε σε αύξηση των μισθών εκεί.

Επίσης, ένας αντίστοιχος μηχανισμός μετανάστευσης μπορεί να λειτουργήσει και σε επίπεδο χωρών. Κατ' αντιστοιχία με την παραπάνω περιγραφή ενός μοντέλου δύο τομέων δραστηριότητας μέσα στην ίδια χώρα-οικονομία, μπορούμε να υποθέσουμε και την ύπαρξη δύο γειτονικών χωρών, ανάμεσα στις οποίες παρατηρείται εμπόριο.

Σε αυτή την περίπτωση, υποθέτουμε ότι η χώρα Α έχει περιορισμένη προσφορά ανθρώπινου δυναμικού σε ορισμένο τομέα δραστηριότητας, ενώ στη χώρα Β στον αντίστοιχο τομέα υπάρχει πλεόνασμα. Όταν αρχίσουν να αυξάνονται οι μισθοί στη χώρα Α, ύστερα από μία διαδικασία εσωτερικών μετακινήσεων, για να μπορέσει να εξισορροπηθεί αυτή η άνοδος των μισθών, θα πρέπει να υπάρξει είτε μετακίνηση κεφαλαίου προς τη χώρα Β, είτε μεταναστευτικά κύματα από τη χώρα Β προς τη χώρα Α. Έτσι, βλέπουμε ότι η μετανάστευση μπορεί να αποτελέσει έναν πολύ ουσιαστικό μηχανισμό ανάπτυξης της

οικονομίας, ο οποίος μακροχρόνια τείνει να εξουδετερώνει τις ανισότητες που πιθανόν να υπάρχουν μεταξύ διαφορετικών περιοχών.

Παρόλ' αυτά, ο Lewis δεν μπόρεσε να δώσει παρά μόνο μία περιγραφή του μηχανισμού, που πιθανώς προκαλεί τη μετανάστευση και όχι μία ολοκληρωμένη θεωρία που την ερμηνεύει πλήρως.

Τα επόμενα χρόνια, πάνω σε αυτή τη βασική ιδέα της διαφοροποίησης των μισθών που παρατηρείται ορισμένες φορές μεταξύ περιοχών, στηρίχθηκε όλη η νεοκλασική θεωρία της μετανάστευσης. Η θεωρία αυτή αποτελείται από δύο τμήματα, το πρώτο προσπαθεί να ερμηνεύσει το φαινόμενο μέσα από μία μακροοικονομική διάσταση, ενώ το δεύτερο μέσα από μία μικροοικονομική σκοπιά.

Ξεκινώντας από το μακρο-επίπεδο, η πολύ σημαντική μελέτη που έγινε από τους Ranis & Fei (Ranis and Fei 1961) και στηρίχθηκε πάνω στο μοντέλο της διπλής οικονομίας του Lewis, περιγράφει και εξηγεί με ακρίβεια τη μεταναστευτική κίνηση που παρατηρείται σε περιπτώσεις όπου υπάρχουν μεγάλες ανισότητες στα αρχικά αποθέματα εργατικού δυναμικού και κεφαλαίου σε διάφορες περιοχές.

Μέσα από μία μακροσκελή ανάλυση, παρατηρούν ότι σε περιπτώσεις όπου μία χώρα (ή μία περιοχή) δέχεται έντονες πληθυσμιακές πιέσεις, δηλαδή τα αποθέματα εργατικού δυναμικού είναι πολύ μεγαλύτερα από τους φυσικούς πόρους που υπάρχουν εκεί, η μετακίνηση εργατικού δυναμικού προς πιο βιομηχανικούς τομείς παραγωγής είναι μεγάλη. Πιο συγκεκριμένα, σε περιοχές με περίσσεια εργατικού δυναμικού παρατηρούμε ότι είναι χαμηλή και η τιμή του, δηλαδή ο μισθός του, εφόσον το αντιμετωπίζουμε ως παράγοντα της παραγωγικής διαδικασίας. Έτσι, λοιπόν, υπάρχει τάση των εργατών να μεταναστεύουν από περιοχές με χαμηλούς μισθούς, δηλαδή με περίσσεια εργατικού δυναμικού, προς περιοχές με υψηλότερους μισθούς, δηλαδή με έλλειψη.

Κατ' αντιστοιχία με την παραπάνω προσέγγιση, ο Samers (Samers 2009) στηριζόμενος στην ανάλυση των Massey et al. (Massey et al. 1993), αναφέρει ότι υπάρχει και η άλλη περίπτωση όπου η αρχική έλλειψη κεφαλαίου στις πιο φτωχές χώρες γίνεται πόλος έλξης ξένων επενδύσεων προς αυτές. Σε αυτή την περίπτωση, μαζί με το νέο κεφάλαιο που θα εισρεύσει στις χώρες αυτές, θα έρθει και νέο εργατικό δυναμικό, υψηλότερης εξειδίκευσης σε σχέση με τους γηγενείς κατοίκους, περιλαμβάνοντας κυρίως διοικητικά στελέχη και μηχανικούς, το οποίο θα έχει σαν βασικό κίνητρο να αποκομίσει τις υψηλές αποδόσεις των

ικανοτήτων του. Παρατηρούμε λοιπόν, ότι μέσα στη νεοκλασική θεωρία το επίπεδο εκπαίδευσης, μέσω των αποδόσεων της επένδυσης σε εκπαίδευση, αρχίζει σταδιακά να αποκτάει σημασία και να γίνεται προσδιοριστικός παράγοντας για τη διαμόρφωση των μεταναστευτικών ροών.

Σαν συνέχεια της παραπάνω θεωρίας, ο Todaro (M. Todaro 1980) θέλησε να ξεπεράσει το στάδιο της αναζήτησης των πρωταρχικών αιτιών που οδηγούν τους εργαζόμενους να μεταναστεύσουν και προσπάθησε να εξετάσει τις επιπτώσεις που εμφανίζονται στην ανάπτυξη των διάφορων περιοχών, λόγω αυτού του φαινομένου.

Αρχικά, από την πλευρά της προσφοράς εργασίας, τόνισε τις έντονες ανισότητες που δημιουργούνται από την εσωτερική μετανάστευση σε μία χώρα, εφόσον ο ρυθμός με τον οποίο εισρέουν στις πόλεις άνεργοι που ψάχνουν να βρουν εργασία, ξεπερνάει κατά πολύ τον αντίστοιχο ρυθμό με τον οποίο αυξάνεται ο αριθμός των κατοίκων εκεί. Επιπλέον, το γεγονός ότι οι εσωτερικοί μετανάστες είναι στο μεγαλύτερο ποσοστό τους νέοι με υψηλό επίπεδο εκπαίδευση, οδηγεί σε μία απογύμνωση των περιοχών της υπαίθρου από ικανό ανθρώπινο κεφάλαιο. Όσον αφορά στη ζήτηση εργασίας από τις επιχειρήσεις, αυτή δυστυχώς τις περισσότερες φορές δεν μπορεί να ακολουθήσει τους αντίστοιχους ρυθμούς αύξησης της προσφοράς, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται έντονες ανισότητες μακροχρόνια και συσσώρευση εργατικού δυναμικού στα αστικά κέντρα.

Θέλοντας όμως ο Todaro να δώσει και μία άλλη διάσταση στο φαινόμενο της μετανάστευσης, πέρα από την απλή μετακίνηση μέρους του πληθυσμού, προσπάθησε να το αναλύσει ακόμα πιο βαθιά και να προσδιορίσει τις επιπτώσεις που αυτό επιφέρει, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, στην οικονομική ανάπτυξη των διάφορων περιοχών και κυρίως στο «χαρακτήρα» της. Θεώρησε πως ο προσδιορισμός αυτού του «χαρακτήρα», μέσα από τις αιτίες, τις συνιστώσες και τις συνέπειες της μετανάστευσης, θα μπορούσε να είναι ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο για τον μετέπειτα προσδιορισμό των αναγκαίων πολιτικών, που θα επηρέαζαν και θα κατεύθυναν εν μέρει το φαινόμενο αυτό, προς όφελος του κοινωνικού συνόλου. (M. Todaro 1980)

Επίσης, αναπτύσσει ένα βασικό μοντέλο (M. P. Todaro 1969), με το οποίο προσπαθεί να ερμηνεύσει μέσα από ένα μικρο-επίπεδο τη μετανάστευση. Βασική διαφοροποίηση του μοντέλου αυτού σε σχέση με το μοντέλο της διπλής οικονομίας του Lewis, είναι ότι κάποιο άτομο παίρνει την απόφαση να μεταναστεύσει, μεγιστοποιώντας τα προσδοκώμενα και όχι

τα πραγματικά κέρδη από τη μετανάστευση. Αυτά τα προσδοκώμενα κέρδη, είναι στην ουσία η διαφορά μεταξύ των πραγματικών μισθών που υπάρχουν στις επαρχιακές και αστικές περιοχές, σταθμισμένα με την πιθανότητα το άτομο να βρει μία δουλειά σε αστική περιοχή. Με τη σειρά της, αυτή η πιθανότητα εύρεσης εργασίας σχετίζεται με το ρυθμό ανεργίας του αστικού κέντρου. Έτσι, λοιπόν, εφόσον η διαφορά των προσδοκώμενων μισθών μεταξύ των αστικών και μη περιοχών δεν είναι μόνο πιθανή, αλλά πολύ λογικό να υπάρχει, λόγω της διαφοροποίησης στις επαγγελματικές ευκαιρίες που αυτές προσφέρουν, οι αυξανόμενοι ρυθμοί αστικής ανεργίας θα είναι η μακροχρόνια συνέπεια του μεταναστευτικού φαινομένου.

Σαν επέκταση αυτού του μοντέλου, έχουν προταθεί κατά καιρούς διάφορες παραλλαγές του για να μελετήσουν και να ερμηνεύσουν ποικίλα φαινόμενα σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Πιο συγκεκριμένα, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στις συνέπειες της μετανάστευσης στα αγροτικά εισοδήματα, στην αστική και αγροτική παραγωγή και στη συνολική κοινωνική ευημερία (Harris and Todaro 1970). Επίσης, οι Corden & Findlay (1975) εισήγαγαν στο μοντέλο τους και την κινητικότητα του κεφαλαίου μεταξύ των αστικών και αγροτικών περιοχών (?), ως αντίδραση στις διαφορές της απόδοσης του κεφαλαίου (Corden and Findlay 1975).

Προχωρώντας, σε άρθρο του ο Sjaastad (Sjaastad 1962) βλέπει από μία άλλη σκοπιά τη μετανάστευση και αποφασίζει να την αντιμετωπίσει ως μία επένδυση που σκοπό έχει να αυξήσει την παραγωγικότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου. Ειδικότερα, στη αρχή τονίζει ότι οι μεταναστευτικές ροές γενικά κινούνται προς τη σωστή κατεύθυνση, αλλά αυτό που είναι αναγκαίο, είναι να αναπτυχθούν οι συνθήκες και τα κατάλληλα εργαλεία, για να μπορέσει να ρυθμιστεί ο όγκος τους, ώστε να γίνουν και αποτελεσματικές.

Η ανάλυσή του επικεντρώνεται γύρω από τον προσδιορισμό του ιδιωτικού κόστους και των ιδιωτικών αποδόσεων της μετανάστευσης, τα οποία και συγκρίνει στο τέλος με τα αντίστοιχα κοινωνικά. Στόχος του είναι να προσδιορίσει σε ένα βαθμό τις αποκλίσεις των ιδιωτικών από τα κοινωνικά κόστη και τις αποδόσεις της μετανάστευσης. Τελικά, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η σχέση αυτών των δύο εξαρτάται κυρίως από τη δομή των αγορών, την κινητικότητα των πόρων γενικά καθώς και από τις εισοδηματικές πολιτικές της πολιτείας και των τοπικών κυβερνήσεων.

Θέλοντας να αποτιμήσουμε τη νεοκλασική θεωρία της μετανάστευσης, μπορούμε σε πρώτο στάδιο να προσδιορίσουμε κάποιες αδυναμίες που πιθανώς να υπάρχουν. Σύμφωνα με τον Arango (Arango 2000), δύο βασικά ερωτήματα στα οποία δεν μπορεί να δώσει επαρκείς εξηγήσεις η νεοκλασική θεωρία είναι:

1. Γιατί τόσο λίγοι άνθρωποι μετακινούνται δεδομένων των πολύ μεγάλων διαφοροποιήσεων στα εισοδήματα, στους μισθούς και στα επίπεδα ευημερίας που παρατηρούνται στις διάφορες χώρες;
2. Γιατί χώρες με παρόμοιες δομές εμφανίζουν διαφορετικούς ρυθμούς μετανάστευσης;

Συνεχίζοντας την ανάλυσή του, τονίζει ότι η βασική αιτία για την έλλειψη απαντήσεων σε αυτά τα δύο ερωτήματα είναι ο μονοδιάστατος χαρακτήρας της νεοκλασικής θεωρίας. Συγκεκριμένα, το γεγονός ότι αυτή δε λαμβάνει πουθενά υπ' όψιν της τις πολιτικές που πιθανώς να εφαρμόζονται από τα διάφορα κράτη, οι οποίες μπορεί να αποτελούν φράγματα εισόδου για τους μετανάστες. Σε πολλές περιπτώσεις αυτές επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τις αποφάσεις του κάθε ατόμου, εφόσον αυτό τις αντιμετωπίζει ως κόστος στη διαδικασία μεγιστοποίησης του κέρδους που θα λάβει από τη μετανάστευση. Συνεπώς, μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να λειτουργούν ανασταλτικά προς τους υποψήφιους μετανάστες.

Τέλος, ένα ακόμα σημείο κριτικής της νεοκλασικής θεωρίας είναι και το γεγονός ότι αντιμετωπίζει όλους τους μετανάστες ως εργαζόμενους και δεν λαμβάνει καθόλου υπ' όψιν τις περιπτώσεις όπου παρατηρείται μετανάστευση η οποία δεν σχετίζεται με την εργασία.

4.2.3 Στρουκτουραλιστικές θεωρίες

Οι στρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης, προσπαθούν να ερμηνεύσουν το φαινόμενο μέσα από μία μακροοικονομική σκοπιά. Σε αυτή την περίπτωση, έχοντας ξεπεράσει το επίπεδο των ατομικών επιλογών και πράξεων η μετανάστευση προκύπτει ως αποτέλεσμα των κοινωνικών και χωρικών δομών των κοινωνιών μέσα στις οποίες λειτουργούν τα άτομα (Goss and Lindquist 1995).

4.2.3.α Θεωρία της διττής αγοράς εργασίας (Dual Labor Market Theory)

Η θεωρία αυτή αποτελεί μία προσπάθεια ερμηνείας των μεταναστευτικών ροών σε μία βάση λίγο διαφορετική από τη νεοκλασική θεωρία. Τρεις είναι οι βασικές παραδοχές που γίνονται για τη βασική δομή του μοντέλου (Wachter et al. 1974):

- ✓ Η οικονομία περιέχει δύο βασικούς τομείς εργασίας. Ο πρωτεύων είναι αυτός που περιλαμβάνει δουλειές με σχετικά υψηλούς μισθούς, καλές συνθήκες εργασίας και ευκαιρίες επιτυχίας. Αντίθετα, ο δευτερεύων τομέας περιλαμβάνει δουλειές με χαμηλούς μισθούς, όχι πολύ καλές συνθήκες εργασίας και μικρές ευκαιρίες επιτυχίας.
- ✓ Η διαφοροποίηση στο ανθρώπινο δυναμικό γίνεται στη βάση του αν εργάζεται στον πρωτεύοντα ή τον δευτερεύοντα τομέα. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις περισσότερες θεωρίες που διαχωρίζουν το ανθρώπινο δυναμικό σε εξειδικευμένους και ανειδίκευτους εργάτες.
- ✓ Επιπλέον, οι συνθήκες που επικρατούν στο δευτερεύοντα τομέα εργασίας, δημιουργούν μία αστάθεια στην απασχόληση, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τη σταθερότητα που επικρατεί στον πρωτεύοντα τομέα εργασίας.

Ξεκινώντας με αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, ο βασικός θεμελιωτής αυτής της θεωρίας, ο M. Piore (Piore 1975; Piore 1979) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι λόγω αυτής της έντονης διαφοροποίησης των εργασιακών τομέων, σε πολλές αναπτυγμένες χώρες το μεγαλύτερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού τους δουλεύει στον πρωτεύοντα τομέα, με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται ελλείψεις σε εργατικό δυναμικό που θα ήθελε να καλύψει θέσεις εργασίας του δευτερεύοντος τομέα. Έτσι, λοιπόν, μέσω της μετανάστευσης, από χώρες με χαμηλότερους μισθούς, καλύπτεται αυτό το κενό σε θέσεις εργασίας. Μάλιστα ο Piore τονίζει ότι η ζήτηση αυτή για εργαζόμενους στο δευτερεύοντα τομέα στις ανεπτυγμένες χώρες τείνει να είναι σχεδόν μόνιμη.

Η βασικότερη ίσως συνεισφορά της θεωρίας αυτής, έγκειται στο γεγονός ότι μπορεί να ερμηνεύσει ως ένα βαθμό τη δομική σύνθεση της ζήτησης εργαζομένων σε μία ανεπτυγμένη κοινωνία. Επίσης, αναφέρει ότι οι μετανάστες που έρχονται από άλλες χώρες δεν συναγωνίζονται τους ντόπιους εργαζόμενους, εφόσον αποσκοπούν σε διαφορετική

αγορά εργασίας, σε αυτή του δευτερεύοντος τομέα, και άρα δεν επηρεάζουν το επίπεδο των μισθών τους και της προσφοράς εργασίας του πρωτογενούς.

Μία συστηματική κριτική της θεωρίας της διττής αγοράς εργασίας, έγινε από τους Hodson & Kaufman (Hodson and Kaufman 1982), οι οποίοι εντοπίζουν κάποιες βασικές της αδυναμίες. Αρχικά, τονίζουν ιδιαίτερα το γεγονός ότι δεν έχει αναπτυχθεί κανένα συστηματικό μοντέλο που να μπορεί να την ενσωματώνει με ακρίβεια, γεγονός που οφείλεται κυρίως στο ότι οι βασικές συνιστώσες της θεωρίας δεν ορίζονται ξεκάθαρα. Αυτό αναφέρουν, ότι προκύπτει κυρίως από τον περιγραφικό χαρακτήρα της, πρόβλημα το οποίο έχει εντοπισθεί και από άλλους ερευνητές (Wachter et al. 1974; Kalleberg and Sorensen 1979; Kaufman, Hodson, and Fligstein 1981). Τέλος, ως σημαντικότερο σημείο κριτικής παρουσιάζουν την υπόθεση της συνεπούς ευθυγράμμισης ορισμένων χαρακτηριστικών της δομής της οικονομίας.

4.2.3.β Θεωρία Παγκόσμιου Συστήματος

Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, η μετανάστευση μπορεί να θεωρηθεί σαν ένα φαινόμενο που συμβαίνει στο εσωτερικό του παγκόσμιου συστήματος.

Αρχικά, την έννοια του παγκόσμιου συστήματος την εισήγαγε ο Wallerstein (Wallerstein 1974), ο οποίος προέτρεψε να δούμε την ανάπτυξη όχι στο πλαίσιο των επιμέρους εθνικών μεγεθύνσεων, αλλά στο πλαίσιο ενός παγκόσμιου συστήματος. Στη συνέχεια, θεώρησε ως προσδιοριστικό χαρακτηριστικό ενός κοινωνικού συστήματος την ύπαρξη καταμερισμού της εργασίας, έτσι ώστε οι διάφοροι τομείς ή περιοχές που βρίσκονται μέσα σε αυτό να εξαρτώνται από τις οικονομικές συναλλαγές με άλλους, έχοντας ως στόχο την ομαλή κάλυψη των αναγκών της περιοχής. Κατέληξε, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι τέτοιου είδους οικονομικές συναλλαγές μπορούν να υπάρξουν, χωρίς να υπάρχει απαραίτητα κοινή πολιτική δομή ή κουλτούρα μεταξύ των περιοχών. Επιπλέον, τονίζει ότι το μοναδικό είδος κοινωνικού συστήματος που μπορεί να υπάρξει είναι ένα παγκόσμιο σύστημα, το οποίο μπορούμε να ορίσουμε ως μία μονάδα όπου υπάρχει κοινός καταμερισμός εργασίας και πληθώρα πολιτισμικών συστημάτων. Τέλος, ανάλογα με το αν έχουν κοινό πολιτικό σύστημα ή όχι, διαχωρίζει τα παγκόσμια συστήματα σε παγκόσμιες αυτοκρατορίες και παγκόσμιες οικονομίες, όπως η καπιταλιστική.

Θέλοντας να βασιστούν στη θεωρία του παγκόσμιου συστήματος για να ερμηνεύσουν το φαινόμενο της μετανάστευσης, οι Portes & Böröcz (Portes and Böröcz 1989; Portes and Walton 1981) αναφέρουν ότι αρχικά, πριν τη δημιουργία του καπιταλιστικού συστήματος, οποιοσδήποτε διαφοροποιήσεις στους μισθούς μεταξύ δύο περιοχών, δεν σήμαιναν κάτι ιδιαίτερο για τους κατοίκους απομονωμένων περιοχών. Οπότε, σε περιπτώσεις όπου υπήρχε αυξημένη ζήτηση εργατικού δυναμικού στις ανεπτυγμένες χώρες, θα έπρεπε αυτό να μεταφερθεί με εξαναγκασμό από τις λιγότερο ανεπτυγμένες. Καταλήγει λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι για να δημιουργηθούν μεταναστευτικές ροές, εθελοντικά και όχι εξαναγκασμένα, θα πρέπει πρώτα να υπάρξει ένα κοινό οικονομικό σύστημα μεταξύ των περιοχών. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι πρέπει να προηγηθεί η διείδυση θεσμών από τις ανεπτυγμένες χώρες στις αναπτυσσόμενες, η οποία θα επιφέρει μεταβολές στις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούν εκεί. Έτσι, θα οδηγηθούμε σταδιακά σε ένα σημείο όπου η μετανάστευση προς το «ηγεμονικό» κέντρο θα προκύψει φυσικά, σαν μία εύλογη επιλογή του «υποταγμένου» πληθυσμού. Τον πολύ σημαντικό ρόλο του καπιταλισμού για τη δημιουργία μεταναστευτικών ροών, αναλύουν στο έργο τους και οι Petras (Petras 1979) και Sassen (Sassen 1990; Sassen 2001).

Παρόλο που η θεωρία του παγκόσμιου συστήματος ρίχνει φως σε ορισμένα σημεία της μετανάστευσης, όπως οι έντονοι δεσμοί που παρουσιάζονται ανάμεσα σε χώρες και σε παλιές τους αποικίες, παρουσιάζει και ορισμένα προβλήματα. Πρώτον, η ανάλυσή της παραμένει σε ένα μάκρο επίπεδο και δε λαμβάνει καθόλου υπ' όψιν της τι μπορεί να συμβαίνει σε επίπεδο μικροοικονομίας, σχετικά με τις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων των ατόμων (Massey et al. 1993; Massey et al. 1994). Δεύτερον, είναι εφαρμόσιμη μόνο σε παγκόσμιο επίπεδο και οι μεγάλες δυνάμεις μέσω παγκόσμιων διεργασιών είναι αυτές που κινούν τα νήματα του «παιχνιδιού» (Parademetriou and Martin 1991). Τέλος, αποτελεί μία εξήγηση της μετανάστευσης, η οποία δίνεται στην ουσία *ex ante*, αφού έχουν συμβεί και παρατηρηθεί τα φαινόμενα, και δεν μπορεί να ερμηνεύσει την τάση που παρουσιάζεται τελευταία για διαφοροποίηση των μεταναστευτικών ροών, καθώς και διαδρομών (Arango 2000).

4.2.4 Ολοκληρωμένες προσεγγίσεις

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Σε πολλές περιπτώσεις είχε τονισθεί η έλλειψη ενός ολοκληρωμένου πλαισίου μέσα στο οποίο θα μπορούσε να γίνει μία ικανοποιητική ανάλυση του φαινομένου της μετανάστευσης. Για το λόγο αυτό, κρίθηκε αναγκαία η ανάπτυξη ολοκληρωμένων προσεγγίσεων, οι οποίες προσπαθούν να συνδυάσουν τα διάφορα επίπεδα ανάλυσης, δηλαδή τόσο τις κοινωνικο-οικονομικές δομές μιας περιοχής, όσο και τη συμπεριφορά των κοινωνικών μονάδων που η καθεμία χρησιμοποιεί, σχετικά με τη λήψη αποφάσεων (Goss and Lindquist 1995; Massey 1990; Fawcett and Arnold 1987).

4.2.4.α Τα νέα οικονομικά της μετανάστευσης

Ίσως αποτελούν τη σημαντικότερη από τις μετα-νεοκλασικές θεωρίες, έχοντας ως θεμελιωτή και κύριο εκφραστή τον Stark, ο οποίος στο βιβλίο του “*The Migration of Labour*” κάνει μία διεξοδική παρουσίασή της (Oded Stark 1991). Από την αρχή του βιβλίου θέτει τις βασικές γραμμές διαφοροποίησής του από τη νεοκλασική θεωρία, οι οποίες είναι οι εξής:

- ✓ Παρόλο που οι μετανάστες είναι μεμονωμένα άτομα, στις περισσότερες περιπτώσεις οι αποφάσεις που αυτοί καλούνται να πάρουν, δεν είναι αποτέλεσμα μιας απλής μεγιστοποίησης του ιδιωτικού τους κέρδους, αλλά επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό και από την αλληλεπίδρασή τους με άλλα άτομα που είναι σημαντικά για αυτούς, όπως η οικογένειά τους.
- ✓ Η μετανάστευση δεν είναι αποτέλεσμα μόνο μιας απλής διαφοροποίησης μισθών μεταξύ διαφορετικών περιοχών. Γι’ αυτό το λόγο θα πρέπει να προσδιοριστούν και να ληφθούν σοβαρά υπ’ όψιν και νέοι παράγοντες που πιθανότατα παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωσή της.
- ✓ Πολλές φορές τα χαρακτηριστικά των αγορών, οι οποίες στις περισσότερες περιπτώσεις είναι ατελείς και παρουσιάζουν αρκετές εξωτερικότητες, είναι αυτά που ενισχύουν μεταναστευτικά φαινόμενα τα οποία δεν θα είχαν αναπτυχθεί εάν οι αγορές αυτές λειτουργούσαν τέλεια και ολοκληρωμένα.

Ορίζοντας σαν βασική μονάδα την οικογένεια, οι Stark & Taylor (Oded Stark and Taylor 1989) λαμβάνουν υπ’ όψιν τους την έννοια της σχετικής στέρησης (*relative deprivation*) και τονίζουν ότι σε πολλές περιπτώσεις η απόφαση για μετανάστευση προκύπτει ως αποτέλεσμα της προσπάθειας κάθε νοικοκυριού να μεγιστοποιήσει όχι απαραίτητα το

εισόδημά του σε απόλυτες τιμές, αλλά σε σχέση με τα υπόλοιπα νοικοκυριά που υπάρχουν γύρω του. Γι' αυτό το λόγο, σε κοινωνίες με μεγάλες εισοδηματικές ανισότητες, εφόσον θα είναι πιο έντονο το φαινόμενο της σχετικής στέρησης, θα υπάρχουν και περισσότερα κίνητρα για μετανάστευση. Επιπλέον, αναφέρουν στο άρθρο τους ότι παρατηρείται μία τάση στα νοικοκυριά να στέλνουν ως μετανάστες εκείνα τα μέλη τους που έχουν και τις περισσότερες πιθανότητες να αυξήσουν σε μεγαλύτερο βαθμό το οικογενειακό εισόδημα.

Τα νέα οικονομικά της μετανάστευσης παρουσιάζουν ορισμένες βελτιώσεις σε σχέση με την αρχική νεοκλασική θεωρία. Πιο συγκεκριμένα, η διαφοροποίηση των μισθών μεταξύ διαφορετικών περιοχών, λαμβάνει έναν υποδεέστερο ρόλο αυτή τη φορά, εφόσον δεν αντιμετωπίζεται ούτε ως ικανή, αλλά ούτε και ως αναγκαία συνθήκη για να υπάρξει μετανάστευση. Επίσης, ο ρόλος της οικογένειας στις αποφάσεις για μετανάστευση είναι πλέον σημαντικός παράγοντας, όπως επίσης και το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δρουν και κατοικούν οι υποψήφιοι μετανάστες.

Τον πολύ σημαντικό διαχωρισμό ανάμεσα στην οικογένεια και το μεμονωμένο άτομο, τόνισε μέσα από την έρευνά του και ο Mincer (Mincer 1977), ο οποίος επικεντρώνεται κυρίως στην οικογένεια. Συγκεκριμένα, τονίζει τους δεσμούς που προκύπτουν μέσα από αυτό το θεσμό και προσπαθεί να δει πώς αυτοί επηρεάζουν τις αποφάσεις για μετανάστευση, δηλαδή την πιθανότητα να μεταναστεύσει μία οικογένεια σε σχέση με τις αλλαγές που θα προκύψουν στην απασχόληση και στα εισοδήματα των μελών της ή ακόμα και στο σύνολό της.

Παρόλα αυτά τα θετικά βήματα που έγιναν προς την ενσωμάτωση και νέων παραγόντων που συμμετέχουν στη δημιουργία και τη διαμόρφωση των μεταναστευτικών ροών, η θεωρία των νέων οικονομικών της μετανάστευσης παρουσιάζει και αυτή με τη σειρά της ορισμένες βασικές ατέλειες. Όπως υποστηρίζει και ο Arango (Arango 2000), πέρα από τις αμφιβολίες μερικών, για το κατά πόσο μπορεί αυτή να αντιμετωπιστεί ως μία ολοκληρωμένη θεωρία και όχι ως μία επιμέρους συνιστώσα της νεοκλασικής θεωρίας, η δυσκολία στην εφαρμογή της είναι το βασικότερό της μειονέκτημα. Έχει προκύψει ως αποτέλεσμα εφαρμογής σε ορισμένες αγροτικές περιοχές του Μεξικού και δεν γνωρίζουμε εάν είναι εφαρμόσιμη σε άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις. Επιπροσθέτως, η θεωρία αυτή ασχολείται μόνο με την πλευρά της περιοχής που λειτουργεί ως αποστολέας μεταναστών, γεγονός που αποτελεί μία μη εύκολα παραβλέψιμη ατέλειά της.

4.2.4.β Μεταναστευτικά Δίκτυα

Ενώ όλες οι προηγούμενες θεωρίες δημιουργήθηκαν με στόχο τη διερεύνηση των αιτιών που οδηγούν στη μετανάστευση, επικεντρώνοντας στις απαρχές της, η ανάπτυξη των θεωριών που αναφέρονται σε μεταναστευτικά δίκτυα είχε σαν βασικό της στόχο την ερμηνεία της διάρκειας του φαινομένου.

Οι δύο βασικότερες θεωρίες που έχουν σαν θεμέλιό τους τα μεταναστευτικά δίκτυα είναι η *θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου (social capital theory)* και η *θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας (theory of cumulative causation)* (Massey et al. 1999).

Η πρώτη, έχει σαν βάση της την υπόθεση ότι τα κοινωνικά δίκτυα που δημιουργούνται μεταξύ των ατόμων που μεταναστεύουν και των συγγενών τους που μένουν πίσω στη χώρα προέλευσης είναι στην ουσία ένα είδος κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο τους επιτρέπει πρόσβαση σε νέα αγαθά (Massey et al. 1999; Taylor 1984). Επικεντρώνεται κυρίως, σε ένα μικροοικονομικό επίπεδο ανάλυσης, το οποίο σχετίζεται με τη συμπεριφορά των ατόμων. Πιο συγκεκριμένα, το μεταναστευτικό φαινόμενο συντηρείται εφόσον οι πιθανοί μετανάστες διατηρούν καλές κοινωνικές σχέσεις με συγγενείς τους που βρίσκονται στη χώρα που θέλουν να πάνε, μειώνοντας έτσι το κόστος και το ρίσκο της μετανάστευσης.

Μία σημαντική βιβλιογραφική έρευνα που έχει γίνει, με σκοπό να αποδείξει τη σημασία των κοινωνικών σχέσεων στις μεταναστευτικές ροές, είναι αυτή της Monica Boyd (Boyd 1989). Τονίζει το γεγονός ότι δεν υπάρχει κάποια απόλυτα σωστή μέθοδος προσδιορισμού των οικογενειακών, φιλικών ή κοινωνικών δεσμών, ως βασικές συνιστώσες της μετανάστευσης και για αυτό το λόγο μπορούν να διαμορφωθούν πολλές διαφορετικές προσεγγίσεις. Επίσης, αναφέρει ότι αυτοί οι δεσμοί συνδέουν τις χώρες προέλευσης με τις χώρες προορισμού αρκετά ισχυρά και αποτελούν τη βασική αιτία που συντηρεί το φαινόμενο αυτό, ακόμα και αν έχουν απαλειφθεί σε μεγάλο βαθμό οι αρχικές αιτίες που το προκάλεσαν.

Προχωρώντας στη δεύτερη θεωρία, αυτή τονίζει την υπόθεση ότι καθώς περνάει ο χρόνος η μετανάστευση τείνει να διατηρείται. Ειδικότερα, κάθε μετακίνηση ατόμου στην ουσία αλλάζει το περιβάλλον μέσα στο οποίο τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας καλούνται να λάβουν αποφάσεις σχετικά με τη μετανάστευση λειτουργώντας σωρευτικά. Επιπλέον, λόγω αυτού του σωρευτικού χαρακτήρα και της εξάπλωσης των μεταναστευτικών δικτύων,

δημιουργείται ένα είδος κουλτούρας στις κοινωνίες. Αυτή, έχει σαν βάση της το γεγονός ότι η μετανάστευση αποτελεί ένα μέσο κατάκτησης του οικονομικού και κοινωνικού επιπέδου διαβίωσης που κάποιος επιθυμεί. Έτσι, λοιπόν, η ιδέα της μετανάστευσης αποτελεί πλέον μία πολύ λογική και συνηθισμένη απόφαση, πράγμα που αποτελεί και το κύριο αίτιο της διαιώνισής της (Massey et al. 1999).

Μία προσπάθεια συνδυασμού της ανάλυσης σε μικροοικονομικό και μακροοικονομικό επίπεδο έκανε με το έργο του ο Faist (Faist 2000) . Αρχικά, θεωρεί την μετανάστευση όχι σαν μία απλή χωρική μετακίνηση από μία περιοχή σε μια άλλη, αλλά από μία κοινωνική μονάδα με ορισμένα χαρακτηριστικά σε μία άλλη, η οποία μπορεί να είναι διαφορετική. Έχοντας σαν αναφορά αυτή την κεντρική ιδέα, ορίζει τρία διακριτά επίπεδα κοινωνικής ανάλυσης της μετανάστευσης:

1. Τις πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές δομές σε παγκόσμιο επίπεδο, της χώρας προέλευσης και της χώρας προορισμού (δομικό επίπεδο).
2. Την πυκνότητα, την ισχύ και το περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ αυτών που μένουν και αυτών που μεταναστεύουν, μέσα σε μονάδες στις περιοχές προέλευσης και προορισμού (επίπεδο σχέσεων).
3. Το βαθμό ελευθερίας και ανεξαρτησίας ενός πιθανού μετανάστη (ατομικό επίπεδο).

Άρα, λοιπόν, μπορούμε να δούμε ότι τοποθέτησε την ύπαρξη μεταναστευτικών δικτύων στη μέση περίπτωση της μικρο- και μακρο-οικονομικής ανάλυσης (*meso-level approach*), γεγονός που ήταν πολύ σημαντικό εφόσον αυτό το κενό μεταξύ των δύο αυτών τρόπων σκέψης δημιουργεί πολλά προβλήματα και περιορισμούς στη μελέτη των μεταναστευτικών ροών.

Μέχρι στιγμής έχουν γίνει λίγες προσπάθειες για να αποδειχθούν και εμπειρικά αυτές οι θεωρίες των μεταναστευτικών δικτύων. Σε μία από αυτές, ο Munshi (Munshi 2003) χρησιμοποιώντας δεδομένα που αφορούν μεταναστευτικές ροές από το Μεξικό προς τις ΗΠΑ, έδειξε ότι στην περίπτωση αυτή τα μεταναστευτικά δίκτυα παίζουν αρκετά σημαντικό ρόλο. Η μικρή εμπειρική ανάλυση στον τομέα αυτό, οφείλεται κυρίως στις δυσκολίες που υπάρχουν στη μοντελοποίηση των παραπάνω θεωριών, καθώς και στην έλλειψη δεδομένων για τις μεταναστευτικές κινήσεις στις περισσότερες χώρες του κόσμου.

4.2.4.γ Μεταναστευτικά συστήματα

Ο πρώτος που έκανε λόγο για μεταναστευτικά συστήματα, ήταν ο Mabogunje (Mabogunje 1970), ο οποίος έθεσε μία νέα βάση στην ανάλυση των μεταναστευτικών ροών. Ειδικότερα, θεώρησε ότι μπορούμε να δούμε ένα σύνολο μεταβλητών που αφορούν τη μετανάστευση ως ένα σύστημα, τη δυναμική και τη δομή του οποίου θέλουμε να εξετάσουμε.

Πιο συγκεκριμένα, μέσα στα πλαίσια του συστήματος προσοχή δίνεται όχι μόνο στο άτομο που είναι εν δυνάμει μετανάστης, αλλά και στους διάφορους θεσμούς (υποσυστήματα), όπως επίσης και στις οικονομικές, κοινωνικές και άλλου τύπου σχέσεις (μηχανισμοί προσαρμογής), οι οποίες συνιστούν πολύ σημαντικό μέρος της μεταναστευτικής διαδικασίας. Επιπλέον, εάν αποδεχτούμε την ύπαρξη υποσυστημάτων ελέγχου, τα οποία ρυθμίζουν τις ροές, τότε ο βασικός στόχος είναι να βρούμε τους θεσμούς εκείνους που τα αποτελούν και τον τρόπο με τον οποίο αυτά λειτουργούν. Τέλος, σε μία αντίστοιχη ανάλυση προέβησαν με το έργο τους και οι Kanaraglou et al. (Kanaraglou, Liaw, and Parageorgiou 1986).

Συγκρίνοντας τη θεωρία των μεταναστευτικών συστημάτων σε σχέση με τις υπόλοιπες που έχουν χρησιμοποιηθεί για να ερμηνεύσουν το φαινόμενο, οι Fawcett & Arnold (Fawcett and Arnold 1987) παρουσιάζουν τα εξής στοιχεία ως πλεονεκτήματά της:

- ✓ Δίνει προσοχή και στα δύο άκρα της μετανάστευσης, προσπαθώντας να προσδιορίσει τις συνθήκες σταθερότητας σε καθένα από αυτά.
- ✓ Εξετάζει μία ροή στο πλαίσιο της ύπαρξης και υπόλοιπων ροών, κάνοντας το ίδιο και για τους προορισμούς της μετανάστευσης.
- ✓ Υπογραμμίζει την ποικιλία των ροών μεταξύ διαφορετικών περιοχών, περιλαμβάνοντας ροές πληροφοριών, αγαθών, υπηρεσιών, ιδεών και ανθρώπων.
- ✓ Προσφέρεται για συγκρίσεις μεταξύ περιοχών, τονίζοντας έτσι τις διαφορές και τις ανισότητες, που στην ουσία τροφοδοτούν με ενέργεια το σύστημα.
- ✓ Φέρνει στο φως τις διασυνδέσεις που υπάρχουν μεταξύ των κόμβων του συστήματος, δείχνοντας έτσι ότι αλλαγές σε ένα σημείο του μπορεί να επηρεάσουν κάποιο άλλο.
- ✓ Εμπλουτίζει τη μέχρι τώρα εικόνα της μετανάστευσης, παρουσιάζοντάς την σαν μία δυναμική διαδικασία.

Επίσης, σε άρθρο του ο Fawcett (Fawcett 1989) παρουσιάζει τον Πίνακα 1, στον οποίο φαίνονται με κωδικοποιημένο τρόπο οι τύποι και οι κατηγορίες των διασυνδέσεων, που αυτός ορίζει ότι συνθέτουν ένα μεταναστευτικό σύστημα.

LINKAGES IN MIGRATION SYSTEMS

Categories of Linkages Types of Linkages	STATE TO STATE RELATIONS	MASS CULTURE CONNECTIONS	FAMILY AND PERSONAL NETWORKS	MIGRANT AGENCY ACTIVITIES
TANGIBLE LINKAGES	Trade and Financial Flows Bilateral Economic and Technical Assistance	International Media Diffusion (Print, TV, Film)	Remittance Flows Correspondence From Migrants	Job Recruitment and Promotional Materials Officially Channeled Remittances
REGULATORY LINKAGES	Immigration and Emigration Policies Temporary Worker Policies	Norms Governing Out-Migration Societal Acceptance of Immigrants	Family Obligations Community Solidarity	Rules and Regulations Governing Migration Process Contracts With Migrant Workers
RELATIONAL LINKAGES	Complementarity of Labor Supply and Demand Economic Dependency	Cultural Similarity Compatibility of Value Systems	Relative Social Status of Migrants and Nonmigrants	Complementarity of Agency Activities in Sending Country and Receiving Country

Πίνακας 1: Τύποι και κατηγορίες διασυνδέσεων ενός μεταναστευτικού συστήματος.

Πηγή: Fawcett 1989

Όμως, η παραπάνω θεωρητική προσέγγιση παραμένει ακόμα στα πλαίσια της ανάλυσης. Δεν έχουν βρεθεί τρόποι εφαρμογής της σε πραγματικά δεδομένα, τα οποία θα την επαλήθευαν κιόλας.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

4.3 Οικονομικά της μετανάστευσης

Μέχρι στιγμής παρουσιάστηκαν στις παραπάνω παραγράφους, διάφορες θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια όλων αυτών των χρόνων και σχετίζονται κυρίως με τις αιτίες που προκαλούν τη μετανάστευση. Εκτός, όμως, από τον προσδιορισμό των μηχανισμών αυτού του φαινομένου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα αποτελέσματα που επιφέρει αυτό στις διάφορες κοινωνίες.

Τα οικονομικά της μετανάστευσης σαν κλάδος καλούνται να απαντήσουν σε τέτοιου είδους ερωτήματα. Πιο συγκεκριμένα, ο Borjas (G. J. Borjas 1989) σε άρθρο του αναφέρει ότι τα τρία βασικά ερωτήματα με τα οποία ασχολείται η σύγχρονη βιβλιογραφία των οικονομικών της μετανάστευσης:

- ✓ Ποιοι παράγοντες προσδιορίζουν το μέγεθος και τη σύνθεση των μεταναστευτικών ροών προς τις χώρες προορισμού;
- ✓ Πώς ενσωματώνονται οι μετανάστες στην οικονομία της χώρας που τους φιλοξενεί;
- ✓ Ποια είναι η επίδραση των μεταναστών στις οικονομίες τόσο της χώρας που τους φιλοξενεί, όσο και της χώρας αποστολέα;

Επίσης, τονίζει ότι για να μπορεί να θεωρηθεί ολοκληρωμένη μία οικονομική θεωρία, που στόχο της έχει να περιγράψει αυτό το φαινόμενο, θα πρέπει να απαντάει ξεκάθαρα και στα τρία αυτά βασικά ερωτήματα. Παρόλ' αυτά, όμως, δεν έχει βρεθεί ακόμα μία θεωρία που να δίνει απαντήσεις και στα τρία αυτά ερωτήματα. Συνεπώς, μέσα από τις διάφορες έρευνες που έχουν γίνει, σε κάθε περίπτωση γίνεται προσπάθεια να απαντηθεί τουλάχιστον κάποιο από τα παραπάνω ερωτήματα.

4.3.1 Μεταναστευτικές ροές

Στην περίπτωση των μεταναστευτικών ροών, αυτό που ενδιαφέρει σε πολύ μεγάλο βαθμό είναι να προσδιοριστούν οι παράγοντες που τις επηρεάζουν τόσο ως προς το μέγεθος, όσο και ως προς την κατεύθυνση που αυτές πραγματοποιούνται.

Ο Sjaastad (Sjaastad 1962) σε άρθρο του αναφέρει ότι οι μετακινήσεις γίνονται συνήθως προς τη σωστή κατεύθυνση, αλλά αυτό που δημιουργεί τα προβλήματα τις περισσότερες φορές είναι οι αριθμοί, οι οποίοι δεν είναι επαρκείς για να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά

το φαινόμενο των εισοδηματικών ανισοτήτων. Στην ουσία, λοιπόν, αντιμετωπίζει τη μετανάστευση σαν ένα μέσο αποτελεσματικής κατανομής των πόρων μεταξύ των διάφορων χωρών, έχοντας μέσα σε αυτό το πλαίσιο σαν κύριο στόχο τον προσδιορισμό της απόδοσης της επένδυσης στη μετανάστευση. Ενώ στο άρθρο του παρουσιάζει κυρίως μία νέα προσέγγιση της μετανάστευσης μέσα από ιδιωτικά και δημόσια κόστη, καταλήγει και σε κάποια πολύ χρήσιμα συμπεράσματα για αυτήν, όπως:

- ✓ Η ακαθάριστη και όχι η καθαρή μετανάστευση αποτελεί καλύτερο πλαίσιο μελέτης των αποδόσεων και των επιδράσεων στις εισοδηματικές ανισότητες του φαινομένου.
- ✓ Οι ρυθμοί μετανάστευσης δεν είναι κατάλληλο μέτρο μέτρησης του αποτελέσματος της μετανάστευσης.
- ✓ Η ηλικία είναι αρκετά σημαντική μεταβλητή που επηρεάζει τη μετανάστευση.
- ✓ Η σχέση μεταξύ του ιδιωτικού και δημόσιου κόστους και απόδοσης, εξαρτάται από τη δομή της αγοράς, τη μετακίνηση των πόρων γενικά, καθώς και από τις εισοδηματικές πολιτικές που ακολουθούνται από τις κεντρικές και τοπικές κυβερνήσεις.

Περνώντας σε μία πιο εμπειρική έρευνα, οι Chiswick & Hatton (B. Chiswick and Hatton 2002) προσπάθησαν να προσδιορίσουν τους παράγοντες που επηρεάζουν τις μεταναστευτικές ροές. Τονίζουν ότι ενώ η απόφαση να γίνει κάποιος μετανάστης στηρίζεται πάνω σε μακροχρόνιες διαφορές μεταξύ χωρών, για παράδειγμα το επίπεδο των μισθών, η χρονική στιγμή στην οποία αποφασίζει να φύγει σχετίζεται κυρίως με βραχυχρόνιες κυκλικές μεταβολές, κυρίως στους δείκτες ανεργίας, στις δύο πλευρές. Επιπλέον, ένας ακόμα σημαντικός παράγοντας είναι και το απόθεμα σε μετανάστες που ήδη ζουν στη χώρα προορισμού. Τέλος, χωρίζουν το χρόνο σε επιμέρους χρονικές περιόδους και παρατηρούν τι συμβαίνει σε καθεμία από αυτές, λαμβάνοντας υπ' όψιν και τα σημαντικά ιστορικά γεγονότα που μπορεί να τις επηρέασαν.

Παραμένοντας σε αυτόν το χρονικό διαχωρισμό σε περιόδους, ο Chiswick (B. R. Chiswick 1986) έδειξε ότι δεν μεταβάλλεται μόνο το μέγεθος των μεταναστευτικών ροών, αλλά και η σύστασή τους. Αρχικά, αναφέρει ότι η διαδικασία επιλογής των μεταναστών μπορεί να γίνεται στη βάση τριών διαφορετικών παραγόντων: των κινήτρων για μετανάστευση του

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ίδιου του ατόμου, των κριτηρίων εισαγωγής στη χώρα προορισμού, καθώς και στη βάση των θεσμικών περιορισμών μέσα στους οποίους λαμβάνει χώρα το φαινόμενο.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο αρχίζει να γίνεται λόγος στη δουλειά του Chiswick και για τη σημασία που έχει η εξειδίκευση, στη σύσταση των μεταναστευτικών ροών. Γενικά, αν δούμε τι συμβαίνει από τη μεριά της προσφοράς, η διαδικασία της ατομικής επιλογής στη μετανάστευση σχετίζεται με τα διαφορετικά κίνητρα που έχουν άτομα διαφορετικού επιπέδου εξειδίκευσης. Συνεπώς, σε άλλες χρονικές περιόδους, ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν, τα κίνητρα αυτά θα μεταβάλλονται σε ένταση και κατά συνέπεια θα αλλάζει και η σύσταση των ροών. Επίσης, είναι χρήσιμο να αναφέρουμε και τον ορισμό που δίνεται από τον ΟΟΣΑ (Chaloff and Lemaître 2009), σχετικά με τον όρο *μετανάστες υψηλής εξειδίκευσης*. Ειδικότερα, από την πλευρά της εκπαίδευσης, θα ορίζονται από εδώ και πέρα ως εκείνοι οι μετανάστες οι οποίοι έχουν τελειώσει τουλάχιστον τριτοβάθμια εκπαίδευση. Παρόλ' αυτά, πρέπει να αναφερθεί ότι σε πολλές περιπτώσεις, το εκπαιδευτικό επίπεδο δεν αποτελεί το μοναδικό κριτήριο για τον προσδιορισμό αυτού του όρου και για αυτό στην ευρύτερη βιβλιογραφία δίνονται και άλλοι ορισμοί. Άρα, λοιπόν οι έννοιες εξειδικευμένοι και εκπαιδευμένοι μετανάστες θα είναι ισοδύναμες μέσα στο κείμενο.

Προχωρώντας στη μεριά της ζήτησης, μπορούμε να πούμε ότι αυτή σχετίζεται κυρίως με τους μεταναστευτικούς νόμους που επικρατούν και το πόσο αποτελεσματικά αυτοί εφαρμόζονται στις διάφορες περιόδους. Ειδικότερα, σε φάσεις που υπάρχει έξαρση των κινήτρων για μετανάστευση, τείνουν να επιβάλλονται και αυστηρότεροι νόμοι, με σκοπό να την περιορίσουν. Σε περιπτώσεις όμως, που δεν υπάρχουν αρκετοί οικονομικοί πόροι, για να εφαρμοστούν σωστά αυτοί οι κανόνες αυξάνονται οι παράνομοι μετανάστες, οι οποίοι τις περισσότερες φορές είναι και χαμηλής εξειδίκευσης.

Με βάση τα παραπάνω, ότι δηλαδή υπάρχουν διακριτές περίοδοι στις μεταναστευτικές ροές με διαφορετικά χαρακτηριστικά, μπορούμε να αναφέρουμε το άρθρο των Williams et al. (Williams, Baláž, and Wallace 2004), το οποίο αναφέρει τρεις μεταναστευτικές περιόδους για την περιοχή της Δυτικής Ευρώπης για τα χρόνια μετά το 1945. Η πρώτη διαρκεί μέχρι τις αρχές του 1970 και αναφέρεται ως η μαζική φάση μετανάστευσης. Χαρακτηρίζεται από έντονες μεταναστευτικές ροές από το Νότο προς το Βορρά, στις οποίες κυριαρχούν οι ανειδίκευτοι εργάτες (King 1993). Στη δεύτερη φάση, η οποία λαμβάνει χώρα από τις αρχές του 1970, όπου επικρατεί οικονομική ύφεση και αβεβαιότητα, παρουσιάζεται μείωση των

ρών. Κύριο χαρακτηριστικό τους τώρα πλέον, είναι η επανένωση των οικογενειών και η επιστροφή των μεταναστών στις χώρες προέλευσης, γεγονός που συνιστά έντονο στοιχείο διαφοροποίησης με την προηγούμενη φάση. Τέλος, μετά το 1990 αρχίζει να παρουσιάζεται η τάση της επιλεκτικής και κατευθυνόμενης μετανάστευσης.

Αυτή την τελευταία περίοδο ανέδειξε με τη δουλειά του ο Mahroum (Mahroum 2001), ο οποίος μελέτησε τις πολιτικές, τα θεσμικά πλαίσια και τις επιμέρους διαδικασίες που εφαρμόστηκαν τα τελευταία χρόνια στις ευρωπαϊκές χώρες, συγκρίνοντάς τα σε ένα δεύτερο επίπεδο με τα αντίστοιχα που εφαρμόστηκαν σε άλλες ανεπτυγμένες χώρες. Ειδικότερα, αναφέρει ότι κυριαρχεί ευρέως η άποψη ότι ο ανταγωνισμός σε οικονομικούς όρους σχετίζεται άμεσα με την ποσότητα και την ποιότητα των αποθεμάτων σε εξειδικευμένους εργάτες σε μία χώρα. Έτσι, λοιπόν, οι πολιτικές που ακολουθούνται σε κάθε περίπτωση θα οδηγούν προς αυτή την κατεύθυνση, προωθώντας και ενισχύοντας τη μετανάστευση των περισσότερο εξειδικευμένων.

Βλέπουμε λοιπόν, το πέρασμα από την απλή μελέτη των παραγόντων που επηρεάζουν τις μεταναστευτικές ροές, στη μελέτη της δυναμικής τους συμπεριφοράς παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πολλές μελέτες έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια γύρω από αυτόν τον τομέα, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους γύρω από τους εξειδικευμένους εργάτες. Ένα βασικό συμπέρασμα που έχει προκύψει, είναι ότι η δυναμική της μετανάστευσης των εξειδικευμένων ατόμων ποικίλει όχι μόνο ως προς το είδος της εξειδίκευσης, αλλά και ως προς το είδος της δουλειάς. Αυτό, ο Mahroum (Mahroum 2000) αναφέρει ότι οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι διαφορετικά κίνητρα μπορεί να ωθούν έναν επιστήμονα να φύγει από τη χώρα του, όπως η περιέργεια για να ανακαλύψει κάτι καινοτόμο, ενώ αντίστοιχα ένας μηχανικός ενδέχεται να έχει σαν βασικό του γνώμονα το μισθό και άλλες συνθήκες που μπορεί να επικρατούν εκεί. Βεβαίως, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτών των κινήτρων παίζουν και οι εκάστοτε πολιτικές των κυβερνήσεων.

4.3.2 Ενσωμάτωση των μεταναστών

Το δεύτερο βασικό ερώτημα που είχε τεθεί στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο ενσωματώνονται οι μετανάστες μέσα στην οικονομία της χώρας που τους υποδέχεται.

Με αυτό το ζήτημα ασχολήθηκαν ενεργά οι Chiswick (B. R. Chiswick 1978) και Carliner (Carliner 1980), οι οποίοι θέλησαν να δούνε πώς ενσωματώνονται οι μετανάστες στις χώρες προορισμού ανάλογα με τις ικανότητές τους. Αυτό το κατάφεραν αντιπαραθέτοντας τα εισοδήματα των μεταναστών και των γηγενών κατοίκων, που δουλεύουν σε αντίστοιχες θέσεις και βλέποντας πώς αυτά εξελίσσονται.

Αρχικά, ο Chiswick αναφέρει ότι το εισόδημα γενικά σχετίζεται με διάφορα χαρακτηριστικά που έχουν να κάνουν τόσο με την παραγωγικότητα, όσο και με τις διαφορές που μπορεί να υπάρχουν από χώρα σε χώρα. Κατά συνέπεια, οι μετανάστες όταν φτάνουν αρχικά στη χώρα προορισμού έχουν ελάχιστα χαρακτηριστικά από εκείνα που θα τους βοηθήσουν να λάβουν υψηλά εισοδήματα. Καθώς όμως περνάει ο καιρός και οι μετανάστες προσαρμόζονται όλο και περισσότερο στα έθιμα, τη γλώσσα και τη φύση των αγορών που υπάρχουν εκεί, αρχίζουν να μειώνονται και οι διαφορές στα εισοδήματα. Επιπλέον, τονίζει ότι μία σημαντική μεταβλητή που επηρεάζει αρκετά το χάσμα ανάμεσα στο αρχικό και τελικό εισόδημα για έναν μετανάστη, είναι οι διαφορές ανάμεσα στις χώρες προορισμού και προέλευσης.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, μπορούμε να δούμε ότι περισσότερο εξειδικευμένοι μετανάστες μπορούν και ενσωματώνονται ευκολότερα στην οικονομία της χώρας προορισμού και να ανελίσσονται πιο γρήγορα στην εισοδηματική κλίμακα. Επίσης, εάν το γενικότερο επίπεδο εκπαίδευσης μιας χώρας είναι σχετικά υψηλό, τότε θα είναι και μικρότερη η διαφοροποίησή της από την χώρα προορισμού με αποτέλεσμα να είναι ευκολότερη και γρηγορότερη η προσαρμογή των μεταναστών σε εκείνη.

4.3.3 Επιδράσεις της μετανάστευσης στην οικονομία της χώρας προορισμού

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι έρευνες που έχουν γίνει σχετικά με τις επιδράσεις που έχει η μετανάστευση στη χώρα προορισμού, όσον αφορά στην οικονομία της και ειδικότερα στους ρυθμούς απασχόλησης, τους μισθούς των γηγενών κατοίκων της και το σύστημα πρόνοιας.

4.3.3.α Ρυθμοί απασχόλησης και εισοδήματα

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Όπως και παραπάνω, όπου είδαμε ότι το επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών παίζει έναν αρκετά σημαντικό ρόλο στη διαδικασία ένταξής τους στη χώρα που τους φιλοξενεί, έτσι και σε αυτή την περίπτωση, η εκπαίδευση είναι ο βασικός ρυθμιστικός παράγοντας.

Ειδικότερα, σε άρθρο του ο Borjas (G. J. Borjas 1994) κάνει μία ολόκληρη ανάλυση σχετικά με την επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης τόσο στην εύρεση εργασίας των γηγενών πληθυσμών, όσο και στο επίπεδο των μισθών τους. Στην πρώτη περίπτωση, κάνοντας μία αναφορά στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης έχει μία ασθενή επίδραση στο ρυθμό απασχόλησης των ντόπιων κατοίκων. Επίσης, αναφερόμενος στο επίπεδο των μισθών, τονίζει ότι ενδέχεται να κρύβονται στο παρασκήνιο κάποιες μακροοικονομικές συμπεριφορές των τοπικών αγορών εργασίας. Ενδεικτικά είναι τα συμπεράσματα των Borjas, Freeman & Katz (G. Borjas, Freeman, and Katz 1992), οι οποίοι ενσωματώνοντας και την εκπαίδευση στην έρευνά τους, αναφέρουν ότι στη δεκαετία του 1980 το μεγάλο χάσμα που δημιουργήθηκε στους μισθούς μεταξύ των εργαζόμενων που είχαν τελειώσει το πανεπιστήμιο και εκείνων με χαμηλότερο επίπεδο μόρφωσης, οφείλεται κυρίως στην αύξηση της εισόδου μεταναστών χαμηλής εξειδίκευσης.

Σε αντίστοιχα συμπεράσματα, καταλήγει και ο Topel (Topel 1994), οποίος μελετώντας τις εισοδηματικές ανισότητες σε διάφορες περιοχές των ΗΠΑ, συμπεραίνει ότι αυτές επηρεάζονται αντιστρόφως ανάλογα με την ποιότητα του εργατικού δυναμικού, δηλαδή αυτές μειώνονται καθώς αυξάνεται η ποιότητά του. Τέλος, αναφέρει ότι στη Δύση η μετανάστευση παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην προσφορά εργατών χαμηλής εξειδίκευσης.

4.3.3.β Πρόνοια

Με το θέμα της συμμετοχής των μεταναστών στην ευημερία της χώρας προορισμού ασχολήθηκαν οι Borjas & Trejo (G. J. Borjas and Trejo 1991). Συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας τις απογραφές των ΗΠΑ για τα έτη 1970, 1980 και 1990 κατέγραψε τη συμμετοχή νοικοκυριών μεταναστών σε προγράμματα πρόνοιας με χρηματικά επιδόματα. Τελικά, κατέληξε στα εξής συμπεράσματα:

- ✓ Το γεγονός ότι οι πιο πρόσφατες μεταναστευτικές ομάδες αποτελούνται κυρίως από άτομα με χαμηλή εξειδίκευση, συντελεί στην αύξηση της συμμετοχής των νοικοκυριών των μεταναστών στα προγράμματα πρόνοιας.

- ✓ Όσο περισσότερα χρόνια παραμονής στη χώρα προορισμού έχει ένας μετανάστης, τόσο μεγαλύτερη είναι και η συμμετοχή του στην πρόνοια.
- ✓ Οι αλλαγές στη σύνθεση των μεταναστευτικών ροών κατά τη διάρκεια των ετών, ως προς τη χώρα προέλευσης και το επίπεδο εξειδίκευσης, οδήγησαν σε αντίστοιχη διαφοροποίηση των ποσοστών συμμετοχής στην πρόνοια με βάση την εθνικότητα.

Συνεπώς, τόσο στην προηγούμενη όσο και σε αυτή την περίπτωση μπορούμε να δούμε το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει το επίπεδο εκπαίδευσης στην οικονομία της χώρας που φιλοξενεί τους μετανάστες, μέσω της διαμόρφωσης της σύστασης του ανθρώπινου κεφαλαίου στις διάφορες περιοχές.

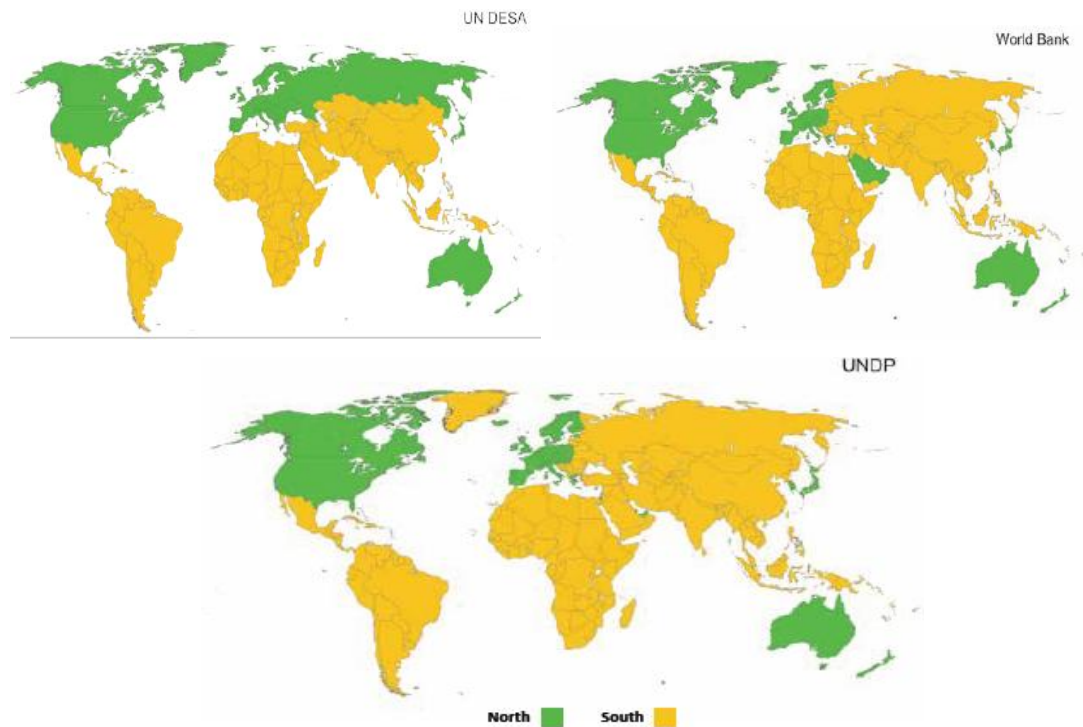
4.3.4 Στατιστικά στοιχεία της μετανάστευσης

Για τον προσδιορισμό των μεταναστευτικών ροών μεταξύ των χωρών σε παγκόσμιο επίπεδο σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Μετανάστευσης (ΙΟΜ), χρησιμοποιείται συνήθως η κατηγοριοποίησή τους σε «Βορρά» και «Νότο». Η κατηγοριοποίηση αυτή μπορεί να πάρει τρεις διαφορετικές μορφές ανάλογα με τον ορισμό που της δίνει κάθε οργανισμός. Πιο συγκεκριμένα:

- το τμήμα Οικονομικών και κοινωνικών υποθέσεων των Ηνωμένων Εθνών κάνει την κατηγοριοποίηση με βάση τον ορισμό των ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών,
- η Παγκόσμια Τράπεζα έχει σαν βάση το κατά κεφαλήν εισόδημα της κάθε χώρας,
- υπάρχει και ο διαχωρισμός με βάση το HDI (Human Development Index).

Όπως μπορεί να φανταστεί κάποιος, ανάλογα με τον ορισμό που χρησιμοποιούμε κάθε φορά ο διαχωρισμός των χωρών σε «Βορρά» και «Νότο» μπορεί να διαφέρει σε ορισμένα σημεία. Μια απεικόνιση των παραπάνω διαχωρισμών δίνεται από την Εικόνα 1, όπου μπορούμε να δούμε τις διαφορές μεταξύ τους.

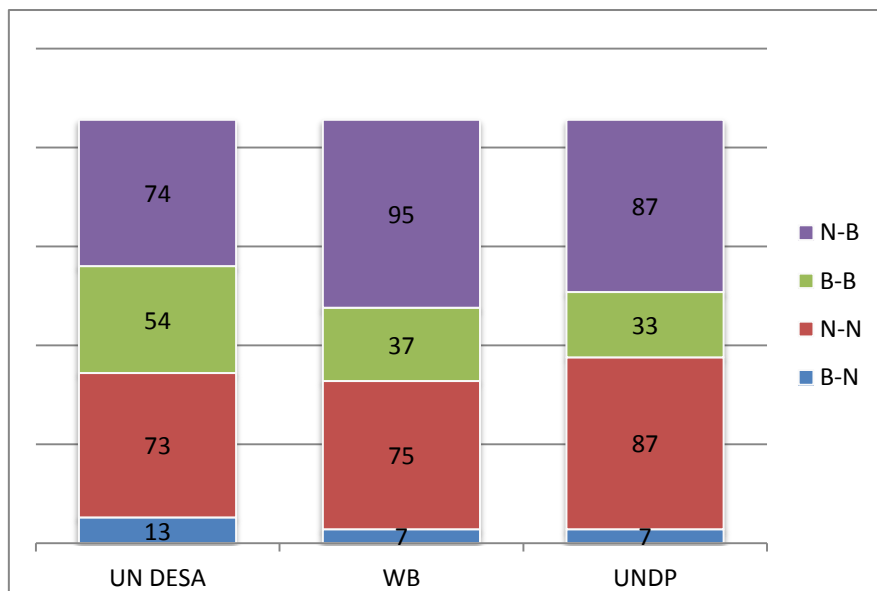
Εικόνα 3.1: Απεικόνιση των χωρών «Βορρά» και «Νότου» με βάση του τρεις διαφορετικούς ορισμούς. (Πηγή: *World Migration Report 2013 – Migrant Well-being and Development, IOM*)

Με βάση αυτό το διαχωρισμό μπορούν να προσδιοριστούν τέσσερα μονοπάτια μέσω των οποίων πραγματοποιούνται οι μεταναστευτικές κινήσεις. Σύμφωνα με την έκθεση του IOM για το 2013, οι κυριότερες μεταναστευτικές ροές είναι οι εξής:

- «Βορράς-Βορράς»: από τη Γερμανία στις ΗΠΑ, από το Ηνωμένο Βασίλειο στην Αυστραλία, τον Καναδά και τις ΗΠΑ.
- «Νότος-Νότος»: από την Ουκρανία στη Ρωσία, από τη Ρωσία στην Ουκρανία, από το Μπαγκλαντές στο Μπουτάν και από το Καζακστάν προς τη Ρωσία, και το Αφγανιστάν.
- «Νότος-Βορράς»: από το Μεξικό στις ΗΠΑ, από την Τουρκία στη Γερμανία και από την Κίνα, τις Φιλιππίνες και την Ινδία προς τις ΗΠΑ.
- «Βορράς-Νότος»: από τις ΗΠΑ προς το Μεξικό και τη Νότια Αφρική, από τη Γερμανία στην Τουρκία, την Πορτογαλία προς τη Βραζιλία και την Ιταλία προς την Αργεντινή.

Μιλώντας με αριθμούς οι συνολικές παγκόσμιες μετακινήσεις φαίνονται στο παρακάτω διάγραμμα, όπου τα νούμερα αναφέρονται σε εκατομμύρια μεταναστών που ακολουθούν τις τέσσερις διαδρομές (IOM 2013).

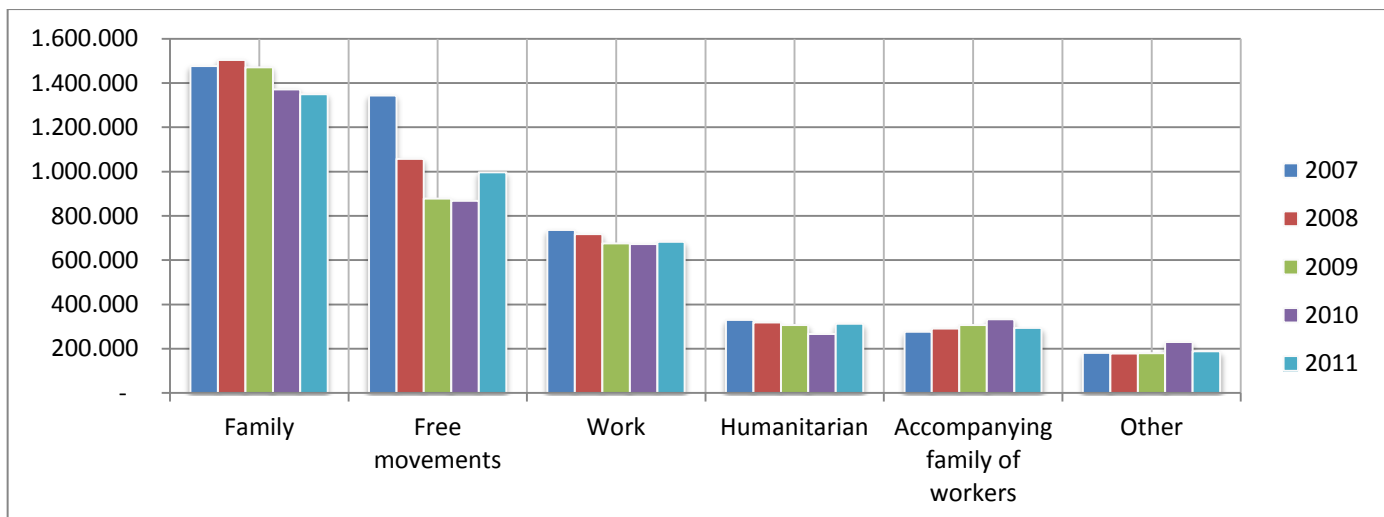

Διάγραμμα 3.1: Στοιχ διεθνούς μετανάστευσης στις τέσσερις διαδρομές σύμφωνα με τους τρεις διαφορετικούς ορισμούς. (Πηγή: *World Migration Report 2013 – Migrant Well-being and Development, IOM*)

Επίσης ενδιαφέρον έχει και η διαχρονική εξέλιξη των κινήτρων με βάση τα οποία μεταναστεύουν τα άτομα. Στο παρακάτω Διάγραμμα 2 φαίνονται οι βασικές αιτίες με βάση τις οποίες μεταναστεύουν τα άτομα προς τις χώρες του ΟΟΣΑ, σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τον οργανισμό (OECD 2013).

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Διάγραμμα 3.2: Μόνιμη μετανάστευση στις χώρες του ΟΟΣΑ κατά κατηγορία εισόδου, εξαιρούνται η Τσεχία και όποιες χώρες δεν διαθέτουν κανονικοποιημένα δεδομένα.

(Πηγή: OECD 2013)

4.4. Ο ρόλος της εκπαίδευσης στη μετανάστευση

Εάν κάποιος θέλει να κάνει μία ολοκληρωμένη επισκόπηση του φαινομένου της μετανάστευσης, ο τρόπος με τον οποίο η εκπαίδευση την επηρεάζει, αποτελεί ένα κομβικό σημείο στο οποίο θα πρέπει να γίνει μία ιδιαίτερη μνεία. Έτσι, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι μία ειδική περίπτωση της μετανάστευσης είναι αυτή που αναφέρεται στα άτομα με αυξημένο επίπεδο μόρφωσης, η οποία χαρακτηρίζεται ως *διαρροή εγκεφάλων (brain drain)*.

Επικεντρώνοντας την ανάλυσή μας σε αυτή την πτυχή του μεταναστευτικού φαινομένου, είναι σημαντικό να παρουσιάσουμε τις θεωρίες που έχουν κατά καιρούς αναπτυχθεί και προσπαθούν να ερμηνεύσουν τις επιδράσεις της, στις χώρες αποστολής και στις χώρες προορισμού.

Αρχικά, όπως αναφέρθηκε και στις προηγούμενες ενότητες, η μετανάστευση αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες διαμόρφωσης του ανθρώπινου κεφαλαίου στη χώρα προορισμού. Αντίστοιχα, για να υπάρξει μία ολοκληρωμένη εικόνα, έχουν γίνει πολλές μελέτες και για τη χώρα αποστολέα, η οποία αποτελεί το άλλο μισό της διαδικασίας και παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον.

Αυτές δείχνουν ότι σε αρκετές περιπτώσεις το φαινόμενο αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μία ενίσχυση τόσο του ανθρώπινου δυναμικού της, όσο και του ρυθμού ανάπτυξής της (Mountford 1997; Oded Stark, Helmenstein, and Prskawetz 1998; Vidal 1997; Beine, Docquier, and Rapoport 2001). Το παραπάνω συμπέρασμα βασίζεται σε έναν πολύ απλό συλλογισμό. Πιο συγκεκριμένα, ο Διεθνής Οργανισμός για τη Μετανάστευση αναφέρει ότι «οι προοπτικές για να δουλέψει κάποιος στο εξωτερικό, έχουν αυξήσει την αναμενόμενη απόδοση των επιπρόσθετων ετών εκπαίδευσης, οδηγώντας πολλούς ανθρώπους να επενδύσουν περισσότερο σε αυτή, ιδιαίτερα σε ειδικότητες με αυξημένη ζήτηση στο εξωτερικό» (IOM 2003).

4.4.1 Διαρροή εγκεφάλων

Ο όρος *διαρροή εγκεφάλων* αναφέρεται, σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Παγκόσμιος Οργανισμός Μετανάστευσης, στη μετανάστευση εκπαιδευμένων και χαρισματικών ατόμων από τη χώρα προέλευσης σε μία άλλη χώρα, εξαιτίας πιθανών συγκρούσεων που μπορεί να υπάρχουν εκεί ή έλλειψης ευκαιριών (Perruchoud 2004).

Τα τελευταία χρόνια γίνονται προσπάθειες μέτρησης του μεγέθους της διαρροής εγκεφάλων στις διάφορες χώρες του κόσμου, όμως η έλλειψη δεδομένων και η δυσαρμονία που υπάρχει σε όσα μπορούν να συγκεντρωθούν, αποτελούν βασικά προβλήματα που εμποδίζουν αυτή τη διαδικασία. Μία συστηματική προσπάθεια, έγινε από τους Carrington & Detragiache (W. Carrington and Detragiache 1998; W. J. Carrington and Detragiache 1999), οι οποίοι προχώρησαν σε κάποιες εκτιμήσεις των ρυθμών μετανάστευσης εργατών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης για 61 χώρες. Για να το κάνουν αυτό, βασίστηκαν στα εξής:

- ✓ στατιστικά στοιχεία απογραφών των ΗΠΑ, για τη δομή της μετανάστευσης ως προς το επίπεδο εξειδίκευσης,
- ✓ δεδομένα του ΟΟΣΑ για τη μετανάστευση σε κάθε χώρα,
- ✓ βάσεις δεδομένων που κατασκεύασαν οι Barro & Lee (Barro and Lee 2000), στις οποίες περιγράφουν τη δομή των χωρών αποστολής, ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης του ανθρώπινου δυναμικού.

Πάνω σε αυτή τη βάση που δημιουργήθηκε, στηρίχτηκαν οι περισσότερες έρευνες που ακολούθησαν και προσπαθούν να ερμηνεύσουν τις διάφορες πτυχές του φαινομένου της διαρροής εγκεφάλων. Επίσης, μία ενημέρωση της βάσης αυτής έγινε από τον Adams το 2003 σχετικά με τους ρυθμούς μετανάστευσης σε 24 χώρες (Adams 2003).

Μία εξίσου σημαντική βάση δεδομένων, η οποία βασίστηκε σε αυτά τα προγενέστερα έργα, είναι αυτή των Docquier & Marfouk (Frederic Docquier and Marfouk 2004). Σκοπό είχε τη μέτρηση της μετανάστευσης διεθνώς, τόσο σε αποθέματα, όσο και σε ρυθμούς, με βασικό κριτήριο το εκπαιδευτικό επίπεδο. Επιπλέον, προχώρησαν και σε δεύτερη έκδοση της βάσης που δημιούργησαν, όπου ιδιαίτερη προσοχή έδωσαν στην ποιότητα των δεδομένων τους, κάνοντάς τα περισσότερο ομοιογενή και συγκρίσιμα (Frédéric Docquier and Marfouk 2005).

Όσον αφορά τη διερεύνηση των πτυχών των επιπτώσεων, η βιβλιογραφία ξεκινάει από τη δεκαετία του '60 (Grubel and Scott 1966; H. G. Johnson 1967), με μελέτες προσανατολιζόμενες κυρίως στην άποψη ότι το brain drain είναι επιβλαβές για τη χώρα αποστολής. Κατά τη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας, η διεθνής κινητικότητα των εξειδικευμένων ατόμων παρουσιαζόταν σαν μία διαδικασία στην οποία οι μετανάστες είχαν κέρδος από τη μετακίνησή τους, σε βάρος των υπόλοιπων ατόμων που έμεναν πίσω στη χώρα καταγωγής τους. Έτσι, λοιπόν, η βασική διαμάχη μεταξύ των οικονομολόγων εκείνης της εποχής ήταν το αν θα έπρεπε ή όχι να εφαρμοστεί κάποιου είδους φόρος (*"tax on brains"* ή *"Bhagwati tax"*), με σκοπό να αντισταθμίσουν οι χώρες αποστολές τις απώλειες λόγω της διαρροής εγκεφάλων.

Παρόλ' αυτά, όμως, τα τελευταία χρόνια το φαινόμενο της μετανάστευσης έχει βρεθεί πολλές φορές στο επίκεντρο των ερευνητικών δραστηριοτήτων, με αποτέλεσμα να έχει αλλάξει ριζικά ο τρόπος προσέγγισης των συνεπειών του από την πλευρά της διαρροής εγκεφάλων.

Πιο συγκεκριμένα, οι νέες προσεγγίσεις τείνουν να θεωρούν ότι η μετανάστευση εκπαιδευμένων ατόμων, πλέον παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του ανθρώπινου κεφαλαίου και στην ανάπτυξη των χωρών προέλευσης, μέσα από κάποιους μηχανισμούς ανάδρασης. Η εγκυρότητα αυτού του επιχειρήματος βασίζεται στο ότι εάν οι αποδόσεις της εκπαίδευσης είναι αρκετά υψηλές στο εξωτερικό σε σχέση με το εσωτερικό μιας χώρας, η πιθανότητα μετανάστευσης αυξάνει με τη σειρά της, την αναμενόμενη

απόδοση του ανθρώπινου κεφαλαίου, με αποτέλεσμα να ενισχύεται το εγχώριο επίπεδο εκπαίδευσης (Frédéric Docquier and Marfouk 2005).

4.4.2 Μηχανισμοί ανάδρασης του brain drain

Γενικά, οι μηχανισμοί ανάδρασης, όπως έχει φανεί μέσα από τη διεθνή βιβλιογραφία, μπορεί να έχουν τη μορφή εμβασμάτων, επιστροφής μεταναστών αφότου απέκτησαν επιπρόσθετες γνώσεις και ικανότητες στο εξωτερικό και εξωτερικότητων διασποράς, μέσα από τη δημιουργία επαγγελματικών και εμπορικών δικτύων. Επίσης, σε κάθε περίπτωση, η μελέτη οποιουδήποτε από τους παραπάνω μηχανισμούς ανάδρασης, γίνεται σε συνδυασμό με τις πιθανές επιπτώσεις που μπορεί να έχει η διαρροή εγκεφάλων στο εσωτερικό της χώρας αποστολέα.

Ξεκινώντας με την επίδραση που έχουν τα εμβάσματα στη χώρα αποστολής, σε άρθρο τους οι Cinar και Docquier (2004) αναφέρουν ότι έχοντας σαν θεμέλιο δύο βασικές υποθέσεις:

1. ότι οι περιορισμοί στη ρευστότητα εμποδίζουν τις χαμηλότερες εισοδηματικά τάξεις να επενδύσουν στην εκπαίδευση και
2. ότι οι μετανάστες συμπεριφέρονται αλτρουιστικά στέλνοντας μέρος των εισοδημάτων τους πίσω στη χώρα καταγωγής τους,

καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι υπάρχουν δύο αντικρουόμενα αποτελέσματα στην περίπτωση της διαρροής εγκεφάλων. Πρώτον, οι περισσότεροι εκπαιδευμένοι, που έχουν την οικονομική άνεση να καλύψουν τα έξοδα της εκπαίδευσης και της μετανάστευσης, επιλέγουν να φύγουν στο εξωτερικό, μειώνοντας έτσι το μέσο επίπεδο του ανθρώπινου κεφαλαίου στο εσωτερικό της χώρας αποστολής, σε βάρος αυτών που μένουν πίσω. Δεύτερον, τα διεθνή εμβάσματα που στέλνονται πίσω στη χώρα καταγωγής, δίνουν τη δυνατότητα σε κάποια άτομα που μέχρι τότε δεν είχαν την οικονομική ρευστότητα, να καλύψουν τα έξοδα εκπαίδευσής τους, αυξάνοντας έτσι το ποσοστό των ατόμων που συμμετέχουν στην εκπαίδευση (Cinar and Docquier 2004). Συνεπώς, το brain drain μπορεί να θεωρηθεί επωφελές στις περιπτώσεις όπου το δεύτερο αποτέλεσμα επικρατεί του πρώτου.

Προχωρώντας, ένας δεύτερος μηχανισμός ανάδρασης που είναι απαραίτητο να αναφερθεί, είναι εκείνος όπου παρατηρείται κέρδος για την οικονομία της χώρας αποστολής, μέσω της επιστροφής μεταναστών, αφότου αυτοί έχουν αποκτήσει πολύτιμη εμπειρία και αξιόλογες ικανότητες κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό. Ο μηχανισμός αυτός αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης των Stark, Helmenstein και Prskawetz (1997), οι οποίοι καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η αντίδραση της διαμόρφωσης του ανθρώπινου κεφαλαίου στις επιπτώσεις της διαρροής εγκεφάλων, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από τη συχνότητα και την έκταση της επιστροφής μεταναστών χαμηλής εξειδίκευσης στη χώρα καταγωγής.

Σε αντίστοιχο συμπέρασμα, καταλήγουν με την έρευνά τους και οι Dos Santos, και Postel-Vinay (2003), οι οποίοι μελετούν τη δυναμική συμπεριφορά του μεταναστευτικού φαινομένου, στην περίπτωση όπου οι εργάτες μπορούν να επιλέξουν ελεύθερα το αν και πού θα μετακινηθούν. Ειδικότερα, μέσα από το μοντέλο τους ισχυρίζονται ότι μερικοί από αυτούς επιλέγουν ορθολογικά να επιστρέψουν στη χώρα καταγωγής τους, κουβαλώντας μαζί τους και όλη την εμπειρία και τις γνώσεις που έχουν αποκτήσει, ενώ κάποιιοι άλλοι προτιμούν να μείνουν στο εξωτερικό. Όλη αυτή η νέα γνώση που μεταφέρεται μέσω των μεταναστών που επιστρέφουν διαχέεται μέσα στη χώρα αποστολής, με αποτέλεσμα να επάγεται σε αυτή μία αύξηση των αποθεμάτων γνώσης, οδηγώντας έτσι σε μία σταδιακή αύξηση του κατά κεφαλή προϊόντος και της αποζημίωσης της εργασίας. Τελικά, στη μακροχρόνια ισορροπία καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι λιγότεροι θα επιλέγουν να μεταναστεύσουν και περισσότεροι θα επιστρέφουν πίσω στη χώρα τους.

Ο τελευταίος αλλά με ιδιαίτερη σημασία μηχανισμός, είναι αυτός των εξωτερικότητων της διασποράς, οι οποίες αποτελούν πολύ σημαντικό παράγοντα σύμφωνα με τους κοινωνιολόγους και τους οικονομολόγους στο πεδίο του διεθνούς εμπορίου. Πιο συγκεκριμένα, η μετανάστευση τείνει να θεωρείται συμπληρωματικό αγαθό σε σχέση με το εμπόριο και τις ξένες άμεσες επενδύσεις, εφόσον η συμμετοχή των μεταναστών στα εμπορικά δίκτυα μειώνει τόσο το κόστος των συναλλαγών, όσο και τα κόστη πληροφόρησης, διευκολύνοντας έτσι τις μεταφορές όλων των μορφών, μεταξύ της χώρας προορισμού και της χώρας προέλευσης (Frédéric Docquier and Rapoport 2006; Frédéric Docquier and Lodigiani 2010).

Στη διεθνή βιβλιογραφία, πολλές έρευνες έχουν γίνει, για να επιβεβαιώσουν τη σημασία και το ρόλο των δικτύων διασποράς στην ανάπτυξη του εμπορίου, των άμεσων ξένων επενδύσεων και τη μεταφορά τεχνολογίας ανάμεσα στις χώρες (Casella and Rauch 1997; Rauch 2001; Lucas 2004; Lowell and Gerova 2004; World Bank Conference on Development Economics--Europe et al. 2005; B. Johnson and Sedaca 2004). Σε ένα επόμενο επίπεδο, παρατήρησαν ότι ο μηχανισμός αυτός εμφανίζεται και λειτουργεί κυρίως στην περίπτωση όπου έχουμε μετανάστες υψηλής ειδίκευσης, γεγονός που φάνηκε μέσα από διάφορες εφαρμογές σε επιμέρους κλάδους επαγγελματιών, ιδιαίτερα στην περίπτωση της βιομηχανίας λογισμικού για υπολογιστές (Agora and Gambardella 2006; Agora and Gambardella 2004; Saxenian 2000). Ιδιαίτερα αξιόλογη έρευνα, είναι αυτή των Kugler και Rapoport (Kugler and Rapoport 2005), οι οποίοι δείχνουν μέσα από εμπειρικά στοιχεία ότι η διαρροή εγκεφάλων και οι άμεσες ξένες επενδύσεις σχετίζονται αρνητικά όταν αναφέρονται στην ίδια χρονική περίοδο, εφόσον μπορούν να θεωρηθούν ως υποκατάστατα μεταξύ τους με σκοπό την αντιστοίχιση των εργαζομένων με τις θέσεις εργασίας. Αντιθέτως, η μετανάστευση εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού μακροχρόνια αυξάνει τις εισροές άμεσων ξένων επενδύσεων προς τη χώρα καταγωγής, γεγονός που οφείλεται στα επαγγελματικά δίκτυα που δημιουργούνται με το πέρασμα του χρόνου και λειτουργούν ως παράγοντας προσέλκυσής τους. Άρα, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι δύο αυτοί παράγοντες έχουν τόσο μία σχέση υποκατάστασης, αποτελώντας ένα μηχανισμό μέσα από τον οποίο ενισχύεται η σωστή αντιστοίχιση των εργατών με τους εργοδότες που βρίσκονται σε διαφορετικές περιοχές, άλλα και μία δυναμική συμπληρωματικότητα κυρίως στις περιπτώσεις μεταναστών με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

4.4.3 Συνιστώσες της διαρροής εγκεφάλων

Όσον αφορά τις βασικές συνιστώσες του φαινομένου της διαρροής εγκεφάλων, αυτές μπορούν να είναι ποικίλες. Στη βιβλιογραφία έχουν γίνει πολλές προσπάθειες τα τελευταία χρόνια για να προσδιοριστούν οι βασικότεροι παράγοντες που μπορεί να επηρεάζουν αυτό το φαινόμενο.

Σε μία πρόσφατη έρευνά τους οι Docquier, Lohest και Marfouk (Frédéric Docquier, Lohest, and Marfouk 2007), ισχυρίζονται ότι η διαρροή εκπαιδευμένου προσωπικού εξαρτάται από δύο βασικούς παράγοντες: το πόσο ανοιχτή είναι μια χώρα και το χάσμα που υπάρχει

ανάμεσα στο εκπαιδευτικό επίπεδο της χώρας προέλευσης και τις υπόλοιπες. Στοχεύοντας να κάνουν μία πλήρη ανάλυση, προσπαθούν να βρουν τις βασικές συνιστώσες αυτών των δύο κεντρικών παραγόντων. Για το λόγο αυτό, χρησιμοποίησαν τέσσερις διαφορετικές κατηγορίες, καθεμία από τις οποίες περιείχε επιμέρους προσδιοριστικούς παράγοντες και είδαν ο καθένας από αυτούς πώς επιδρά στο πόσο ανοιχτή είναι μια χώρα και στο επίπεδο εκπαίδευσής της.

Πιο συγκεκριμένα, η ομαδοποίησή τους δίνεται στον παρακάτω Πίνακα 2. Όπως φαίνεται, οι ομάδες καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα συντελεστών, που σχετίζεται τόσο με τη χώρα προέλευσης, όσο και με τη χώρα προορισμού.

Ομάδα 1: Μέγεθος χώρας προέλευσης

Λογάριθμος του γηγενούς πληθυσμού (κάτοικοι + όσοι έχουν φύγει μετανάστες, μειώνεται έτσι η πιθανότητα ύπαρξης ενδογένειας)

Dummy μεταβλητή για τις μικρές νησιωτικές αναπτυσσόμενες οικονομίες

Ομάδα 2: Επίπεδο ανάπτυξης της χώρας αποστολέα

Λογάριθμος του ποσοστού του γηγενούς πληθυσμού που έχει μέτα-δευτεροβάθμια εκπαίδευση

Λογάριθμος του κατά κεφαλή Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος

Dummy μεταβλητή για τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες

Dummy μεταβλητή για τις χώρες που είναι εξαγωγείς πετρελαίου

Ομάδα 3: Κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες στη χώρα αποστολέα

Μεταβλητή της πολιτικής σταθερότητας και της απουσίας βίας [Kaufmann, Kraay & Mastruzzi (2003)]

Μεταβλητή της αποτελεσματικότητας της κυβέρνησης [Kaufmann, Kraay & Mastruzzi (2003)]

Μεταβλητή της θρησκευτικής ανεξαρτησίας (δίνει την πιθανότητα που υπάρχει εάν επιλεγούν δύο άτομα από την ίδια χώρα να μοιράζονται την ίδια θρησκεία) [Alesina et al. (2003)]

Πίνακας 2(α): Ομαδοποίηση παραγόντων που επηρεάζουν το φαινόμενο της διαρροής εγκεφάλων.
(Πηγή: Docquier, Lohest και Marfouk (2007))

Ομάδα 4: Γεωγραφική και πολιτισμική εγγύτητα

Μεταβλητή της απόστασης από χώρες με επιλεκτική πολιτική για τους μετανάστες (Αυστραλία, Καναδάς και ΗΠΑ)

Μεταβλητή της απόστασης από τα μέλη της EU15

Dummy μεταβλητή για ηπειρωτικές (landlocked) αναπτυσσόμενες χώρες

Dummy μεταβλητή για τις χώρες που είναι πρώην αποικίες χωρών του ΟΟΣΑ ή έχουν την ίδια επίσημη γλώσσα με κάποια από τις με επιλεκτική πολιτική για τους μετανάστες [Clair et al. (2004)]

Dummy μεταβλητή για την περίπτωση όπου η χώρα προορισμού είναι χώρα με επιλεκτική πολιτική για τους μετανάστες ή μέλος της EU15

Πίνακας 2(β): Ομαδοποίηση παραγόντων που επηρεάζουν το φαινόμενο της διαρροής εγκεφάλων.
(Πηγή: Docquier, Lohest και Marfouk (2007))

Από την εμπειρική ανάλυση των παραπάνω στοιχείων, προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα σχετικά με τους παράγοντες που επηρεάζουν τη διαρροή εγκεφάλων:

209

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- ✓ το μέγεθος της χώρας προέλευσης αποτελεί βασική συνιστώσα του πόσο ανοιχτή είναι η χώρα στη μετανάστευση, αλλά δεν φαίνεται να έχει κάποια επίδραση στη διαφοροποίηση του εκπαιδευτικού επιπέδου μεταξύ των χωρών. Επίσης, ο μέσος ρυθμός μετανάστευσης μειώνεται με το μέγεθος του πληθυσμού και είναι σημαντικά αυξημένος στις περιπτώσεις των μικρών νησιωτικών αναπτυσσόμενων χωρών.

Όσον αφορά τις μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν για να προσδιορίσουν το επίπεδο ανάπτυξης της χώρας αποστολέα:

- ✓ το ποσοστό των γηγενών ατόμων με μετα-δευτεροβάθμια εκπαίδευση, φαίνεται να είναι η πιο ισχυρή και ακριβής μεταβλητή για την πρόβλεψη του βαθμού στον οποίο η χώρα είναι επιρρεπής στη μετανάστευση. Γενικά, όσο υψηλότερο είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο της χώρας, τόσο μεγαλύτεροι ρυθμοί μετανάστευσης θα εμφανίζονται, γεγονός το οποίο στηρίζεται στην υπόθεση ότι οι περισσότεροι μορφωμένοι άνθρωποι είναι πιο πιθανό να μπορούν να επωμιστούν τα κόστη της μετανάστευσης και γίνονται πιο εύκολα δεκτοί από τις χώρες που εφαρμόζουν ειδικές πολιτικές. Επιπλέον, η μεταβλητή αυτή καθορίζει και το χάσμα εκπαίδευσης μεταξύ της χώρας προέλευσης και των υπόλοιπων χωρών, το οποίο είναι ανάλογο της διαρροής εγκεφάλων.
- ✓ σε μερικές περιπτώσεις παρατηρείται ότι το κατά κεφαλή ακαθάριστο_εθνικό εισόδημα έχει αρνητική επίδραση στο χάσμα του εκπαιδευτικού επιπέδου.
- ✓ οι χώρες που είναι εξαγωγείς πετρελαίου εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά μετανάστευσης.
- ✓ η dummy μεταβλητή για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες που χρησιμοποιήθηκε δεν είναι ποτέ στατιστικά σημαντική.

Με βάση τις κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε περίπτωση ισχύουν τα εξής:

- ✓ η μεταβλητή της θρησκευτικής ανεξαρτησίας έχει μία θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση στο εκπαιδευτικό επίπεδο της χώρας και κατ' επέκταση στο

brain drain, εφόσον οι εξειδικευμένοι μετανάστες είναι συνήθως περισσότερο δεκτικοί σε διαφορετικές εθνικές και θρησκευτικές τάσεις.

- ✓ η μεταβλητή της πολιτικής αστάθειας της χώρας επίσης είναι ανάλογη της μετανάστευσης εξειδικευμένων ατόμων.
- ✓ η μεταβλητή που σχετίζεται με την αποτελεσματικότητα της κυβέρνησης φαίνεται να μην είναι στατιστικά σημαντικός παράγοντας.

Τέλος, από την τελευταία ομάδα συνιστωσών που μελετήθηκαν και σχετιζόντουσαν με τη γεωγραφική και πολιτισμική κατάσταση της χώρας προέλευσης, προέκυψαν τα παρακάτω συμπεράσματα:

- ✓ η γεωγραφική απόσταση από τους σημαντικότερους μεταναστευτικούς προορισμούς, φαίνεται ότι μειώνει τους ρυθμούς της μετανάστευσης και αυξάνει το χάσμα στο εκπαιδευτικό επίπεδο. Οι εξειδικευμένοι μετανάστες είναι λιγότερο ευαίσθητοι στην απόσταση.
- ✓ η προσβασιμότητα στη θάλασσα και η απομόνωση από τις διεθνείς αγορές αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά των landlocked αναπτυσσόμενων χωρών, γεγονός που περιορίζει το πόσο ανοιχτές είναι αυτές στη μετανάστευση.
- ✓ το να είναι κάποια χώρα πρώην αποικία, είναι σημαντικό στοιχείο που επηρεάζει το πόσο ανοιχτή είναι αυτή, αλλά δεν παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού χάσματος.

Επιπροσθέτως, η Επιτροπή για τη Διεθνή Μετανάστευση των Ταλέντων μέσα από έρευνά της προσδιόρισε και μία άλλη πληθώρα συνιστωσών της διαρροής εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού, οι οποίες δεν σχετίζονται με την οικονομία (Education and World Affairs, 1970).

4.4.4 Η περίπτωση της Ελλάδας

Ιστορικά η διαρροή επιστημονικού ανθρώπινου δυναμικού από την Ελλάδα ξεκινάει από τη δεκαετία του 1950. Σε έρευνά τους οι Labrianidis και Vogiatzis, παραθέτουν την ιστορική εξέλιξη της, όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από τη βιβλιογραφία (Labrianidis and Vogiatzis 2012; Λαμπριανίδης 2011).

Διαχρονικά, υπάρχουν κάποια στατιστικά στοιχεία που δείχνουν πώς εξελίχθηκε αυτό το φαινόμενο, αρχίζοντας από τους Grubel και Scott (1966), οι οποίοι είδαν ότι στα τέλη του '50 περίπου το 21% των Ελλήνων μηχανικών μεταναστεύανε ετησίως προς τις ΗΠΑ. Πιο συγκεκριμένα, ο Coutsoumaris (Adams 2003) για την περίοδο 1957-61 αναφέρει ότι το 20% των πτυχιούχων μηχανικών της Ελλάδας έφυγαν έχοντας ως προορισμό τις ΗΠΑ, ενώ σημαντικό ήταν και το ποσοστό εκείνων που μετανάστευσαν προς διαφορετικούς προορισμούς. Ο Κουβερτάρης αναλύοντας δεδομένα της ΕΣΥΕ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κατά την περίοδο 1961-65 εγκατέλειψαν τη χώρα σε μόνιμη βάση το 35% των πτυχιούχων μηχανικών, περίπου το 27% πτυχιούχων στις φυσικές επιστήμες και το 25% των πτυχιούχων στις ιατρικές σχολές.

Για την πιο πρόσφατη περίοδο από το 1998 έως το 2007, μια εκτίμηση σε συνολικούς αριθμούς έγινε από τον Ρομπόλη, ο οποίος υπολόγισε ότι ο αριθμός των Ελλήνων που μετανάστευσαν σε χώρες του εξωτερικού για να εργαστούν σε θέσεις υψηλής εξειδίκευσης ανήλθε στις 550.000. Επιπλέον, οι Χολέζας και Τσακλόγλου εκτιμούν ότι όλοι οι κλάδοι πλήττονται σήμερα από το φαινόμενο αυτό και όσον αφορά τα νούμερα, δηλώνει ότι 8.000 Έλληνες εργάζονται σήμερα ως ερευνητές και καθηγητές σε πανεπιστήμια των ΗΠΑ και χωρών-μελών της ΕΕ. Τέλος, ο Λαμπριανίδης (2011) σε δική του έρευνα με βάση τα δεδομένα της ΕΣΥΕ, βρήκε ότι κατά την περίοδο 1962-77 περίπου 7.700 πτυχιούχοι εγκατέλειψαν την Ελλάδα για μόνιμα, 35.600 δήλωσαν προσωρινή μετανάστευση, ενώ σήμερα εργάζονται 110.000-135.000 Έλληνες πτυχιούχοι (ή 8,5-10,5% του συνόλου των πτυχιούχων που ζούνε στην Ελλάδα), οι οποίοι είναι υψηλού μορφωτικού επιπέδου.

4.5 Εσωτερική μετανάστευση

4.5.1 Σύγκριση εσωτερικής και διεθνούς μετανάστευσης

Ένα αρκετά σημαντικό κομμάτι της έρευνας σχετικά με το φαινόμενο της μετανάστευσης, που έχει αναπτυχθεί κυρίως τα τελευταία χρόνια, είναι η συσχέτιση μεταξύ των μετακινήσεων εντός μίας χώρας και πέραν των συνόρων της.

Τα αριθμητικά δεδομένα που υπάρχουν για τους αριθμούς των μεταναστών, φανερώνουν τη σημασία που έχουν αυτές οι δύο μορφές του φαινομένου της μετανάστευσης. Σχετικά,

λίγη βιβλιογραφία υπάρχει πάνω σε αυτό το αντικείμενο, η οποία προσπαθεί κυρίως να δει πώς συσχετίζονται οι δύο αυτές κινήσεις, της εσωτερικής και της διεθνούς μετανάστευσης, Επιπλέον, ένα άλλο βασικό ερώτημα είναι το εάν είναι δυνατόν να προσαρμοστούν οι θεωρίες που αναπτύχθηκαν και στηρίχτηκαν πάνω στις εσωτερικές μετακινήσεις, σε περιπτώσεις διεθνούς μετανάστευσης και το αντίστροφο (Pryor 1981).

Μία πρώτη αξιολογη προσπάθεια σύνδεσης αυτών των δύο, έγινε από τον Thomas (1973), ο οποίος χρησιμοποίησε τα δεδομένα για τη μετανάστευση μεταξύ του Ηνωμένου Βασιλείου και των ΗΠΑ. Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρει και ο Skeldon (2006) σε άρθρο του, ο Thomas παρατήρησε ότι σε περιόδους όπου ο οικονομικός κύκλος στο Ηνωμένο Βασίλειο βρισκόταν σε άνοδο, η τάση που επικρατούσε ήταν αυτή των εσωτερικών μετακινήσεων, της μετανάστευσης από αγροτικές σε αστικές περιοχές. Αντίστοιχα, σε φάσεις ύφεσης του οικονομικού κύκλου, επικρατούσαν μετακινήσεις κατοίκων του Ηνωμένου Βασιλείου προς τις ΗΠΑ - διεθνής μετανάστευση.

Στη συνέχεια, ακολούθησε μία ερευνητική εργασία του Zelinsky (1971), σχετικά με τις διάφορες μορφές των μετακινήσεων που μπορεί να εμφανιστούν. Ειδικότερα, αναφέρει ότι η *χωρική μετανάστευση* είναι μία μετακίνηση από μία κοινωνική μονάδα σε μία άλλη, η οποία δημιουργεί ρήξεις στους δεσμούς που υπήρχαν μέχρι τότε. Επίσης, τη χωρίζει σε διεθνή και σε διάφορα είδη εσωτερικής, καθένα από τα οποία θεωρεί ότι εξελίσσεται ανεξάρτητα από τα υπόλοιπα επηρεάζοντας συγκεκριμένα στάδια της δημογραφικής και οικονομικής ανάπτυξης μιας περιοχής.

Προχωρώντας την επισκόπηση της βιβλιογραφίας σε αυτόν τον τομέα, τα τελευταία χρόνια, ιδιαίτερη έμφαση έχει δοθεί στη μελέτη των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των διεθνών και εσωτερικών μετακινήσεων. Σύμφωνα με τον Skeldon (2006), τα δύο αυτά συστήματα από τη φύση τους μπορούμε να θεωρήσουμε ότι είναι διακριτά μεταξύ τους, εφόσον λειτουργούν σε διαφορετικά πολιτικά και γεωγραφικά επίπεδα.

Ίσως, η πιο ολοκληρωμένη δουλειά πάνω στον τομέα της σύγκρισης και συσχέτισης των δύο φαινομένων έγινε από τους King, Skeldon και Vullnetari (King, Skeldon, and Vullnetari 2008; King and Skeldon 2010). Αρχικά, δίνουν έμφαση σε τρία σημεία-παρατηρήσεις:

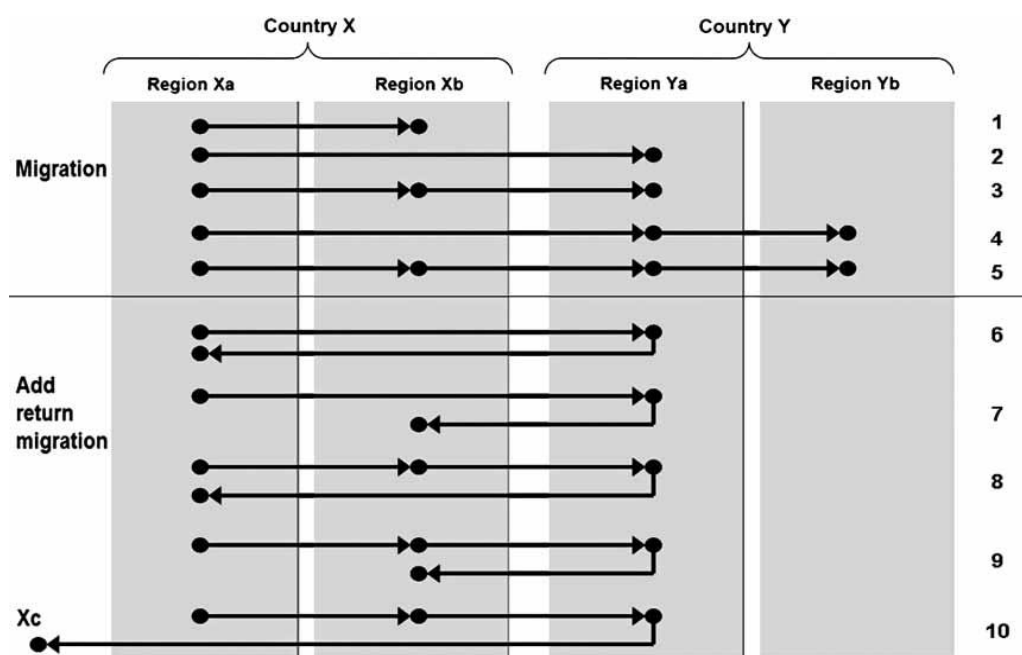
- ✓ ενώ σχεδόν όλες οι αρχικές θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με τη μετανάστευση, είχαν σαν βάση τους τις εσωτερικές μετακινήσεις, οι πιο πρόσφατες

χρησιμοποιώντας τον όρο «μετανάστευση» αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά στη διεθνή συνιστώσα της.

- ✓ όσον αφορά στα δεδομένα που υπάρχουν διαθέσιμα για ανάλυση, αυτά σχετίζονται κυρίως με τη διεθνή μετανάστευση, εφόσον είναι αρκετά δύσκολο να συγκεντρωθούν τα αντίστοιχα για μετακινήσεις στο εσωτερικό μιας χώρας.

Σε ένα επόμενο στάδιο, προσδιορίζουν όλους τους πιθανούς τρόπους μέσα από τους οποίους μπορεί να αλληλεπιδράσουν οι εσωτερικές και οι διεθνείς μετακινήσεις πληθυσμού, οι οποίοι φαίνονται παρακάτω στο Σχήμα 1. Τελικά, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι αυτές οι δύο μορφές κινητικότητας δημιουργούν ένα ολοκληρωμένο σύστημα, το οποίο μπορούμε να μελετήσουμε σε διάφορες κλίμακες μεγεθών (οικογένειας/ νοικοκυριού, κοινότητας, εθνικό και σχηματισμού χωρών που συνδέονται με μεταναστευτικές ροές). Μελετώντας μόνο το ένα κομμάτι του συστήματος, στην ουσία είναι σαν να κοιτάμε μόνο το ένα μέρος της ιστορίας, οδηγώντας σε μία μονομερή και όχι ισορροπημένη άποψη.

Σχήμα 1: Διαδρομές μετανάστευσης. (Πηγή: King and Skeldon 2010)

4.5.2 Εσωτερική διαρροή εγκεφάλων

Όπως αναφέρθηκε και στην προηγούμενη παράγραφο, μεταξύ της διεθνούς και της εσωτερικής μετανάστευσης υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές. Συνεπώς, λογική συνέπεια της διαπίστωσης αυτής είναι και η αντίστοιχη διαφοροποίηση τόσο της συμπεριφοράς, όσο και των επιδράσεων του brain drain σε εσωτερικό και διεθνές επίπεδο.

Γενικά, στη διεθνή βιβλιογραφία είναι συχνές οι αναφορές στο κενό που παρουσιάζεται στη μελέτη της εσωτερικής μετανάστευσης εξειδικευμένων ατόμων. Πιο συγκεκριμένα, ο Skeldon σε άρθρο του αναφέρει ότι «η απώλεια των περισσότερο εξειδικευμένων από αγροτικές περιοχές προς τις πόλεις, δηλαδή το εσωτερικό brain drain, σπάνια λαμβάνεται υπόψη. Παρόλο που η απώλεια των εξειδικευμένων από ένα χωριό μπορεί να είναι σχετική και να περιλαμβάνει άτομα με λίγα χρόνια εκπαίδευσης, από ένα σύνολο πληθυσμού που είναι σε μεγάλο ποσοστό αμόρφωτο, η μετανάστευσή τους σε μία κωμόπολη ή πόλη ενδέχεται να υποβαθμίσει την κοινωνική, την οικονομική και εν τέλει τη δημογραφική βιωσιμότητα της κοινότητας» (Skeldon 2008).

Επίσης, στο ζήτημα της διαφοροποίησης της εσωτερικής διαρροής εγκεφάλων από τη διεθνή, αναφέρεται σε κείμενό του ο Artz (2003) και οι Chandrasekhar και Sharma (HABITAT 2013). Ο πρώτος αναγνωρίζει την ύπαρξη του φαινομένου αυτού και τονίζει ότι οι μητροπολιτικές περιοχές είναι αυτές που επωφελούνται σε μεγαλύτερο βαθμό, ενώ οι Chandrasekhar και Sharma ασχολούνται με την περίπτωση της Ινδίας και ειδικότερα με τις περιπτώσεις εσωτερικής μετανάστευσης που προκαλείται από τη μετακίνηση για εκπαίδευση και αναζήτηση εργασίας. Αναφέρουν ότι η ύπαρξη εσωτερικής μετανάστευσης έχει σαν συνέπεια την άνιση κατανομή των ευκαιριών για εργασία και άρα την αντίστοιχα άνιση κατανομή των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων εντός της χώρας. Αυτές οι επιπτώσεις οδηγούν με τη σειρά τους στη διατήρηση των περιφερειακών ανισοτήτων, που υπάρχουν μεταξύ των περιφερειών της χώρας.

Μια προσπάθεια προσδιορισμού του μεγέθους του εσωτερικού brain drain έγινε από τον Waldorf (2007), ο οποίος αναφέρει ότι η έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού γίνεται εντονότερη καθώς πηγαίνουμε σε μικρότερες χωρικές κλίμακες. Επιπλέον, θέτει δύο βασικά ερωτήματα:

- ✓ Πρώτον, ποιά είναι η σύνθεση των εσωτερικών μεταναστών που φτάνουν στις διάφορες περιοχές με βάση το επίπεδο εκπαίδευσής τους, και εάν το εκπαιδευτικό τους επίπεδο είναι υψηλότερο ή χαμηλότερο από αυτό των γηγενών κατοίκων.
- ✓ Δεύτερον, εάν η μετανάστευση του εκπαιδευμένου ανθρώπινου δυναμικού από μια περιοχή επηρεάζει και τη σύσταση των μεταναστευτικών ροών που εισρέουν προς εκείνη.

Μέσα από την ανάλυσή του, οδηγείται σε κάποιες βασικές παρατηρήσεις για τη φύση των μεταναστών, αυτών που παραμένουν στο μέρος τους και των ανισοτήτων στις κατανομές γενικότερα. Κάποια από τα συμπεράσματά του είναι τα εξής:

- ✓ Το εκπαιδευτικό επίπεδο των εσωτερικών μεταναστών μέσα στην ίδια πολιτεία είναι κατά βάση υψηλότερο από το αντίστοιχο εκείνων που δεν μετακινούνται και η σύστασή τους αποτελείται κυρίως από τελειόφοιτους Αποφοίτους/ πτυχιούχους;; Λυκείου και Πανεπιστημίου.
- ✓ Οι εσωτερικοί μετανάστες που φτάνουν σε μια περιοχή έχουν υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο από τους γηγενείς κατοίκους της.
- ✓ Όταν οι συγκρίσεις γίνονται σε επίπεδο Πολιτείας τότε, οι ανισότητες μεταξύ αυτών που μεταναστεύουν και αυτών που μένουν πίσω είναι μεγαλύτερες από την περίπτωση όπου οι συγκρίσεις γίνονται σε επίπεδο χώρας, γεγονός που ενισχύει την υπόθεση ότι η κλίμακα του χώρου παίζει κάποιο ρόλο σε αυτές τις ανισότητες.
- ✓ Οι εσωτερικοί μετανάστες μεταξύ διαφορετικών πολιτειών εμφανίζουν το υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο.
- ✓ Οι μετανάστες από το εξωτερικό είναι αυτοί με τις μεγαλύτερες διακυμάνσεις. Σε μερικές περιπτώσεις πολιτειών ανήκουν στο χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο, ενώ σε άλλες είναι αρκετά πιο πάνω από το μέσο όρο του γηγενούς πληθυσμού.
- ✓ Τέλος, το συμπέρασμα που προκύπτει για την εξάρτηση των ροών από το εκπαιδευτικό επίπεδο των κατοίκων, είναι ξεκάθαρο για όλες τις περιπτώσεις μετανάστευσης που μελετήθηκαν. Όσο υψηλότερο είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο των γηγενών κατοίκων, τόσο πιο υψηλής εξειδίκευσης θα είναι και οι μετανάστες που θα φτάνουν στην περιοχή. Η χωρική συνιστώσα στο μόνο που επιδρά είναι στο μέγεθος της συσχέτισης. Ειδικότερα, μία ποσοστιαία αύξηση του αριθμού των

ατόμων που έχουν τελειώσει το πανεπιστήμιο επιφέρει αύξηση 1,68 μονάδων του ποσοστού των μεταναστών από το εξωτερικό με αντίστοιχη εκπαίδευση, 0,77 μονάδων αυτών που προέρχονται από άλλη πολιτεία και 0,799 μονάδων των μεταναστών με πανεπιστημιακή εκπαίδευση από την ίδια πολιτεία.

Συνεπώς, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι περιοχές με καλύτερο εκπαιδευτικό επίπεδο θα προσελκύουν και μετανάστες υψηλότερης εξειδίκευσης.

4.6 Συμπεράσματα και ερευνητικά ερωτήματα

Με βάση την βιβλιογραφική επισκόπηση που έγινε στις προηγούμενες παραγράφους μπορούμε να δούμε ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης αποτελεί έναν σημαντικό παράγοντα που επηρεάζει τόσο την περιφερειακή ανάπτυξη, όσο και τις περιφερειακές ανισότητες μέσα από ποικίλους μηχανισμούς. Ενώ περισσότερες αναφορές γίνονται σχετικά με τη δημιουργία και τις επιπτώσεις της διεθνούς μετανάστευσης, τα τελευταία χρόνια έχει τονισθεί ιδιαίτερα και η σημασία των εσωτερικών μετακινήσεων των εκπαιδευμένων ατόμων.

Διάφορα ερευνητικά ερωτήματα προκύπτουν κατά τη σύγκριση αυτών των δύο εκφάνσεων του ίδιου φαινομένου, σχετικά με το πώς μπορούμε να μεταβούμε από τη μεγαλύτερη κλίμακα στη μικρότερη. Ειδικότερα, οι πίνακες που παρατίθενται στη συνέχεια παρουσιάζουν μία πρώτη αντιστοίχιση των μεγεθών που θα ήταν ενδιαφέρον να μελετηθούν στα πλαίσια της έρευνάς μας. Ο πρώτος Πίνακας 5.1 αναφέρεται στους μηχανισμούς που η βιβλιογραφία επισημαίνει ότι λειτουργούν στο διεθνές brain drain και τα αντίστοιχα ερευνητικά ερωτήματα που προκύπτουν για το περιφερειακό επίπεδο.

Μηχανισμοί		
Διεθνής μετανάστευση		Εσωτερική μετανάστευση
+	Εμβάσματα που μπορεί να στέλνουν στη χώρα προέλευσης οδηγούν σε αύξηση της δυνατότητας επένδυσης σε εκπαίδευση.	Υπάρχει μία αντίστοιχη εξισορρόπηση της μείωσης του ανθρώπινου κεφαλαίου σε ορισμένες περιοχές, από την αύξηση της δυνατότητας επένδυσης σε εκπαίδευση μέσω της αποστολής εμβασμάτων στο εσωτερικό μιας χώρας;
-	Μείωση του μέσου επιπέδου του ανθρώπινου κεφαλαίου στο εσωτερικό της χώρας αποστολής.	

+	Κέρδος για την οικονομία της χώρας αποστολής, μέσω της επιστροφής μεταναστών, αφότου αυτοί έχουν αποκτήσει πολύτιμη εμπειρία και αξιόλογες ικανότητες κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό.	Παρατηρείται επιστροφή εκπαιδευμένων ατόμων στις περιοχές καταγωγής τους και συνδέεται κάπως αυτή η κίνηση με την αύξηση της επιχειρηματικότητας εκεί;
+	Εξωτερικότητες της διασποράς: η συμμετοχή των μεταναστών στα εμπορικά δίκτυα μειώνει τόσο το κόστος των συναλλαγών, όσο και τα κόστη πληροφόρησης, διευκολύνοντας έτσι τις μεταφορές όλων των μορφών, μεταξύ της χώρας προορισμού και της χώρας προέλευσης.	Τα μεταναστευτικά δίκτυα εκπαιδευμένων ατόμων που δημιουργούνται στην περίπτωση της εσωτερικής μετανάστευσης αποτελούν κίνητρα επενδύσεων σε ορισμένες περιοχές;

Πίνακας 5.1: Ερευνητικά ερωτήματα που προκύπτουν από την αναγωγή των μηχανισμών της διεθνούς μετανάστευσης σε εσωτερική.

Αντίστοιχα, στον Πίνακα 5.2 φαίνονται κάποιες από τις μεταβλητές που χρησιμοποιούνται στη βιβλιογραφία για να ερμηνεύσουν το διεθνές brain drain και πώς θα μπορούσαν να μετασχηματιστούν για να ταιριάζουν στην προσπάθεια ερμηνείας των εσωτερικών μετακινήσεων εκπαιδευμένων ατόμων.

Μεταβλητές		
<u>Επίπεδο αναφοράς</u>	<u>Διεθνής μετανάστευση</u>	<u>Εσωτερική μετανάστευση</u>
Μέγεθος χώρας προέλευσης	Λογάριθμος του γηγενούς πληθυσμού (κάτοικοι + όσοι έχουν φύγει μετανάστες)	Λογάριθμος του γηγενούς πληθυσμού (κάτοικοι + όσοι είναι εσωτερικοί μετανάστες)
Επίπεδο ανάπτυξης της χώρας αποστολέα	Λογάριθμος του ποσοστού του γηγενούς πληθυσμού που έχει μετά-δευτεροβάθμια εκπαίδευση	Λογάριθμος του ποσοστού του γηγενούς πληθυσμού που έχει μετά-δευτεροβάθμια εκπαίδευση

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

	Λογάριθμος του κατά κεφαλή Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος	Λογάριθμος του κατά κεφαλή υποεθνικού Ακαθάριστου Εισοδήματος της περιοχής
	Dummy μεταβλητή για τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες	Dummy μεταβλητή για τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές
Κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες στη χώρα αποστολέα	Μεταβλητή της πολιτικής σταθερότητας και της απουσίας βίας	Μεταβλητή της συμμετοχής στις εκλογές και του επιπέδου εγκληματικότητας
		Δείκτες υγείας της περιοχής
Γεωγραφική και πολιτισμική εγγύτητα	Μεταβλητή της απόστασης από χώρες με επιλεκτική πολιτική για τους μετανάστες	Μεταβλητή της απόστασης από περιοχές όπου εφαρμόζονται πολιτικές ενίσχυσης της οικονομικής δραστηριότητας
	Μεταβλητή της απόστασης από τα μέλη της EU15	Μεταβλητή της απόστασης από τα σύνορα
		Dummy μεταβλητή για τις νησιωτικές ή τουριστικές περιοχές

Πίνακας 5.2: Αντιστοίχιση μεταβλητών για τον προσδιορισμό των παραγόντων που επηρεάζουν την εσωτερική μετανάστευση εξειδικευμένων ατόμων.

Όπως μπορούμε να δούμε από τον πρώτο πίνακα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα παρουσίαζε μία σύνδεση της εσωτερικής μετανάστευσης και της επιχειρηματικότητας που πιθανότατα δημιουργείται, μέσα από μηχανισμούς όπως τα μεταναστευτικά δίκτυα, τα εμβάσματα και την παλιννόστηση. Αυτή η σύνδεση μπορεί να γίνει τόσο στις περιοχές πρόελευσης όσο και στις περιοχές προορισμού των μεταναστευτικών ροών:

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- τόσο από την πλευρά της περιοχής όπου πάει το εκπαιδευμένο ανθρώπινο δυναμικό και τη δυναμικότητα που προσδίδει εκεί συμμετέχοντας στις διαδικασίες παραγωγής και εφαρμογής των νέων τεχνολογιών,
- όσο και από την πλευρά της περιοχής αποστολέα, στις περιπτώσεις όπου έχουμε επιστροφή μέρους των εκπαιδευμένων ατόμων που είχαν φύγει νωρίτερα (παλιννόστηση) και πώς αυτά εφαρμόζουν στις τοπικές αγορές εργασίας τις γνώσεις και τις εμπειρίες που μπορεί να απέκτησαν κατά τη διάρκεια της μετανάστευσής τους.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.